

T.C
KIRŞEHİR AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

AFGANİSTAN’DA ÖZBEKLER , TÜRKMENLER VE BUNLAR
ARASINDAKİ İLİŞKİLER

NOORULLAH RAHIMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR- 2025

©2025- Noorullah RAHIMI

T.C

**KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**AFGANİSTAN’DA ÖZBEKLER , TÜRKMENLER VE BUNLAR
ARASINDAKİ İLİŞKİLER**

**UZBEKS, TURKMENS AND THEIR RELATION
IN AFGHANISTAN**

**Hazırlayan
NOORULLAH RAHIMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL**

KIRŞEHİR 2025

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisadi Ve İdari
Bilimler Fakültesi

Uluslararası İlişkiler yüksek lisans öğrencisi, Noorullah RAHIMI tarafından hazırlanan
“Afganistan’da Özbekler, Türkmenler ve Bunlar Arasındaki İlişki ” adlı tez çalışması,
04/09/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz
tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS** olarak kabul edilmiştir.

Danışman (İmza)

Prof. Dr. Ahmet Gökbel

Üye (İmza)

Doç. Dr. Kayhan ATİK
Üye (İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Ender KORKMAZ

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

04/09/2025

(İmza)

Prof. Dr. Cemalettin İPEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

04/09/2025

Noorullah RAHIMI

İmza

ÖZET

AFGANİSTAN'DA ÖZBEKLER, TÜRKMENLER VE

BUNLARIN İLİŞKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Noorullah RAHIMI

Danışman: Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

2025 – 110-x

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

Doç. Dr. Kayhan ATİK

Dr. Öğr. Üyesi Ender KORKMAZ

İpek yolu üzerinde büyük bir geçiş ve kavşak noktası olan Afganistan coğrafyasında yüzyıllar boyunca onlarca Türk boyu gelip konaklamış, yerleşmiş, şehirler ve devletler kurmuştur. Ülkenin nüfusu büyük çoğunluğu Sünni olmak üzere Sünni ve Şii Müslümanlardan oluşmaktadır. Ancak ülke; etnik, bölgesel ve mezhepsel temellere dayalı olarak karmaşık şekillerde bölümlere ayrılmıştır. Yaklaşık yarım asırdır iç savaşlar ve çatışmalarla boğuşan Afganistan'da Özbekler ve Türkmenler de diğer etnik gruplar gibi bu çatışmalardan etkilenmişlerdir.

Afganistan Türkistanı, merkezi Şibirgan olan Türkistan bölgesi ile merkezi Kunduz şehri olan Katagan bölgesi şeklinde iki ana kısma ayrılmaktadır. Katagan'a bağlı vilayetler arasında Kunduz, Tahhar, Semengan, Bağlan ve Bedaşan yer alırken; Türkistan bölgesinde ise Cevzcan, Belh, Faryab, Serapul, Badgis ve Herat bulunmaktadır. Günümüzde Afganistan'daki Türk kökenli toplulukların bir kısmı kendi anadillerini yaşatmaya devam etmekte, bir kısmı ise Derice (Afganistan Farsçası) ya da Peştuca dillerini tercih etmektedir.

Özbekler ve Türkmenler, kendi içlerinde hâlâ büyük ölçüde kabile ve kültürel kimliklerini korumakta olup bunlar hem sosyal hem de siyasi yaşamlarına yansımaktadır. Türkmenler ve Özbekler, Afganistan'da aynı sıkıntılara maruz kalsalar da, yaşadıkları toprakları terk etmemiş ve geçmişten günümüze taşıdıkları kültürel değerlerini büyük oranda korumuşlardır.

Araştırmamız dört ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Afganistan'ın tarihsel gelişimi ve genel çerçevesi sunulmuştur. İkinci bölümde ise Afganistan'daki Özbek topluluğu incelenmektedir. üçüncü bölümde Afganistan'daki Türkmenler, dördüncü bölümde ise Afganistan'daki Özbekler ile Türkmenler arasındaki ilişkiler incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Türkmenler, Özbekler, Özbeklerin ve Türkmenlerin ilişkisi, Özbeklerin ve Türkmenlerin Sosyal kültürel yapısı.

ABSTRACT

UZBEKS TURKMENS AND THIER RELATIONS IN AFGHANISTAN

MASTER'S THESIS

Preparer: Noorullah RAHIMI

Advisor: Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

2025 – 110-x

Kırşehir Ahi Evran University Institute of Social Sciences

International Relations Department

Jury

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

Doç. Dr. Kayhan ATİK

Dr. Öğr. Üyesi Ender KORKMAZ

Tens of Turkish nations and tribes have come and settled in Afghanistan, which is a great crossing and crossroads on the Silk Road, and established cities and states over the centuries. The country's population is overwhelmingly Sunni and Shia Muslims, but it is complexly segmented on ethnic, regional and sectarian bases. In Afghanistan, which has been struggling with civil wars and conflicts for nearly half a century, Uzbeks and Turkmens, like other ethnic groups, have been affected by these conflicts.

Afghanistan's Turkistan is divided into two large regions in the west, Turkistan with the center of the city of Shibirgan and Katagan with the city of Kunduz in the center. There are Kunduz, Tahar, Semengan, Baglan and Badakhshan Provinces in the Katagan Region, and the Cevzcan, Belh, Faryab, Serapul, Badghis and Herat Provinces in the Turkistan Region. Some of the Turkish nations living in Afghanistan have managed to preserve their own language but, Some other Turkish groups have forgotten their mother tongue and use Dari (Afghan Persian) or Pashtu.

Uzbeks and Turkmens have tribal identities that still largely define the structures in their societies, and this is reflected in both their social and political lives. Both groups have had an impact on Afghan culture mainly through sports and music. Even though Turkmens and Uzbeks living in Afghanistan were exposed to the same troubles, they did not leave their regions to a large extent and they were able to preserve their traditions, customs and traditions from history.

Our research is consists of four chapters. In the first chapter, general information is given as well as the historical development of Afghanistan, Uzbeks in Afghanistan in the second chapter, Turkmens in Afghanistan in the third chapter. In the fourth chapter, the relationship between Uzbeks and Turkmens in Afghanistan has been tried to be examined.

Keywords: Afghanistan, Turkmens, Uzbeks, Uzbeks and Turkmens relations, Uzbeks and Turkmens Social cultural structur

ÖNSÖZ

Afganistan, bünyesinde pek çok etnik grubu barındıran ve bu grupları ortak bir çatı altında yaşatan Müslüman bir ülkedir. Ülke sınırları içerisinde nasıl ki her toplum kendine özgü gelenek ve göreneklere sahipse, Türkmenler ve Özbekler de kendi inanç değerleri, dini anlayışları ve yaşam biçimleriyle farklılık arz eden inanç, örf, âdet ve uygulamalara sahiptir. Ülkede yarım asırdan daha fazla süredir devam eden olumsuzluklar, siyasi istikrarsızlıklar ve zorluklara rağmen Afganistan'daki Türkmenler ve Özbekler, tarihî miraslarını oluşturan gelenek, görenek ve kültürel unsurlarını muhafaza etmeyi büyük ölçüde başarmışlardır. Türkmenler; tarım, hayvancılık, halıcılık ve ticaret gibi faaliyetler aracılığıyla ülke ekonomisine katkıda bulunmaya devam ederken, Özbekler de özellikle tarım ve ticaret alanlarında önemli roller üstlenmektedir. Türkmen halılarının ve “astragan” karakul derilerinin dışarıya ihraç edilmesi, bu iki topluluğun ekonomik katkılarının en somut göstergelerindendir.

Bu araştırma giriş, dört bölüm, sonuç ve eklerden meydana gelmektedir. Giriş kısmında çalışmanın amacı, önemi, kapsamı, sınırlılıkları ve yöntemi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Afganistan'ın tarihsel gelişim süreci, coğrafi konumu, nüfus yapısı, ekonomik durumu ve bu bağlamda ülkede yaşayan etnik-kültürel gruplar genel hatlarıyla ele alınmıştır. İkinci bölüm Afganistan'daki Özbeklere, üçüncü bölüm Afganistan Türkmenlerine, dördüncü bölüm ise bu iki topluluk arasındaki ilişkilerin incelenmesine ayrılmıştır.

Bu çalışmayı tamamlama imkânını bahşeden Yüce Allah'a şükürlerimi arz ediyorum. Araştırmanın konusunun belirlenmesinden, araştırma ve yazım sürecinin tamamına kadar akademik ve manevi desteğini esirgemeyen, ilmi kişiliği ve insani yönüyle örnek aldığım değerli hocam Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL'e içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca ders döneminden itibaren zaman zaman görüşlerinden yararlandığım Prof. Dr. Nur ÇETİN, Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ATAŞ ve diğer hocalarıma da minnettarlığımı ifade etmek isterim. Yine çalışma süresince fikir ve katkılarını paylaştan dostlarım Najibullah KADERİ, Abdullah GUNİŞ, Nusratullah RAHİMİ ve Hamza BAŞARAN'a teşekkür ederim. Maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen aileme de en derin şükran duygularımı sunarım.

20. 08. 2025

Noorullah RAHİMİ

İÇİNKEKİLER

KABUL VE ONAY	I
BİLDİRİM.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖN SÖZ	V
İÇİNKEKİLER.....	VII
KISALTLAMALAR.....	X
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE AFGANİSTAN

1. AFGANİSTAN COĞRAFYASI ve STRATEJİK ÖNEMİ	4
1.1. Coğrafi Yapısı.....	4
1.2. Jeostratejik Önemi	7
2. AFGANİSTAN'IN TARİHİ GELİŞİMİ	8
3. EKONOMİK DURUMU	11
3.1. Tarım ve Hayvancılık	12
3.2. Sanayi	13
3.3. Doğal kaynaklar.....	15
4. SOSYAL YAPI VE DEMOGRAFİK DURUMU	17
4.1. Sosyal yapı (Etnik Durumu).....	17
4.2. Demografik durumu	20
5. EĞİTİM ÖĞRETİM DURUMU	21
5.1. Örgün Eğitim	22
5.2. Din Eğitim	23

II. BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA ÖZBEKLER

1. ÖZBEKLERİN GENEL OLARAK TARİHİ GELİŞİMİ	24
2. AFGANİSTAN'DA ÖZBEKLER.....	35
2.1. Tarihi Gelişimi.....	35
2.2. Demografik Durumu	39
2.3. Ekonomik Durumu	40
2.4. Siyasi Durumu	41
2.5. Eğitim Durumu.....	43
2.6. Sosyal Kültür Yapıları	45
2.6.1. Etnik kimlik ve köken.....	45
2.6.2. Toplumsal Yapı ve Aile.....	45
2.6.3. Özbeklerin Yemek Kültürü	46
2.6.4. Özbeklerin Misafirperverliği... ..	47
2.6.5. Dini İnançları ve İbadetleri.....	47
2.6.6. Giyim Kuşamı.....	47
2.6.7. Halk Müziği.....	48
2.6.8. Nevruz Bayramı.....	49
2.6.9. Buzkeşi	49
2.6.7. Dokumacılık ve Örgücülük... ..	50
2.7. Dil ve Edebiyat	50

III. BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA TÜRKMENLER

1. TÜRKMENLERİN GENEL OLARAK TARİHİ GELİŞİMİ.....	52
2. AFGANİSTAN'DA TÜRKMENLER.....	63
2.1. Tarihi Gelişimi.....	64
2.2. Demografik Durumu	66
2.3. Ekonomik Durumu... ..	66
2.4. Siyasi Durumu... ..	67

2.5. Eğitim Durumu...	68
2.6. Sosyal kültürel yapıları	70
2.6.1. Etnik Kimlik ve Köken	70
2.6.2. Dil ve Din	71
2.6.3. Toplumsal Yapı ve Aile.....	71
2.6.4. Gelenekler ve Törenler	72
2.7. Dil ve Edebiyat... ..	80

IV. BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA ÖZBEK, TÜRKMEN İLİŞKİLERİ

1. TARİHİ BAKIMDAN.....	82
2. SİYASİ AÇIDAN.....	83
3. EKONOMİK AÇIDAN.....	86
4. EĞİTİM YÖNÜNDEN	87
5. SOSYO – KÜLTÜREL BAKIMDAN	88
6. DİL VE EDEBİYAT BAKIMINDAN	92
SONUÇ	94
KAYNAKÇA	101

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi
BM	: Birleşmiş Milletler
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
ed	: Editör
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
MÖ	: Milattan Önce
S	: Sayı
s	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
vd	: ve devamı
yay	: yayını, yayınları, yayın evi

GİRİŞ

Afganistan, Asya'nın güneybatısında yer alan bir kara ülkesidir. Bu bölgede geçmişten günümüze kurulan devletler farklı isim ve sınırlarla günümüze kadar ulaşmıştır. Tarihte Ariana İmparatorluğu olarak bilinmekte olan Afganistan, daha sonra İslami dönemde genişlemesi sırasında Horasan olarak isimlendirilmiştir. 18. yüzyılda, Peştü kökenli Ahmed Şah Durrani tarafından ülkenin adı Horasan'dan Afganistan'a değiştirilmiştir. Afganistan, Afgan ülkesi anlamına gelirken Peştü ülkesi olarak da tercüme edilebilmektedir.

Bu bölge, kendisine has doğal zenginliklere sahip, tüm süper güçlerin ve aynı zamanda diğer ülkelerin de gözdesi durumunda olmuştur. Petrol ve doğal kaynakların çeşitliliği ve verimliliği de bunda en önemli etkidir. 21. yüzyıllarda her ne kadar bölgenin zenginliğinin farkında olursa da geniş halk kesimlerinin ekonomik ve eğitim yönünden geri kalmışlıkları söz konusudur. Afganistan da bu eksikliklerden nasibini alan ülkelere bir tanesidir. Halkın ve bölgenin bu eksikliğini fırsat bilen ve bundan yararlanan Taliban, Sovyetler Birliği'nin mücahit gruplara karşı uzun süre burada barınamayıp çekilmesinden sonra ortaya çıkan bir grup olarak merkezi hükümetin güçsüzlüğü sayesinde Afganistan'ı ele geçirmiş ve yönetme erkine sahip olmuştur.

Nüfusunun neredeyse tamamı Müslüman olan Afganistan, etnik çeşitliliğe sahip birden fazla dilin konuşulduğu bir ülkedir. Bu etnik grupları büyükten küçüğe doğru Peştunlar, Tacikler, Hazaralar, Özbekler ve Türkmenler şeklinde sıralanmak mümkündür.

Tarihsel süreç içerisinde Özbekler ve Türkmenler, Moğol istilalarından Timurlu dönemine, Babürler'den modern Afganistan devletinin kuruluşuna kadar uzanan geniş bir zaman diliminde, gerek göç hareketleri gerekse siyasi ve ekonomik ilişkiler vasıtasıyla ülkenin iç dinamiklerinin şekillenmesinde etkili olmuşlardır. 19. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Orta Asya politikaları ve İngiltere'nin "Büyük Oyun" stratejisi, Afganistan'daki bu toplulukların demografik ve sosyo-ekonomik konumlarını da etkilemiştir.

Etnik, dilsel ve kültürel bakımdan yakın özellikler taşıyan Özbekler ve Türkmenler, tarihsel kökenleri itibarıyla Türk dünyasının ayrılmaz parçalarıdır. Her iki topluluk da geleneksel ataerkil aile yapısına, İslam inancına bağlı yaşam tarzına ve misafirperverlik, dayanışma, el sanatları gibi kültürel değerleri öne çıkaran toplumsal kodlara sahiptir.

Özbekler özellikle tarım, hayvancılık ve ticaretle; Türkmenler ise dokumacılık, halı üretimi ve hayvancılıkta uzmanlaşmışlardır. Bu ekonomik farklılaşma, iki topluluk arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisini güçlendirmiştir.

Araştırmamızın **konusu**, Afganistan’da yaşayan iki büyük Türk kökenli etnik grup olan Özbekler ve Türkmenlerin tarihsel, siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkilerinin kapsamlı bir şekilde incelenmesidir. Özellikle bu iki topluluğun Afganistan’daki varlıkları, karşılıklı etkileşimleri, kültürel benzerlikleri ve farklılıkları ile siyasi temsil durumları ele alınmaktadır. Ayrıca, Özbekler ve Türkmenler arasındaki toplumsal dayanışma, ekonomik işbirliği, kültürel ritüeller ve dil kullanımı gibi alanlar detaylı olarak analiz edilmektedir.

Bu **çalışmanın** temel **amacı**, Afganistan’daki Özbek ve Türkmen toplulukları arasındaki ilişkilerin çok boyutlu bir perspektifle ortaya konulmasıdır. Araştırma; tarihsel gelişim süreçleri, siyasi temsil ve katılım, ekonomik faaliyetler, eğitim durumu ile sosyo-kültürel yapılar bağlamında kapsamlı bir analiz sunmayı hedeflemektedir. Böylece, bu iki Türk topluluğunun birbirleriyle ve Afgan toplumunun genel yapısıyla olan etkileşimleri bilimsel olarak açıklığa kavuşturulacaktır. Afganistan’ın çok etnikli yapısı içerisinde Özbekler ve Türkmenlerin rolünün daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması, **araştırmanın önemini** artırmaktadır. Ayrıca, bu çalışma, etnik gruplar arasındaki ilişkilerin barış ve toplumsal uyum açısından taşıdığı kritik öneme dikkat çekerek, bölgesel istikrar ve kültürel zenginliklerin korunmasına yönelik farkındalığın artırılmasına hizmet edecektir. Günümüzde Afganistan’ın yaşadığı siyasi ve toplumsal dönüşümlerde, Özbek ve Türkmenlerin konumlarını anlamak, uluslararası ilişkiler ve bölge politikaları açısından da stratejik bir değer taşımaktadır.

Çalışmamız, **kapsam** ve **içerik bakımından** Afganistan’daki Özbekler ile Türkmenlerin tarihi, sosyo kültürel yapılarının tanıtılması ve bu iki topluluk arasındaki ilişkilerin incelenmesiyle **sınırlıdır**. Araştırmada, her iki topluluğun tarihsel gelişim süreçleri, kültürel mirasları, toplumsal değerleri, geleneksel yaşam biçimleri ve birbirleriyle olan kültürel etkileşimleri ele alınacaktır. Özellikle dil, edebiyat, müzik, giyim-kuşam, el sanatları, toplumsal örgütlenme ve geleneksel törenler gibi alanlar incelenmeye çalışılacaktır. Dolayısıyla, araştırma hem coğrafi hem de tematik olarak Afganistan sınırları içindeki Özbek ve Türkmen toplulukları ile bunlar arasındaki tarihi ve sosyo kültürel ilişkilerin incelenmesiyle sınırlı tutulmuştur.

Bu çalışmada **teorik** ve **pratik** yöntemler birlikte kullanılmıştır. Çalışmamızda bir taraftan literatüre başvurarak Afganistan'daki Özbekler ve Türkmenler hakkında kaleme alınmış akademik yayınlar, tarihi belgeler, arşiv kayıtları ve bölgesel raporlardan yararlanmaya çalıştık. Bu kaynaklar, konunun tarihsel arka planını ortaya koyarak söz konusu toplulukların sosyo-kültürel ve siyasi gelişimlerinin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Öte yandan çalışma bir saha araştırması olması hasebiyle sahada insanlarla bizzat sözlü mülakatlar ve yüz yüze konuşmalardan elde edilen bilgilerden yararlanılmıştır. Bu sayede zbek ve Türkmen topluluklarının gündelik yaşam alışkanlıkları, kültürel ritüelleri, ekonomik faaliyetleri ve karşılıklı etkileşimleri daha yakından incelenebilmiştir. Teorik ve pratik yöntemlerin bir arada kullanılması, çalışmanın hem güvenilirliğini hem de kapsamını artırmıştır. Teorik veriler araştırmaya genel bir perspektif kazandırırken, pratik bulgular bu erveyi somut saha gerçeklikleriyle desteklemiştir. Böylece Afganistan'daki Özbekler ile Türkmenler arasındaki ilişkiler, yalnızca tarihsel ve sosyo-kültürel yönleriyle değil, aynı zamanda güncel toplumsal dinamikler ışığında da bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

I. BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE AFGANİSTAN

1. AFGANİSTAN COĞRAFYASI ve STRATEJİK ÖNEMİ

Afganistan, Orta Asya'nın güneyinde bir kara ülkesidir. Yüzölçümü 653.000 km² dir. Doğu yönünde bulunan ve iki ülke arasında yer alan 80 km eninde ve 240 km uzunluğundaki ince Vahan koridoruyla Çin halk Cumhuriyeti'ne komşudur. Güney ve güney doğu yönlerinde Pakistan bulunup bu ülkeyle sınırı 1.810 km dir. Batısında 816 km lik bir sınırla İran bulunmaktadır. Kuzeyde Türkmenistan, Özbekistan, kuzey doğusunda ise Tacikistan yer almaktadır. Bu üç ülkeyle toplam sınırı 1680 km'dir. Denize kıyısı olmayan bir ülke olup en yakın deniz 480 km güneyindeki Umman Denizi'dir.

Coğrafi bakımdan Afganistan üç ana bölgeye ayrılmaktadır. Kuzeyde yer alan yaklaşık 103.600 km²'lik düzlük alan, tarıma elverişli topraklardan oluşmaktadır. Güneybatıda bulunan 129.500 km²'lik plato ise büyük ölçüde çöl ve yarı çöllerle kaplıdır; Rigistan Çölü de bu bölge içerisinde yer almaktadır. Bu iki alanın arasında, Himalaya Dağlarının uzantısı olan ve Hindukuş Dağlarını kapsayan yaklaşık 414.400 km²'lik dağlık bölge bulunmaktadır. Hindukuş sıradağlarının yüksekliği birçok yerde 6.400 metreyi aşmaktadır.¹

Bu şekilde genel bir giriş yaptıktan sonra şimdi de ülkenin *coğrafi* ve *stratejik önemi* hakkında bilgi vermeye çalışalım.

1.1. Coğrafi Yapısı

Yüzyıllar boyunca Afganistan, askerleri veya malları Batı'dan Doğu'ya, Orta Doğu ile Hindistan arasında ve bunun tersi yönde hareket eden fatihler ve tüccarlar için doğal bir koridor olmuştur. Bu yolun MÖ 328 yılında Büyük İskender'in seçtiği yol olduğu nakledilir. Afganistan coğrafi bir isim olarak en az 14. yüzyıldan beri İslami kaynaklarda zikredilmektedir. Bu bölge, modern dünyanın güneydoğusundaki Süleyman Dağları'ndaki merkezi ile İndus Nehri ile Hindukuş Dağları arasındaki topraklar olarak tanımlanmıştır. Timur döneminde Kabil'i ziyaret eden İngiliz seyyah George Forster, ülkeyi Afganistan

¹ Mehmet Saray, "Afganistan", DİA, C.I, İstanbul 1998, s. 401; Bory Nasir, Afganistan'ın Faryab Bölgesindeki Türkmenlerin Sosyo Kültürel Yapısı, (Yük. Lis. Tezi- Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kırşehir, 2021, s. 13.

olarak tanımlar ve Kabil'den “bir imparatorluğun başkenti” olarak söz eder 19. yüzyıl İngiliz yazarı Henry Bellew'e göre Afganistan, doğuda İndus Nehri ile Gilgit'ten Denize, güneyde Arap Denizi, batıda Pers Kirman ve Horasan ve kuzeydoğuda İndus Nehri ile sınırlanan bir bölgedir.² Kimilerine göre de devletin adı, 18. yüzyılın ortalarında Durrani İmparatorluğu altındaki Oxus ve Indus arasındaki bölgelerin birleştirilmesine dayanmaktadır.

Günümüze gelince Afganistan, Asya'da bir yol kavşağı konumundadır.³ Orta Asya'nın güneyinde, dağlık ve çeşitli topografyaya sahip bir ülkedir. Afganistan'ın temel coğrafi özelliklerini şu şekilde ifade etmek mümkündür.

Dağlar ve Sıradağlar: Afganistan'ın büyük bir kısmı dağlar ve sıradağlarla kaplıdır. **Hindukuş** dağları, Afganistan'ın kuzeydoğusundan başlayarak batıya doğru uzanır ve ülkenin en önemli dağ silsilesidir. Bu sıradağlar, Afganistan coğrafyasının çoğu bölgesinde yer alır ve ülkenin doğu ve batı bölgelerini birbirinden ayırır. **Pamir** dağları ise Afganistan'ın kuzeydoğusunda ve Hindukuş Sıradağları'nın doğusunda bulunur. Bu dağlar, Afganistan'ın Badakhshan sınırları içerisinde olup Tacikistan sınırına yakındır. Ayrıca Afganistan'ın güneybatısında Kandahar ve Helmand bölgelerinde yer alan **Süleyman** dağları da, ülkenin önemli bir dağ silsilesidir. **Baba** dağları ise ülkenin doğusunda ve Pakistan sınırına yakın bir konumdadır. Bu dağlar da, Hayber Geçidi'nin (Yaklaşık 50 km. uzunluğunda ve deniz seviyesinden 1000 metreyi aşkın bir yüksekliktedir) yakınında yer alıp Afganistan'ı Pakistan'a bağlar. Bu dağ silsilesi, adeta Afganistan'ın coğrafi yapısı, iklimi, su kaynakları ve yaşam tarzını etkileyen önemli özelliklere sahiptir. Ülke topraklarının önemli bir kısmını oluşturan dağlık arazinin tarım, ulaşım ve yerleşim açısından zorlukları beraberinde getirdiği muhakkaktır.⁴

Ovalar ve Vadiler: Afganistan topraklarında dağlar arasında yer alan ovalar ve vadiler, tarım için uygun alanlar sağlar. Bazı büyük vadiler, ülkenin kuzeyinde ve güneyinde yer almaktadır. Örneğin, **Helmand Vadisi** tarım için önemli bir bölgedir. Ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınması için hayati öneme sahiptir. Afganistan coğrafyasının farklı yerlerinde bulunan çeşitli ovalar ve vadiler, yaşam standardını artırmak için tarım, hayvancılık, ulaşım ve yerleşim açısından stratejik olarak değerlendirilirler. Ova ve vadiler, Afganistan'ın en

² Ali Ahmad, Jalali, *A Military History of Afghanistan from the Great Game to the Global War on Terror*, Kansas University Press, Kansas, 2017, s. 656.

³ Mehmet Kara, “Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 14, Ankara, 2002, s. 236

⁴ Enver Konukçu, “Hayber Geçidi”, *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 23.

verimli **tarım** arazilerini oluşturur. Bu bölgelerde buğday, arpa, mısır, pamuk ve üzüm gibi bir çok meyve ve sebze yetiştirilir. Tarım, ülke ekonomisinin büyük bir kısmını meydana getirir ve ülke ekonomisi için önemli bir gelir kaynağıdır.⁵ Diğer yandan ova ve vadiler, **hayvancılık** için de uygun alanlar sağlar. Özellikle sığır, koyun ve keçi gibi hayvanlar bu bölgelerde yetiştirilir. Hayvancılık, Afganistan'ın özellikle kırsal bölgelerinde önemli bir geçim kaynağıdır ve yerel ekonomiye büyük katkı sağlar. Yine ülke coğrafyasının farklı bölgelerinde yer alan ova ve vadiler, ülkenin **ulaşımı** için önemli rotaları oluşturur. Büyük nehir vadileri, ticaretin ve ulaşımın ana arterleridir. Ayrıca, ovalar ve vadiler, demiryolu ve karayolu inşaatı için uygun alanlar sağlar. Ova ve vadiler, Afganistan'da yerleşimin yoğun olduğu alanlardır. Bu bölgeler, aynı zamanda şehirlerin ve köylerin kurulduğu yerlerdir. Nüfusun yoğun olduğu bölgeler genellikle ovaların ya da vadilerin olduğu yerlerdir.

Öte yandan Afganistan coğrafyasında önemli **nehirler** bulunmaktadır. Örneğin kuzey sınırlarını oluşturan *Amu Derya* ve *Sır Derya* nehirlerinin yan kolları ülkede tarım alanlarında sulamada kullanılır. Helmand Nehri ise ülkenin güneyinde önemli bir su kaynağıdır. Ova ve vadilerde yer alan akarsu ve nehirler ülkedeki tarım ve hayvancılığın sürdürülebilirliği için kritik öneme sahip temel su kaynaklarıdır. Ülke topraklarında yer alan bazı su kaynakları, hidroelektrik enerji üretimi için önem arz eder. Hidroelektrik santralleri, ülkenin enerji ihtiyacını karşılamak ve ekonomik kalkınmayı desteklemek için stratejik öneme sahiptir.

Su kaynakları, iç ve dış politika üzerinde etkilidir. Zira ülke içinde su kaynaklarının yönetimi ve dağıtımı, farklı etnik ve bölgesel gruplar arasında gerilimlere yol açabilmekte, ayrıca Afganistan'ın komşu ülkeleriyle su kaynaklarının paylaşımı konusundaki anlaşmazlıklar, bölgesel ilişkileri etkileyebilmektedir.⁶

Afganistan topraklarında genellikle kara **iklimi** hakimdir. Yazlar sıcak ve kuru, kışlar soğuk ve kar yağışlıdır. Coğrafi çeşitlilik nedeniyle farklı iklim bölgeleri bulunmaktadır. Dağlık bölgelerde karasal iklim hakimdir. Coğrafi farklılıklara göre iklim, tarım ve gıda güvenliği açısından hayati öneme sahiptir. İklim değişiklikleri, kuraklık ve su kaynaklarının azalması gibi faktörler, tarım üretimini etkileyerek gıda güvenliği risklerini artırmaktadır.

⁵ Abdul Bashir Azaad, *1990-2015 Arası Afganistan Siyasetinde Afganistan Türkleri ve General Dostum*, (Yük. Lis. Tezi Gazi Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü), Ankara, 2019, s. 19.

⁶ Esedullah Oğuz, *Hedef Ülke Afganistan*, İstanbul, 2001, s. 61.

Bitki Örtüsü, genellikle bozkır ve yarı çöl bitki örtüsünden oluşur. Dağlık bölgelerde ormanlık alanlar ve yüksek rakımlarda karlı zirvelere sahip dağlar bulunur. Kimi bölgeler, tarımsal üretim için hayati öneme sahiptir ve buğday, arpa, mısır, pamuk, üzüm ve bazı meyve ve sebzelerin yetiştirilmesi için zemin sağlar. Kimi yerler de hayvancılık için uygun otlatma alanları ve meralar sağlar. Sığır, koyun, keçi ve diğer hayvanlar, bu bitki örtüsünden beslenir.⁷

1.2. Stratejik Önemi

Afganistan, konumu, yer altı kaynakları ve komşularıyla olan ilişkileri sebebiyle dünyadaki büyük güçlerin sürekli dikkatini üzerine çeken stratejik bir ülkedir. Ayrıca Afganistan'da yer alan bazı çöller ve platolar, iletişim hatlarının ve ulaşım rotalarının geçiş güzergahlardır. Bu bölgeler, ticaret yollarının ve ulaşım koridorlarının kontrolü açısından kritik durumdadır. Çöller ve platolar, ülkedeki askeri, ekonomik ve politik faaliyetlerde iletişimi kolaylaştıran ve ülkenin güvenlik ve istikrarını sağlayan stratejik mekanlardır.⁸ Yukarıda da belirttiğimiz gibi, ülke, kuzeyinde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan, doğusunda Çin, Güney ve güney doğusunda Pakistan, batısında ise İran ile çevrilidir.

Afganistan, coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca jeostratejik bir öneme sahip olmuştur. Örneğin ülke topraklarının jeostratejik konumunu artıran bazı önemli noktaları vermeye çalışalım.

Malum olduğu üzere Afganistan, Orta Asya'nın güneyinde yer alır ve çeşitli coğrafi bölgelerle kesişir. Bu durum, Afganistan'ı Orta Asya, Güney Asya ve Orta Doğu arasında bir **kavşak noktası** yapar. Afganistan'ın sınırları, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran ve Pakistan gibi önemli ülkelerle kesişir. Bu durum, Afganistan'ı bölgesel bir oyuncu ve diğer ülkelerle doğrudan etkileşim içinde olan bir konuma getirir. Öte yandan soğuk savaş döneminde Afganistan, stratejik bir öneme sahipti. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali, bu bölgeyi büyük bir **güç mücadelesi sahnesine** çekti. Sovyetler Birliği ile ABD liderliğindeki Batı bloku arasında bir çatışma bölgesi haline getirdi.

Afganistan coğrafyası, **enerji geçiş yolları** açısından da stratejik bir konumda bulunur. Bölgedeki doğal gaz ve petrol rezervlerinin çoğu Orta Asya'da olup ülke, bu enerji

⁷ Atiqullah Behroz, *Afganistan Siyasi Coğrafyası Ekseninde Tarih ve Toplum*, (Yük. Lis. Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü), Karabük, 2020, s. 16.

⁸ Abdul Shukoor, Koyuk, *Afganistan Türkmen Ağzı (Şemal Bölgesi)*, (Yük. Lis. Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü), Muğla, 2020, s. 2.

kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması için alternatif geçiş yolları üzerinde yer alır. Afganistan'ın jeostratejik konumu, bölgedeki güvenlik ve istikrarsızlık konularında etkili olmuştur. Tarihsel olarak, Afganistan, çeşitli imparatorluklar ve devletler arasındaki mücadelelerin merkezi olmuş ve bölgesel dengelerin şekillenmesine vesile olmuştur. Yine ülkenin jeostratejik konumu, uluslararası toplumun terörle mücadele çabalarını etkilemiştir. Bu bölge terör örgütlerinin sınır ötesi faaliyetlerine sıklıkla sahne olmuş ve küresel güvenlik konularında önemli rol oynamıştır. Netice itibariyle Afganistan'ın jeostratejik konumu, bölgesel ve küresel politika dinamikleri üzerinde etkili olmuş ve ülkenin tarihinde önemli olayların yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum, Afganistan'ın siyasi, ekonomik ve güvenlik durumunu etkileyen faktörlerden biridir.⁹

2. AFGANİSTAN' IN TARİHİ GELİŞİMİ

Afganistan, Orta Asya'nın kalbinde yer alıp zengin bir tarihi geçmişe sahip olan bir ülkedir. Bölgenin tarihi gelişimi, binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Afganistan, antik çağlardan beri birçok önemli medeniyetin geçiş yolu olmuştur. Hint Alt Kıtası ile Orta Asya arasında stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle, bu bölge eski çağlardan beri ticaret yollarının kesiştiği bir nokta konumundadır. Tarihi süreçte Afganistan, Persler ve Mauryalar gibi büyük imparatorlukların bir parçası olmuştur. Maurya İmparatorluğu, Antik Hindistan'da Demir Çağı'nda M.Ö. 322'den M.Ö. 185'e kadar hüküm süren güçlü bir hanedanlık tarafından idare edilmiştir.

M.Ö. 500'lerde İran Kralı I. Darius'un orduları Afganistan'ı işgal ederek güneydeki İndus vadisine ulaşmayı hedeflemiş ve bu dönem boyunca bölge yaklaşık iki yüzyıl İran hâkimiyetinde kalmıştır. M.Ö. 330'lu yıllarda doğuya sefer düzenleyen Büyük İskender, İran ordularını yenerek Afganistan'ı ele geçirmiş ve Hindukuş Dağları'nı aşarak Soğdların topraklarına kadar ilerlemiştir. Daha sonra Afganistan, M.S. 50–125 yılları arasında kuzeyden gelen Sakalar (İskitler) ve M.S. 125–480 yılları arasında ise bazı kaynaklara göre Türk kökenli Kuşanlar tarafından yönetilmiştir.¹⁰

7. yüzyılda İslam'ın yayılmasıyla bu bölge, Müslüman Araplar tarafından fethedilir. Afganistan'a İslam'ın gelişi, Hz. Osman dönemine rastlamaktadır. İlk olarak Basra Valisi Abdurrahman b. Semure bölgeye gönderilir ve 654 yılında Müslümanlar Ceyhun Nehri

⁹ Behroz, s. 29

¹⁰ Muhammed Salih Yıldırım, *Tarih ve Ferheng-i Türkmenha*, (İntişarat-i Meyvend), Kabil, 1381, s. 22

sınırına kadar ilerleyerek bölgeye egemen olurlar. Bu dönemde İslam kültürü ve medeniyeti Afganistan'a yayılır ve ülke, İslam dünyasının önemli merkezlerinden biri haline gelir. Daha sonra Türk ve Moğol istilaları yaşanır ve bölge, Orta Asya'daki büyük imparatorlukların parçası haline gelir.¹¹

Afganistan, 14. yüzyılın sonlarından itibaren yeniden Türklerin kontrolüne girer. Asya'nın farklı bölgelerinde parçalı olarak devam eden Moğol egemenliği, Timur'un Orta Asya'daki Türk boylarını bir araya getirerek kendi adını taşıyan güçlü devletini kurmasıyla sona ermiştir. Her ne kadar Timur'un ölümünden sonra bu devlet uzun süre varlığını koruyamamış olsa da, torunu Muhammed Babür Afganistan'da Türk hâkimiyetini uzun süre devam ettirecek yeni bir devlet inşa etmiştir.

Babür Şah tarafından kurulan devlet, Afganistan topraklarını içine alacak şekilde Hindistan'a kadar genişlemiş ve bu bölgelerde çok sayıda Türkün yerleşmesine uygun bir ortam oluşturmuştur. Her ne kadar Babür ve oğulları devletin sınırlarını Hindistan içlerine kadar genişletmiş olsalar da, Afganistan Nadir Şah'ın istilasına dek onların kontrolünde kalmıştır. Nadir Afşar 1729 yılında İran'da güç kazanarak Türkmen ordusuyla önce Meşhed'e, ardından Afganistan'ın Kandahar ve Belucistan bölgelerine ilerlemiştir. Savaş sırasında Abdaliler kabilesinin gösterdiği kahramanlık üzerine, onları affetmiş ve çok sayıda kabile ferdini ordusuna katmıştır.¹²

Zamanla Britanya ve Rusya imparatorlukları arasında bir tampon bölge konumuna gelen Afganistan, 1919'da Britanya kontrolünden bağımsızlığını kazanır. Kısa süreli bir demokrasi denemesi, 1973'te yapılan darbe ve 1978'deki komünist karşı darbesi ile sona erer. Sovyetler Birliği, o dönem yönetimde kalmakta zorlanan Afgan komünist rejimini destekleme bahanesiyle 1979 yılında uzun ve yıkıcı bir savaşı tetikleyerek ülkeyi işgal eder. SSCB, uluslararası güçlerin desteğini alan mücahitlerin direnişi karşısında 1989 yılında ülkeden geri çekilmek zorunda kalır. Afganistan'ın güneyindeki Kandahar vilayetinde 1994 yılında Taliban adını taşıyan yeni bir grup ortaya çıkmıştır. Kısa süre içerisinde ülkenin diğer bölgelerine yayılan bu grup, 1996 yılında Afganistan üzerinde büyük ölçüde hâkimiyet kurarak yaklaşık beş yıl boyunca iktidarda kalır.

11 Eylül 2001'de ABD'de de düzenlenen saldırıların ardından Usame bin Ladin'i

¹¹ Mir Gulam Muhammed Gubbar, *Afganistan Der Mesir-i Tarih*, C.I, (Merkez İntişarat- i Cumhuriyet), Tahran, 1386, s. 108.

¹² Nasir, s. 12.

sakladığı bahanesiyle Taliban rejimi, ABD ve müttefikleri tarafından düzenlenen askeri müdahale sonucunda devrilir. 2001'de BM sponsorluğunda düzenlenen *Bonn Konferansı* 'nda alınan kararlar doğrultusunda yeni bir anayasanın kabulü, 2004'te başkanlık seçimi ve 2005'te Ulusal Meclis seçimleri dahil olmak üzere, ülkenin siyasi anlamda yeniden yapılanması için bir süreç başlatılır.

2001–2004 yılları arasında halkın desteğini alan **Hamid Karzai**, Ekim 2004'te düzenlenen başkanlık seçimlerine katılmış ve rakiplerini geride bırakarak Afganistan'ın cumhurbaşkanı seçilmiştir. Seçimleri takiben yönetimde yolsuzluğun artması ve ülke genelinde Taliban ile El-Kaide militanlarının yeniden güçlenmesi, hem Karzai hükümetine hem de ülkenin geleceğine yönelik şüphe ve güvensizlik ortamını beraberinde getirmiştir. Kasım 2009'da Karzai, ikinci kez devlet başkanlığına seçilmiştir.

2002 yılında Afganistan'a dönmeden önce, Dünya Bankası ile çalışan Muhammed Eşref Gani Ahmedzay, Temmuz 2002 ve Aralık 2004 tarihleri arasında Afganistan'ın Maliye Bakanı ve Kabil Üniversitesi'nde reis olarak görev yapar. Taliban hükümetinin yıkılmasından sonra ülke ekonomisinin toparlanmasına katkı sağlar. Eşref Gani, Eylül 2014-Ağustos 2021 tarihleri arasında Afganistan'da cumhurbaşkanı görevini üstlenir. Eşref Gani, 2021 yılında ülkeyi terkederken BBC'ye yaptığı açıklamada ülkenin yıkılmasını önlemek için yurt dışına çıktığını ifade eder.¹³

2021 yılında ABD başkanı Joe Biden, Mayıs ayının başında Doha'da yapılan anlaşmaya sadık kalacağını ve 11 Eylül 2021'e kadar tüm ABD askerlerini Afganistan'dan çekeceğini belirtir. Bu konuşmanın ardından Taliban, Afganistan hükümetiyle müzakere etmek yerine saldırılarını yoğunlaştırır. Kısa sürede ülkenin çoğu bölgesini kontrol altına alır. Neticede cumhurbaşkanı Eşref Gani'nin ülkeden kaçmasının ardından, Taliban, Afganistan'daki ABD askerlerinin huzurunda Kabil'e girerek bir kez daha iktidarı ele geçirmiş olur.¹⁴

Taliban, Penşir'in dışında ülke genelinde hiçbir askeri güçle karşılaşmaz. Eylül 2021'de Penşir'in dağlık bölgeleri hariç Taliban güçleri oraya da hakim olur. Afganistan'ın

¹³ Bakhtiar Ortaq & Mehmet Akif Özer, “Afganistan’da Son Dönem Gelişmeler Doğrultusunda Siyasal ve Toplumsal Yapıda Yaşanan Değişim ve Dönüşüm”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.3, Kasım 2023, s.498

¹⁴ Hekmatullah Barati, *Taliban İktidarı Ve Afganistan Üzerindeki Etkisi*, (Yük. Lis. Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Eskişehir, 2024, s.17

eski başkan yardımcısı Amrullah Salih, kendisini Penşir'in geçici cumhurbaşkanı ilan etse de kısa süre sonra Tacikistan'a kaçmak zorunda kalır. Taliban iktidarı ele alınca genel olarak dünya ülkeleri Afganistan hükümetini tanımaz. Ancak süreç içerisinde açıktan olmasa da çok sayıda ülke, Afganistan'a büyükelçi, konsolos veya daha alt düzeyde diplomatlarını gönderir ve Taliban'ın atadığı diplomatları da kabul ederek resmi olmayan diplomatik ilişkiler kurar. Mayıs 2023'te Taliban hükümetinin sözcüsü Zabihullah Mucahid, Afganistan'ın en az 14 ülkeye diplomatlarını gönderdiğini açıklar.

3. EKONOMİK DURUM

Tarihsel olarak Afganistan'ın ekonomisi hakkında bazı şeyleri doğru olarak verebilmek için elimizde yeterli güvenilir istatistikler bulunmamaktadır. Afganistan yıllarca, savaş, yolsuzluk ve uyuşturucu ticaretinden dolayı bir çok sıkıntı yaşamaktadır. 1979 yılında başlayan ve günümüze kadar devam eden savaş ve istikrarsızlık Afganistan'ın ekonomik yapısına büyük darbe vurmuştur. İşgücü ve sermaye kaybı nedeniyle son 30 yıldır Afganistan'ın GSMH'sında büyük düşüşler görülmüştür. Bir türlü sağlanamayan güvenlik ve istikrar yabancı yatırımcıların ülkeye gelmesine engel olmuştur. Ülke nüfusunun yaklaşık % 80'i kırsal bölgelerde yaşıyorken güvenlik, ekonomik faktörler ve temel hizmetlere daha iyi erişim gibi çeşitli etkenler, ülkenin hızlı bir şekilde kentleşmesine ve büyük yerleşim birimlerine göçe neden olmuştur. Ancak, herkes daha büyük bir şehre taşınamamış ve sadece maddi imkanları olanlar bunu yapabilmiştir.¹⁵

Afganistan'ın Taliban dönemindeki ekonomisi hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Afganistan, neredeyse dünyanın en büyük afyon üreticisi ve silah ticareti için bir merkez haline gelmiştir. Ülke toprakları, Dubai'den Pakistan'a milyarlarca dolarlık mal ticaretinin kaçakçılığına sahne olmuştur. Taliban'a ve düşmanlarına finansal fon sağlanmıştır. Afgan halkının %40'ı yoksulluk sınırının altında yaşamakta ve her yıl yaklaşık bir milyon genç işgücü piyasasına eklenmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi 2001'de ABD'nin müdahalesiyle, Afganistan'da altyapıyı yeniden kurmak ve yeni ekonomik politikaları geliştirmek amacıyla geçici bir hükümet oluşturulmuştur. Bu hükümet, merkezi bir bankacılık sistemi olmayan ve ekonomik açıdan oldukça zayıf bir ülkeyi yönetmek durumunda kalmıştır.

¹⁵ Muhammad Reza Wasil, *Afganistan Ekonomisi ve Ekonomik Entegrasyonlar (Eco) Örneği*, (Yük. Lis. Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2015, s. 8

Aslında Afganistan ekonomisi, 2012 yılından itibaren yavaş da olsa iyi bir dönem yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde Afganistan ekonomisi için yeni bir pencere açılmış ve dünya Afganistan ekonomisini desteklemeye başlamıştır. Diğer bir ifadeyle, kimilerine göre bu dönemin belirli ölçüde ilerleme ve bir umut dönemi olduğu söylenebilir. Çünkü 2001’den beri süren savaşlar 2012’de bitmiş ve ekonomik durum iyileşmeye başlamış ve toplum arasında iyimserlik ortamı canlanmaya başlamıştır. 2012 yılından itibaren belli sektörlerde, yatırımcıların risk alma konusunda çekimserlikleri azalmıştır.¹⁶ Bu süreçteki ekonomide var olan kısmi iyimser hava, ABD’nin ülkeyi terkedip Taliban’ın ikinci defa ülke yönetimini ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Taliban’ın ikinci kez 2021 yılında iktidara gelmesiyle daha önce azda olsa var olan ekonomideki düzelme ve iyimserlik tekrar ortadan kalkmıştır. Hala günümüzde de genel olarak ekonomide büyük sıkıntılar yaşanmaktadır.

Yoksulluk, kırsal alanlarda en yüksek düzeydedir ve zengin ile yoksul arasındaki eşitsizlik farkı coğrafi konumdan büyük ölçüde etkilenmektedir. Netice itibariyle Afganistan’ın ekonomik durumu, uzun süreli çatışma, politik istikrarsızlık ve doğal afetler gibi faktörler nedeniyle zorlu bir geçmişe sahiptir. Günümüzde de bu sıkıntılar devam etmektedir. Ülkenin mevcut ekonomik durumunu aşağıdaki vereceğimiz başlıklar altında vermeye çalışalım.

3.1. Tarım ve Hayvancılık

Ülke ekonomisinin büyük bir kısmını **tarım** oluşturmaktadır. Tarım faaliyetleri, Afgan nüfusunun en önemli geçim kaynağıdır. Ülke coğrafyası ve topografyasına genel olarak bakıldığında ülkenin toplam arazisinin yaklaşık %46’sı mera, %39’u da dağlık alanlardan meydana gelmektedir. Ülkenin yaklaşık %85’ini kapsayan bu bölgeler tarımsal üretime elverişli değildir. Ülke genelinde tarım alanlarından ziyade otlaklar yaygındır. Mevcut tarım arazilerinde halk tarımla uğraşsa da, geniş mera alanları nedeniyle postu ve derisi önemli bir gelir kaynağı olan Karakul koyunu yetiştiriciliği öncelikli bir faaliyet olarak sürdürülmektedir.¹⁷ Bu koyun türünün başta derisi olmak üzere etinden ve sütünden faydalanılmaktadır.

Afganistan’da tarımsal üretim, ağırlıklı olarak başta buğday olmak üzere, daha çok

¹⁶ Fevzi Firuz ve Hasan Cankurt , “Afganistan’da Türkoloji ve Türkçe Çalışmaları Hakkında Bir Araştırma”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C,11/2. Manisa 2013, s. 492

¹⁷ Ezatullah Majeedi, *Afganistan Ekonomisinin Genel Görünümü ve Afganistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri*, (Yük. Lis. Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Afyonkarahisar, 2021, s. 49

iç tüketime yönelik tahıl ürünlerinden oluşmaktadır. Tarım faaliyetleri büyük ölçüde eriyen kar suları ve bahar yağmurlarına bağlıdır. Ülkede sulanabilir tarım arazisinin 1980'lerden bu yana azaldığı görülmektedir ki bu durum, Afganistan'ın geçmişte tarım ürünlerinde kendi kendine yeterli olmasına karşın günümüzde kısmen tahıl, meyve ve sebze ithal eden bir ülke hâline gelmesine yol açmıştır. Buğday, toplam tahıl tüketiminin %80'den fazlasını oluşturan temel ürün konumundadır.

Ülkede yetiştirilen diğer önemli tarım ürünleri pirinç, mısır ve arpadır. Bunların yanı sıra meyve, sebze, şifalı bitkiler ve çeşitli baklagiller de üretilir. Ancak, sulama sorunları ve zaman oluşan güvenlik nedeniyle tarımdaki verimlilik sınırlı olabilmektedir. Aslında Afganistan, tarım için potansiyel olarak verimli araziye sahip olmasına rağmen tarım sektörü hala modern teknoloji ve altyapı eksikliği gibi zorluklarla karşı karşıyadır. Yine de tarım ürünleri arasında haşhaş ile birlikte el yapımı kilim, yün, pamuk, deri, değerli taşlar ve mücevherat, Afganistan'ın ihracatında önemli bir yer tutmaktadır.

3.2. Sanayi

Afganistan'ın sanayi sektörü, uzun süren iç çatışmalar ve kargaşa nedeniyle ekonomik olarak çöküş dönemine geçmeden önce, ağırlıklı olarak bazı tarım hammaddelerinin işlenmesine dayalı idi. Bunlar arasında; pamuk, yün tekstil ürünleri, şeker üretim tesisleri yer alıyordu. Ayrıca, kimyasal gübre üretimi ve çimento üretimi de diğer önemli üretim alanları idi. Ancak, zamanla iç çatışmaların da etkisiyle hammadde yetersizliği ve güvenlik problemleri oluşmuş ve üretimde aksamalara neden olmuştur.¹⁸

Aslına bakılırsa Afganistan, çoğunlukla çatışma ve süper güçlerin müdahalesi nedeniyle hiçbir zaman bir sanayi devrimi gerçekleştirememiştir. Sanayi devrimi olmadan, ülkenin başlıca endüstrileri, 1774 yılında kuruluşundan bu yana son yaklaşık iki asırdır değişmeden kalmıştır. 2000 yılında Afganistan'ın GSYH'si yaklaşık 2,1 milyar dolardı. 2001'de ABD'nin öncülük ettiği müdahaleden sonra, Afganistan ekonomisi, büyük ölçüde uluslararası yardımlarla sürdürülmüş ve kısmen de olsa bir aşamaya gelmiştir.¹⁹

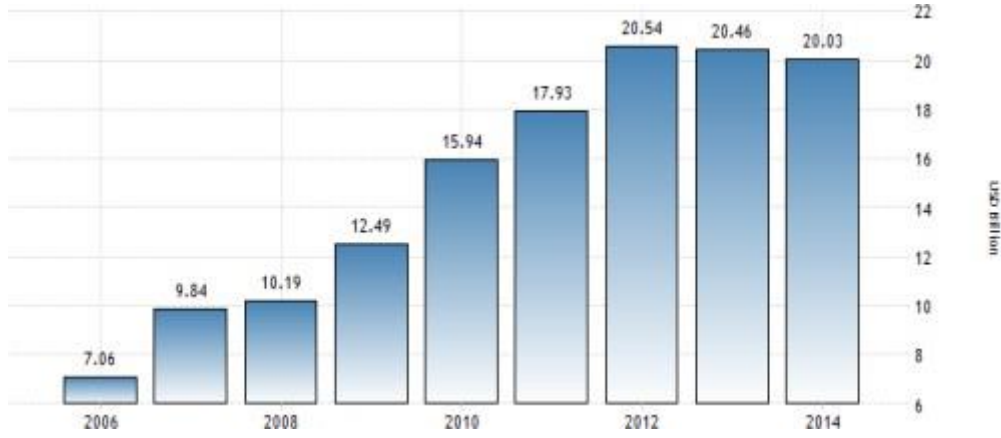
Ocak 2002'de, Afganistan'ın yeniden inşası için Tokyo konferansında 4,5 milyar dolar toplanmıştır. Para, Dünya Bankası tarafından Afganistan'ın altyapısının yeniden inşası

¹⁸ Abdul Sami Rahyab, *Afganistan'ın Ürün İhracatının Belirliyecileri: Çekim Modeli Yaklaşımı*, (Yük. Lis. Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Samsun, 2020, s. 12

¹⁹ Behroz, s.18

için Hamid Karzai başkanlığındaki geçici hükümete nakledilmiştir. Takip eden yıllarda da bu yardımlar az çok devam etmiştir. Uluslararası yardımlara rağmen, Afganistan'ın siyasi ve ekonomik kaosu devam etmiş ve sürdürülebilir bir ekonomik kalkınma stratejisine ihtiyaç duymaktadır. Ülkede başa gelen hükümetler, düşük gelir toplama, yüksek düzeyde yolsuzluk, zayıf hükümet kapasitesi ve zayıf kamu altyapısı gibi çok sayıda zorlukla karşı karşıya kalmaktadır.²⁰

Afganistan'ın Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) 2002'den 2014'e kadar yeterli olmasa da aşamalı olarak artış göstermiştir. 2014 yılına gelindiğinde Afganistan'ın GSYH'sı, 20 milyar ABD doları civarına yükselmiştir.

Şekil 1 : Afganistan'ın 2006'dan 2014'e GSYH büyümesi

2014 yılı Dünya bankası verilerine göre, Afganistan'daki ortalama GSYH, 1960-2014 yılları arasında 5,51 milyar ABD Doları iken, 2012'de tüm zamanların en yüksek seviyesine (20,54 milyar ABD Doları'na) çıkarken 1960 yılında (0,54 milyar ABD Doları ile) en düşük seviyeyi görmüştür.²¹

Son on yılda, Afgan hükümetleri, hizmet ekonomisi ve daha çok bağışçı topluluk tarafından yürütülen büyük projelere odaklansa da barış ve huzur getirebilecek uzun vadeli stratejilerden yoksundur. Ayrıca, geçmişin ekonomik yapısını eski haline getirmek veya modern bir devlet ve gelişmiş bir ekonomi inşa etmeye yardımcı olabilecek yeni stratejiler

²⁰ Murat Büyükbaş, *Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan'a Müdahalesi ve Afganistan'da Oluşturulan Yeni Yönetim Yapısı*. (Yük. Lis. Tezi Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Isparta. 2006, s.7

²¹ Naqibullah Obayd, "11 Eylül Saldırısı Sonrası Afganistan'daki Ekonomik Kalkınma Dönüşüm", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9 , Ankara, Ocak-Nisan 2017, s. 133

geliştirmek için hiçbir çaba gösterilmemektedir. Bunun yerine, ülke ve ekonomi için olumsuz sonuçları olan özelleştirme ve serbest piyasa adına milyarlarca dolar israf edilmiştir. Sanayi sektörünün GSYH'nin yaklaşık %20'sini sağlamakta olduğu tahmin edilmektedir. Savaşın yol açtığı hasar, hammadde ve yedek parça sıkıntısı nedeniyle günümüzde işletmelerin önemli bir bölümü faaliyetlerini durdurmuş ya da düşük kapasite ile çalışmaktadır.²²

3.3. Doğal Kaynaklar

Afganistan, çeşitli doğal kaynaklara sahip bir ülkedir, ancak bu kaynaklar genellikle keşfedilmemiş veya yeterince geliştirilip faydalanılmamıştır. Ülke topraklarında yaklaşık 1500 maden sahasında çeşitli doğal kaynakların bulunduğu, bu kaynakların toplam değerinin ise 1-3 trilyon dolar civarında olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle pil üretiminde kullanılan ve günümüzde stratejik önemi giderek artan **lityum** rezervlerine sahip olması, Afganistan'ı küresel ölçekte dikkat çeken ülkelerden biri haline getirmektedir.²³ **Lityum**'un yanı sıra Afganistan, **demir, bakır, altın ve alüminyum** gibi stratejik öneme sahip zengin metal rezervlerine de ev sahipliği yapmaktadır. Ülkenin yalnızca altın ve lityum rezervlerinin güncel piyasa değerinin yaklaşık bir trilyon dolar civarında olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca henüz keşfedilmemiş maden rezervlerinin toplam değerinin de en az bir trilyon dolar seviyesinde olabileceği tahmin edilmektedir. Bu kaynaklar arasında özellikle demir, miktar açısından en fazla bulunan maden olarak öne çıkmaktadır. Nitekim Bamyan ilindeki Hacıgak ve Furmorah yatakları ile diğer potansiyel sahalarda yaklaşık 2,2 milyar ton demir rezervinin bulunduğu değerlendirilmektedir. Bunlara ek olarak, bakır, kobalt, mermer, talk, lapis lazuli ve toryum gibi çeşitli minerallerin varlığı da bilinmektedir. Ancak, bu kaynakların büyük bir bölümü henüz tam anlamıyla keşfedilmemiş veya işletmeye açılmamıştır.²⁴ Bunlara ilaveten **bakır, kobalt, mermer, talk, lapis lazuli ve toryum** gibi minerallerinde varlığından bahsedilmektedir. Ancak, bu minerallerin çoğu henüz keşfedilmemiş veya çıkarılmamış durumdadır.

Yapılan çalışmalara göre yaklaşık 70 milyon ton **kömür** rezervi olduğu tahmin edilmekte olup ülkenin özellikle kuzeyinde Herat ve Badakhshan vilayetleri arasındaki

²² Rahyab, s. 14

²³ Kenan Aslanlı, "Afganistan'ın Doğal Kaynak Zenginlikleri ve Jeopolitik Güç Mücadelesi", *Ulusal Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, (Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü), C. 7/1, Ankara 2023, s. 20; T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. *Afganistan Ülke Raporu*. 2017, s. 9

²⁴ Majeedi, s. 42

bölgede kömür yatakları bulunmaktadır. Şu anda yıllık yaklaşık 10 milyon \$ civarında olduğu tahmin edilen kömür üretimi kış aylarında ısınma, elektrik üretimi ve endüstriyel ihtiyaçlar için kullanılmaktadır.²⁵ Altın rezervleri ile ilgili elde net bilgiler bulunmamakla birlikte en büyük altın yatakları Kuzeydeki Ghazni, Badakhshan ve Takhar bölgelerinde olduğunu belirtilmektedir. Yine yapılan araştırmalara göre, Afganistan topraklarında 40 farklı renkte yaklaşık 35 çeşit **mermer** bulunduğu kaydedilmektedir. Uluslararası standartlarda kesim ve işleme için yeterli makina, teçhizat, bilgi ve yatırıma sahip olunmadığı için çıkarılan mermer işlenmemiş olarak özellikle Pakistan'a ihraç edilmektedir.²⁶ Eldeki bilgilere göre ülkede üçyüzden fazla bakır yatağı bulunmaktadır. Üç büyük bakır rezervi, *Jawkhar*, *Darband* ve *Aynak* bölgelerindedir.²⁷

Afganistan, tarih boyunca **lapis lazuli** (lacivert taşı), **zümrüt** ve **yakut** gibi değerli taşların önemli rezervlerine sahip ülkelerden biri olarak bilinmektedir. Bu taşların büyük bir bölümü ülkenin kuzeydoğu kesimlerinde, özellikle Badahşan, Kunar ve Nuristan vilayetlerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca Afganistan'ın dağlık bölgelerinde yapı ve süsleme amaçlı kullanılabilir nitelikte geniş *granit* ve *mermer* rezervleri mevcuttur. Bunun yanında, ülkede çimento üretimine elverişli kireç taşı yatakları da dikkate değer bir potansiyel arz etmektedir.²⁸

Kimi dış kaynaklara göre Afganistan topraklarında petrol ve doğal gaz rezervleri olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Ancak bu konuda bu zamana kadar ciddi araştırmalar yapılamamıştır. Belli bölgelerde 1967 yılında keşfedilen doğal gaz, az da olsa 1980'li yıllarda bazı bölgelerde kullanılmış, bir kısmı da ağırlıklı olarak SSCB'ye ihraç edilmiştir. SSCB'nin geri çekildiği 1989 yılından sonra doğal gaz üretimi durmuştur.²⁹ Uzmanlara göre ülkenin, istikrarlı ve kalıcı bir yönetime kavuşması halinde doğal gaz kaynaklarından önemli miktarda gelir elde edebileceği tahmin edilmektedir. Gerek doğal gaz, gerekse çeşitli madenler açısından zengin potansiyele sahip ülke, aslında ekonomik kalkınma potansiyelini artırabilir. Ancak içinde bulunduğu siyasi ve güvenlik sorunları ve altyapı eksiklikleri bu potansiyelin tam olarak değerlendirilmesini engellemektedir.

²⁵ Abdul Karim Azizi, *Afganistan'ın Ekonomik Kalkınması'nın Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri*, (Yük. Lis. Tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Tekirdağ, 2019, s. 32

²⁶ Aslanlı, s.23

²⁷ *Afganistan Ülke Raporu*. s. 12

²⁸ Aslanlı, s.24

²⁹ Farangis Raofi, "Afganistan-Çin İlişkilerinde Ortaklık Politikaları ve Bölgesel Rekabet", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, C. 9/86, 2022, s. 1535.

4. SOSYAL YAPI VE DEMOGRAFİK DURUM

4.1. Sosyal Yapı (Etnik Durum)

Belki de son iki yüzyılda dünyayı ulus devlet (milliyetçilik) anlayışından daha güçlü biçimde şekillendiren başka bir unsur olmamıştır. Sınıfı ve zamanı aşan bir birliğe olan inanç, insanları birbirine bağlamış ve parçalamıştır. Ulusun hükümette cisimleşmesi, hükümetin gücüne muazzam bir ağırlık kazandırmıştır. Ulusal kimlikleri maharetle uygulayabilen devletler dünyayı yönlendirmekte ve etki alanını artırmaktadır. Milliyetçiliğin yükselişe geçmesinden önce askerlerin ağırlıklı olarak para için savaştığı görülür. Milliyetçilik, insanlara sadakat yemini etmek için kişisel bir neden ve savaşıma arzusu vermiştir. Ulusal bir bilince nasıl ulaşılabileceğinin ve bunların geçmişte nasıl geliştiğinin araştırılması, özellikle üçüncü dünya ülkelerinde hayati bir önem kazanmıştır. Afganistan’da siyasi birlik ulusun gücü olmuş ve onu modern toplumun temel dayanağı haline getirmiştir.³⁰

Afganistan, etnik ve kültürel açıdan çeşitlilik arz eden bir ülkedir. Bu çeşitlilik, birden fazla **etnik grubun** ve **dilin** varlığını gösterir. Kısa da olsa burada Afganistan’daki etnik yapılar ve konuşulan diller hakkında bilgi vermeye çalışalım. Öncelikle ülkede var olan etnik grupları kısa kısa tanıtmaya çalışalım.

Peştunlar: Ülkenin en büyük etnik grubunu oluştururlar. Ağırlıklı olarak güney ve doğu bölgelerinde yaşarlar. Yıllardır sağlıklı ve düzenli nüfus sayımı yapılamayan Afganistan’da hem toplam hem de etnik grupların ne kadar oldukları konusunda net bilgiler vermek mümkün değildir. O nedenle vereceğimiz nüfusla ilgili bilgiler tahmini sayılar olacaktır. Çeşitli kaynaklara ve genel kanaate göre Peştunların Afganistan’ın toplam nüfusunun yaklaşık % 41-44 arasını oluşturduğu söylenebilir. Afganistan’daki diğer etnik gruplar gibi ülke sınırları dışında bulunan Peştunlar da bulunmaktadır. Örneğin Pakistan’da 14 milyon kadar Peştun’un yaşadığı tahmin edilmektedir. Kendi içerisinde pek çok alt kabileye bölünmüş durumdadırlar.³¹ Nüfuslarının fazla olması nedeniyle ülkenin siyasi atmosferinde doğal olarak etkileri her zaman fazla olmuştur. Nitekim günümüzdeki yönetimi

³⁰ Shahim Ahmad Kabuli vd., *Afganistan İn 2014 A Survey of the Afgan People*, (Ed. Nancy Hopkins), The Asia Foundation, AINA Afghan Media and Culture Center, Kabul 2014. s. 133; Abdulahad, Makhdum , *Afganistan Türkmenlerinin Sosyo- Kültürel ve Dini Durumu (Mezar-I Şerif Örneği)*, (Yük. Lis. Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Samsun, 2016. s. 25

³¹ Gökhan Erden - Ulaş Töre Sivrioğlu. “Peştunların Kökeni: Beni İsrail Teorisi/ Etnolojik, Tarihi, Dilbilimsel ve Genetik Kaynakların Işığında Bir Tartışma.” *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S. 5, Kış 2019, s. 25-26

oluşturanların büyük çoğunluğunu Peştunlardan olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Tacikler: Köken olarak başta Persler, Baktriyalılar ve Persleşmiş Özbekler olmak üzere farklı görüşler bulunan Tacikler, ülkenin ikinci kalabalık grubunu oluşturmaktadır. Tacikler genellikle Afganistan'ın kuzeydoğu ve batısında yaşamaktadırlar. *Ağırlıklı olarak Kabil, Bağlan, Takhar, Samengan, Çarekar, Penshir, Dushi, Herat, ve Kündüz*'da bulunurlar.³² Kimileri ülke nüfusunun yaklaşık %20 ile 25'inin Taciklerden oluştuğunu savunurken kimileri de bu oranı daha aşağı, kimileri de daha yüksek göstermektedir. Dil olarak *Farsça* veya *Tacikçe* konuşurlar.

Hazaralar: Hazaralar'ın kökenine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Bir kısım araştırmacılar, onların Afganistan coğrafyasının yerli halkı olduğunu savunurken; bazıları Moğol, bazıları ise Türk kökenli olduklarını ileri sürmektedir. Ayrıca, Hazaraların Türk-Moğol karışımı bir soydan geldiklerini öne süren yaklaşımlar da mevcuttur. Bazı teoriler, Hazaraları Cengiz Han'ın ordularıyla bölgeye gelen Moğol askerlerinin torunları olarak değerlendirmektedir. Bunun yanı sıra, özellikle Çağuri Hazaraları kendilerinin Emir Timur'un askerleri ve onların soyundan geldiklerini iddia etmektedirler.³³ Bazı kaynaklara göre Hazara terimi göçebe yaşayanlar için kullanılmaktaydı. Genellikle Orta Afganistan'da, özellikle de Hazaristan bölgesinde yaşayan Hazaralar'ın çoğu Şii'dir. Herat civarında yaşayan Sünni Hazaralar da bulunmaktadır. Ülkenin ortasında, çoğu Kabil, Mezar-ı gerif ve Bamyân'da yaşarlar. Toplam nüfusun % 9-12 arasında bir topluluğun Hazaralar'ı oluşturduğu tahmin edilmektedir. Kendi aralarında Hazaraca konuşurlar.³⁴

Özbekler: Türk Ural Altay ailesinin Çağatay kökünden olan Afganistan'daki Özbeklerin ülkede yaşayan Türk kökenli grupların en kalabalığıdır. Günümüzde Afganistan'ın kuzey bölgelerinde bulunan Özbekler, genellikle Tacikistan sınırına yakın bölgelerde yaşarlar. Ülken'in toplam nüfusunun yaklaşık % 8-9 nu oluşturduğu söylenebilir. Kendi aralarında Özbek Türkçesi konuşurlar. Özbeklerin çoğunun Darice dilini de kullandığı görülür.³⁵

³² Özgür Çınarlı, "Afganistan'ın Etnik Yapısı", *Aksaray Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü İİBF Dergisi*, C. 4/1, 2012, s. 76

³³ Hussain, Nasırı, *Afganistan'da Hazaralar-Taliban İlişkisi*, (Yük. Lis. Tezi- Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kırşehir, 2022. s. 32-33

³⁴ Yasemin Doğan, *Uluslararası Göç ve Entegrasyon Teorileri Bağlamında Afganistan Hazaralarının Türkiye'ye Göçü: Trabzon ili Örneği*, (Yük. Lis. Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Trabzon, 2020, s. 84.

³⁵ Kianoosh Karimi, *Afganistan Özbekçe Türkçesinin Üzerinde Farsçanın Tesiri*, (Yük. Lis. Tezi, Akdeniz

Türkmenler: Türkmenler, Afganistan'da yaşayan ikinci büyük Türk grubudur. Türkmenler Afganistan'ın Kuzeyinde, Badahşan'dan Herat'a kadar olan bölgeye dağılmışlardır. Genellikle Özbekistan ve Türkmenistan sınırına yakın bölgelerde yaşarlar. Kuzey Afganistan'da yer alan illerden *Kunduz, Bağlan, Samangan, Belh, Cözcan, Faryab, Badgis, Herat* ve *Hilmend*'de bulunurlar. Başkent Kabilde de Türkmen nüfusu bulunmaktadır. Afganistan'ın toplam nüfusunun %5-6'sını Türkmenlerin oluşturduğu tahmin edilmektedir.³⁶

Yukarıda vermeye çalıştığımız beş ana grubun dışında genellikle ülkenin güneybatısında, Pakistan sınırına yakın bölgelerde yaşayan **Beluclar**, kuzeydoğusunda, özellikle Nuristan bölgesinde yaşayan **Nuristaniler**, Pamir-Altay sıradağlarının eteklerinde yaşayan **Kırgızlar**, çoğunlukla Badgis, Gor ve Herat'ın batı bölgelerinde yaşayan **Aymaklar**, ağırlıklı olarak Kabil ve çevresinde yaşayan **Kızılbaşlar**, Hindukuş sıradağlarının güney yamaçlarında yaşayan **Paşeyiler**, Badakhşan iline yakın bölgelerde yaşayan **Pamirler**dir.³⁷

Peştuca ve **Darice** olmak üzere ülkenin iki resmi dili bulunmaktadır. Peştuca, özellikle Peştunların yaşadığı yerler olmak üzere ağırlıklı olarak güney ve doğu bölgelerinde, Darice ise başta Taciklerin yaşadığı yerler ile daha çok kuzey bölgelerinde konuşulur. Devlette ve kurumlar arası yazışmalarda zaman zaman her iki dilin de beraber kullanıldığı görülür.

Ülkede bu iki dilin dışında Hazaralar arasında yaygın olarak **Hazaraca**, özellikle Özbeklerin yaşadığı yerler olmak üzere ülkenin kuzey bölgelerinde **Özbek Türkçesi**,³⁸ Türkmenlerin yaşadığı bölgelerde ise **Türkmen Türkçesi** konuşulup kullanılmaktadır.³⁹

Afganistan'da bunların dışında da konuşulan yerel diller bulunmaktadır. Tüm dillerin eşit hakimiyete sahip olduğu söylenemez. Bunlar arasında Peştuca ve Darice'nin etki alanı büyüktür. Konuşulan diğer diller ikincil diller olarak görülür.⁴⁰

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Antalya, 2013. s. 23.

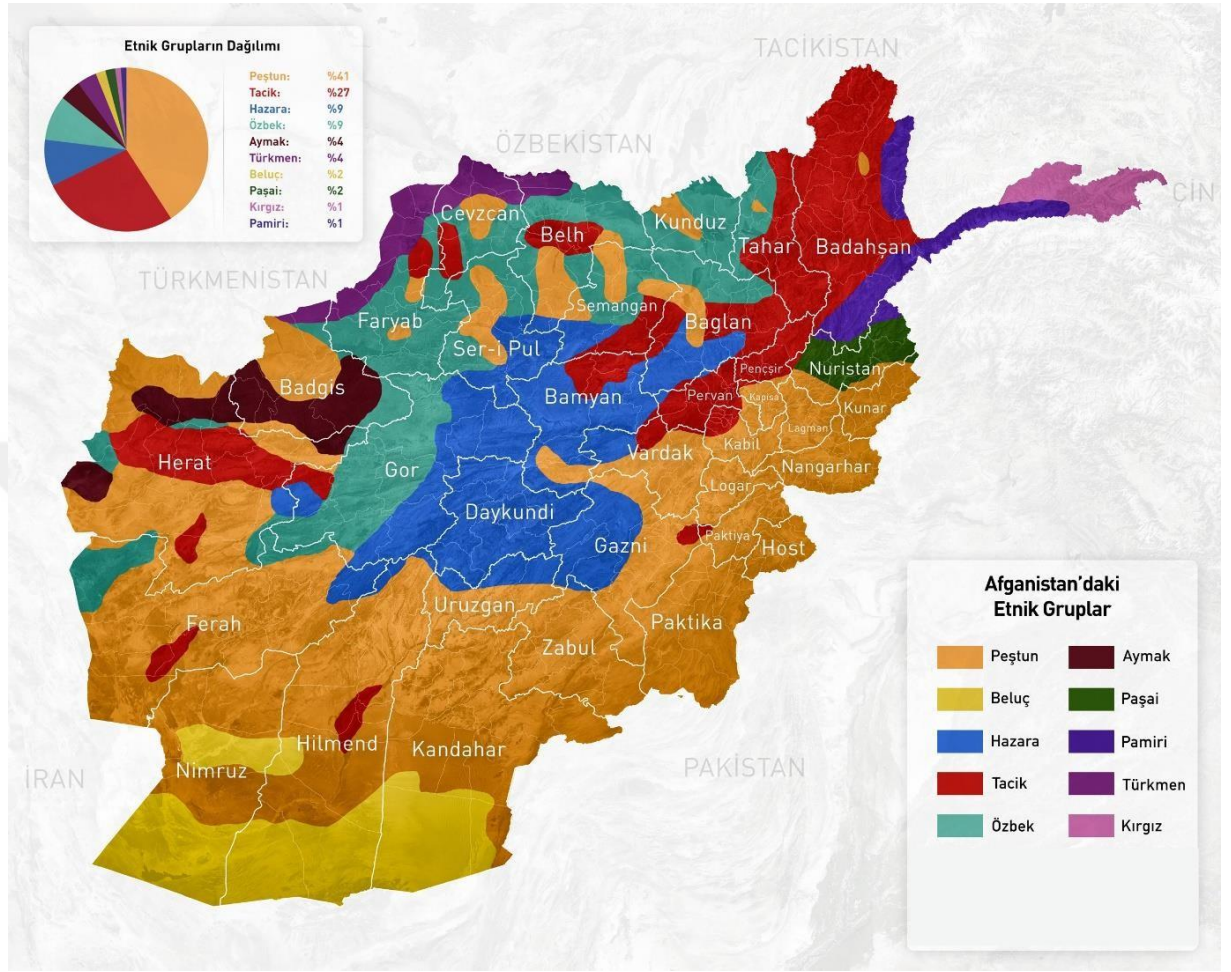
³⁶ Makhdum, s. 34.

³⁷ Çınarlı, s. 74-78

³⁸ Sayed Barmak Darawgar, *Afganistan Özbek Türkçesi Grameri*, (Yük. Lis. Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum, 2016. s. 9.

³⁹ Najiba Ziyayi, *Afganistan Türklerinin Dini, İnanç ve Yaşayışları(Kuzey Afganistan Örneği)*, (Yük. Lis. Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Isparta, 2004, s. 29.

⁴⁰ Oğuz, s. 62; Koyuk, s. 11

Afganistan'ın Etnik Grup ve Dil Yapısı.

4.2. Demografik Durum

Afganistan'da kuruluşundan bu yana tarafsızlık ve bütüncüllük esasına dayalı bir nüfus sayımı gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle ülke nüfusuna ilişkin veriler büyük ölçüde tahminlere dayanmaktadır. Güncel tahminlere göre Afganistan'ın nüfusu yaklaşık 35 milyon civarındadır. Nüfusun tamamına yakını Müslüman olup, dini dağılım açısından bakıldığında yaklaşık %88'ini Sünniler, %12'sini ise Şiiiler oluşturmaktadır.⁴¹

Afganistan, büyük ölçüde dağlık ve plato arazilerinden oluşan bir coğrafyaya sahiptir. Bu durum, nüfus yoğunluğunun ülke genelinde düşük olmasına yol açmaktadır. Nitekim kilometrekareye düşen ortalama nüfus yaklaşık 26 kişi tahmin edilmektedir. Ancak

⁴¹ Nasir, s.21.

tarım arazilerinin verimli olduğu bölgeler ile şehir merkezlerinde bu oran ülke ortalamasının üzerine çıkmaktadır. Afganistan'da ekonomik hayatın temelini tarım oluşturduğundan, nüfusun yaklaşık %75'i doğrudan tarımsal faaliyetlerle uğraşmaktadır. Ülke nüfusunun yaklaşık beşte birini oluşturan göçebe ve yarı göçebe halk, güney ve kuzey bölgelerde yaşamakta olup genel olarak hayvancılıkla uğraşmaktadır. Afganistan'da kentleşme oranı düşüktür. Nüfusun üçte ikisinden fazlası kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Erkeklerin toplam nüfus içindeki oranı kadınlardan fazladır. Nüfusun yaklaşık %52'si erkek, %48'i kadınlardan oluşmaktadır. Asya kıtasının muhtemelen en az okuryazar ülkesi olan Afganistan'da yetişkin nüfusun yaklaşık yarısından fazlasının okuma yazma bilmediği tahmin edilmektedir.

Afganistan'ın sosyo-demografik durum karmaşık ve çeşitli faktörlere bağlı olarak değişkenlik arz eder.⁴² Ülke nüfusu çoğunlukla gençlerden oluşmaktadır. Yüksek doğum oranları ve genç nüfus, ülkedeki demografik yapının ana özelliğidir. Afganistan'da Peştuca ve Darice olmak üzere iki resmi dil bulunmaktadır. Ayrıca diğer etnik gruplar, resmi diller dışında kendi yerel dillerini de konuşurlar. Ülke nüfusunun tamamına yakını Müslümandır. Yaklaşık %90'ı Sünni Müslümanlardan oluşur. Şii Müslümanlar da ikinci büyük dini gruptur. Afganistan, uzun süren çatışmalar ve güvenlik sorunları nedeniyle iç ve dış göçlere tanık olmuştur. Ülkeden kaçan sığınmacılar genellikle komşu ülkelerde ve diğer bölgelerde yeni hayatlar kurmaya çalışmışlar ve bu süreç hala devam etmektedir.⁴³

5. EĞİTİM-ÖĞRETİM DURUMU

Her ne kadar Afganistan günümüzde bilimsel ve kültürel faaliyetleri ile ön plana çıkmasa da, bu coğrafya İslam tarihi boyunca birçok önemli bilim ve kültür merkezine ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Gazneliler ve Moğollar dönemlerinde **Gazne** ve **Herat** gibi şehirler, hem İslam dünyasında hem de Orta Asya coğrafyasında öne çıkan ilim ve kültür merkezleri olarak dikkat çekmiştir. Bu topraklarda yetişen alimler, dönemin entelektüel gelişimine katkı sağlamış, Afganistan'ın tarihsel kimliğinde önemli bir yer edinmiştir.⁴⁴

Kız ve erkekler ayrı okullarda eğitim görürler. Afganistan, ekonomik ve sosyal

⁴² Bu konuda bkz: Savaş Şahin, "Afganistan'daki Türkmen Varlığı ve Kültür Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C 5/7, Bursa, 2016, s. 1144-1160.

⁴³ Azizi, s. 26

⁴⁴ İbrahim Yaşar Kazu - Sadık Gülecan, "Afganistan Eğitim Sisteminin İncelenmesi", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Fırat Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, , Elazığ, 2008, s. 26; Nasir, s. 26 ; Nasırı, s. 28

gelişmişlik düzeyinin düşük olması nedeniyle eğitim alanında ciddi sorunlar yaşamaktadır. Eğitim kurumlarının yetersizliği ve nüfusun büyük kısmının kırsal bölgelerde ikamet etmesi, ülkedeki okuryazarlık oranının düşük kalmasına neden olmuştur. Taliban yönetimi öncesinde eğitimde kadın ve erkek arasında ayırım gözetilmezken, tüm vatandaşlar eşit eğitim hakkına sahipti. Ancak Taliban'ın iktidara gelmesiyle birlikte kız çocuklarının eğitimi büyük ölçüde sınırlandırılmış, yalnızca 6 sınıfa kadar devam etmelerine izin verilmiş ve bu düzeyin sonrasında okula gitmeleri yasaklanmıştır.⁴⁵

Taliban'ın gözünde İslam'ı eleştiren yabancı filmler ve diğer içeriklerin yanı sıra müzik ve eğlence programları da yasaklanmıştır. Protestolar veya güvenlik sorunlarıyla ilgili haberler ağır şekilde sansürlenir hale gelmiştir. Anayasadaki basın özgürlüğü ve din özgürlüğü ile ilgili maddeler Taliban tarafından yürürlükten kaldırılmıştır. Taliban, Ağustos 2021'de iktidara geldikten sonra kadınların eğitimi ile ilgili bazı kısıtlama kararları almış ve Eylül 2021'de eğitim-öğretim yılının başlamasıyla birlikte altıncı sınıfın üzerindeki kız çocuklarının okula gitmesine izin vermemiştir.⁴⁶

2021 yılı Taliban öncesi Afganistan'da kadınların bazı kurumlardaki durumu aşağıdaki gibidir. Taliban iktidara geldikten sonra aşamalı olarak bunlara son verilmiştir.

- Yaklaşık 3,5 milyon kız çocuğu okula gidiyordu.
- Yükseköğretim kurumlarındaki 450.000 öğrencinin yaklaşık %33'ü kadındı.
- Memurların yaklaşık yüzde 30'u kadındı
- "Legislatorlar" ya da " Yasa koyucuların yaklaşık yüzde 28'i kadındı
- 300.000 Afgan güvenlik ve savunma gücünün 6.300'ü kadındı

5.1. Örgün Eğitim

Afganistan'da örgün eğitim hizmeti, ilkokuldan üniversiteye kadar devlet tarafından sunulmaktadır. Ancak, ülkede uzun yıllar süren savaşlar ve çatışmalar nedeniyle eğitim sistemi ciddi şekilde zarar görmüş ve altyapı eksiklikleri oluşmuştur. Bununla birlikte, son

⁴⁵ Shogofa Rasekh, *Afganistan Eğitim Sisteminde Nitelik Sorununun Tarihsel, Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Temelleri*, (Yük. Lis. Tezi – Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri ABD), Ankara, 2017, s.9.

⁴⁶ Ortaq, s. 499

yıllarda uluslararası toplumun ve Afgan hükümetinin çabalarıyla eğitim alanında bazı iyileştirmeler yapılmıştır. Afganistan'da örgün eğitim sistemi genellikle şu düzeylerden oluşur:

İlköğretim (İlk ve Ortaokul): Afganistan'da 6 ila 15 yaş arasındaki çocuklar için zorunludur. İlköğretim genellikle 6 yıl sürer. Orta okul 3 yıldır. Lise 16 ila 18 yaş arasındaki gençler için tasarlanmıştır. Lise eğitimi, genellikle 3 yıl sürer ve öğrencilere daha ileri düzeyde eğitim sağlar.

Yükseköğretim (Üniversite): Afganistan'daki üniversitelerde çeşitli lisans, yüksek lisans ve doktora programları sunulmaktadır. Üniversite eğitimi genellikle dört yıl sürer. Eğitim sistemi, ağırlıklı olarak devlet tarafından, çok az da olsa özel okullar aracılığıyla sağlanmaktadır. Ancak, ülkenin ekonomik ve güvenlik sorunları nedeniyle eğitim altyapısı ve kaynakları sınırlıdır. Bu durum, özellikle kırsal bölgelerde eğitim kalitesinin düşük olmasına neden olmaktadır. Kız çocuklarına yönelik eğitimde ciddi engeller bulunmaktadır.

5.2. Din Eğitimi

Afganistan'daki eğitim sistemi büyük ölçüde İslami öğretilere dayanır. Ülkede dini eğitim genellikle camilerde veya medreselerde verilir. Dini eğitim, genellikle Kuran'ın öğrenilmesini ve İslam dininin temel prensiplerini öğretmeyi amaçlar. Öğrenciler genellikle küçük yaşlardan itibaren buralarda eğitim almaya başlarlar. Buralarda geleneksel eğitim yöntemleri takip edilir. Ülkedeki dini eğitim sistemi de çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır. Uzun yıllar süren savaşlar ve çatışmalar nedeniyle birçok dini okulun kapanması veya zarar görmesiyle eğitim altyapısı büyük ölçüde etkilenmiştir. Ayrıca, bazı dini okulların radikal örgütler tarafından istismar edilmesi ve aşırılık yanlısı ideolojilere maruz kalması da endişe kaynağıdır.⁴⁷ Ülkedeki güvenlik durumu ve ekonomik zorluklar, dini eğitimdeki ilerlemeyi sınırlayan faktörler olarak devam etmektedir.⁴⁸

⁴⁷ Jawad Sıddıqı, "Afganistan'da Yükseköğretimde Din Eğitimi", *AÜİFD*, C. XLVIII, S. II, Ankara 2007, s. 138.

⁴⁸ Nasir, s. 49

II. BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA ÖZBEKLER

1. ÖZBEKLERİN GENEL OLARAK TARİHİ GELİŞİMİ

Özbekler, tarih boyunca Orta Asya'da önemli bir rol oynamış ve çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir Türk kavmidir. Özbeklerin kökenleri, Orta Asya'nın geniş bozkırlarına dayanmaktadır. Türk boylarından gelen Özbekler, bu bölgede göçebe yaşam tarzını benimsemişlerdir. Orta Asya'daki diğer Türk halkları gibi Özbeklerin de kökenleri karmaşık ve zengindir. Bunların menşei ve tarihi gelişimlerini kısaca vermeye çalışalım.

Bugün büyük bir kısmı Özbekistan'da bulunan Özbekler'in menşei Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin dönemine kadar uzanır. Cuci'nin ulusu bozkır halkı diye isimlendirilebilecek göçer Türk boylarından oluşmaktadır. Bunların içinde yer alan ve sayıları çok fazla olmayan Moğollar da Türk dilini benimseyerek bu boyların arasında erimiştir. Bozkırda genellikle tanınmış bir idarecinin veya kumandanın başında bulunduğu grubun zamanla onun adını taşıması geleneği uyarınca Cuci'nin haleflerinden Özbek Han'ı liderleri olarak kabul eden Cuci ulusunun dört şubesinin onun ismini kendilerini tanımlamak üzere kullanmaya başlağı, böylece Özbekler denen topluluğun ortaya çıktığı nakledilmektedir.⁴⁹

Özbekler için önem arz eden Timurlu hanedanının kurucusu olan Emir Timur, 1336'da Semerkant'ta Keş (Şehrisebz) civarında *Hoca Ilgar* köyünde doğmuştur. Barlas boyuna mensup olan Timur'un babası Emir Turagay annesi ise Tekina Hatun'dur. Timur'un hayatının ilk senelerine dair bilgiler sınırlıdır. 1370'te bir Moğol Hanlığı olan Çağatay Hanlığı'nın Batı tarafında (Maveraünnehir) hakimiyeti ele geçirerek Semerkant'ta tahta oturmuştur.⁵⁰ Asker bir hükümdar olmasından dolayı Timur'un hayatının seferlerde geçtiği kaydedilir. Harezm seferleri, Deşti Kıpçak seferleri, üç yıllık (1386-1388) Azerbaycan Karabağ seferi, beş yıllık (1392-1397) İran-Şiraz seferi, Hindistan seferi (1398-1399) ve yedi yıl süren (1399-1404) Suriye (Halep, Hama, Humus ve Dimaşk) seferi olarak zikredilen bu seferler sayesinde Timur, sınırları Hindistan'dan İstanbul Boğazı'na, Avrasya

⁴⁹ Mehmet Alpargu, "Özbekler", *DİA*, C. 34, İstanbul, 2007, s. 120

⁵⁰ İsmail Aka, "Timurlular", *DİA*, C. 41, İstanbul, 2012 . s. 179

bozkırlardan Yakın Doğu'ya kadar uzanan büyük bir imparatorluğun kurulmasına öncülük eder.⁵¹ 1404'te çıktığı Çin Seferi sırasında 1405'te Otrar'da vefat eder.

Orta Asya'dan Hindistan'a kadar geniş bir bölgeyi kontrol eden bu imparatorluk, sanat, edebiyat ve mimari alanlarında önemli bir miras bırakmıştır. Timur İmparatorluğu'nun kontrol ettiği bu geniş coğrafya, Timur'un askeri başarılarının ve fetihlerinin bir sonucudur. Timur İmparatorluğu'nun önemli bir özelliği, Timur'un sanata ve kültüre olan ilgisidir. Timur dönemi, Orta Asya'da kültür ve sanatın yeniden canlanma dönemi olarak kabul edilir. Mimari, edebiyat, müzik ve diğer sanat dallarında birçok eser ve eserler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Timur dönemi, bir yandan kültürel ve sanatsal gelişmelere katkı sağlarken diğer yandan büyük insan kayıplarına neden olmuştur.

Öte yandan 1438 Herat'ta doğan Hüseyin Baykara, hem annesi Firuze Begüm hem babası Mirza Mansür tarafından Timur'un soyundandır. On dört yaşına girince Timurlular'dan Horasan'da hüküm süren Ebül Kasım Babür Mirza'nın hizmetine girer, onunla beraber seferlere katılır ve devlet tecrübesi edinir. Hüseyin Baykara, 1469-1506 yılları arasında Timur İmparatorluğu'nun önemli figürlerinden biri olur ve 15. yüzyılda Harezm bölgesinde hüküm sürer. Hüseyin Baykara, Timur İmparatorluğu'nun zayıfladığı bir dönemde, Herat'ta gücünü artırarak bölgeyi yeniden birleştirir ve toparlar. Hüseyin Baykara, Herat'ı önemli bir kültür ve sanat merkezi haline getirir. Sanata ve sanatçılara büyük önem verir, ressam ve tarihçilerin de aralarında bulunduğu pek çok ilim adamını himaye eder. Ünlü şair Ali Şir Nevai, Hüseyin Baykara'nın himayesinde çalışmalarını sürdürüp önemli eserler bırakmıştır.⁵²

Adaletli ve etkili bir yönetim anlayışı benimseyen Hüseyin Baykara, ekonomik ve sosyal reformlar yaparak bölgenin refahını artırıp ticaret yollarını güvence altına alarak ticareti teşvik eder. Hüseyin Baykara, 1506 yılında, 68 yaşında vefat eder. Ölümünden sonra Herat, Timur İmparatorluğu'nun diğer bölgeleri gibi, siyasi karışıklıklara ve dış saldırılara maruz kalır. Baykara, sadece bir hükümdar olarak değil, aynı zamanda bir kültür hamisi olarak da tarihe geçmiştir. Onun döneminde Herat, İslam dünyasının en önemli kültürel merkezlerinden biri halini almıştır.⁵³

Diğer yandan 1451 yılında bugünkü Kazakistan topraklarında yer alan, Türkistan

⁵¹ Şahin Akbulut, *Timurlu Devleti'nde Saltanat Mücadeleleri*, (Yük. Lis. Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa, 2021, s. 12

⁵² Arazgül Rejepova, *Timurlarda Kültürel Hayat ve Sultan Hüseyin Baykara Dönemi*, (Yük. Lis. Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2019, s. 41

⁵³ Füsün kara, *Özbekistan Tarihi, (1917 – 1991)*, (Doktora Tezi / Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Elazığ, 1999, s. 6

şehri yakınlarında dünyaya gelen Muhammed Şeybani Han'ı devrede görüyoruz ki bu şahıs da Özbeklerin geçmişi açısından son derece önemlidir.⁵⁴ Babasının ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak'tan ayrılarak Semerkand hanı Ahmet Mirza'nın davetiyle Buhara'ya gider ve daha sonra Çağatay hanı Mahmud'un hizmetine girer. Mahmud Han, görevinde gösterdiği başarılarından dolayı ona Türkistan'ın (Yesi) şehrini yurtluk olarak verir.⁵⁵ Muhammed Şeybani'nin hedefinde Özbek birliğini yeniden kurmak fikri vardır. Şeybani Han bu amaçla Mahmud Han'ın tabiiyeti altında gücünü artırır. Bir yandan da Timuriler arasındaki ihtilafları takip eder. Timurlu mirzaların kendisine karşı koyabilecek bir gücü kalmadığı için hedefleri doğrultusunda planlarını uygulama zamanının geldiğini düşünür. 1488-1489 yıllarına gelindiğinde Türkistan'a iyice yerleşen ve gittikçe güçlenerek Maverünnahr'i ele geçiren Muhammed Şeybani, 1500 yılında Timurlu Ali'yi tahttan indirerek Semerkand'da Maverünnahr hükümdarı olur. Ayrıca gücünü artırınca daha fazla Çağatay Hanlığı tabiiyetine devam etmeyi uygun görmeyerek Mahmud Han'a saldırır ve onu mağlup eder.⁵⁶ Ardından Mahmud Han'ın kızıyla evlenerek Cengiz neslinin iki kolu olan Cuci ve Çağatayı birleştirmiş olur (1487-1503). Şeybani Han, Hüseyin Baykara'ya ait olan Harezm'i 1506 yılında, Belh ve Herat'ı da 1507'de ele geçirerek bütün Horasan'ı hakimiyeti altına almış ve böylece Timurlular devletine son vermiş olur (1507).⁵⁷

Özbeklerin Türkistan ve Horasan'a hakim olmalarıyla Safevilerle sürtüşmeleri de başlar. Türkistan'dan hacca gitmek isteyen sunni Müslümanların geçişine izin vermeyen Safeviler İslam dünyasında ciddi bir rahatsızlığa yol açar. Muhammed Şeybani bu sebeplerden dolayı Safevi Şahı İsmail'e Mekke yolunu açması ve kendi adına hutbe okutması dileğiyle bir mektup gönderir. Bu mektuba karşılık Şah İsmail ise Hz. Ali'nin mezarına ziyarete geleceğini cevabını verir.⁵⁸ Özbekler ile Safeviler arasındaki savaşın kaçınılmaz olduğu görülünce Şah İsmail çevre eyaletlerden ordularını toparlar ve harekete geçer. Bu süreçte Şeybani han, Muhammed Babür Şah'a karşı Afganistan'a yaptığı seferden başarısız ve morali bozuk olarak dönmüş ve devamında Türkistan, Irak ve Kirman'dan gelen askerlere evlerine dönmesi için izin vermişti.⁵⁹

⁵⁴ Nurten kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, (Doktora Tezi/ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 1999, s. 69

⁵⁵ Semiha Altier, *Şiban Han Dönemi (1500-1510) Özbek Kitap Sanatı*, (Doktora Tezi/ Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2007, s. 46

⁵⁶ Alpargu, s. 121

⁵⁷ Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, C. 2, Ankara, 2002, s. 608

⁵⁸ Abdulkadir Macit, *Şeybani Hanlığı (1500-1599)*, (Doktora Tezi/ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2015, s. 108

⁵⁹ Kılıç, s. 70

Şah İsmail'in 2 Aralık 1510'da topladığı orduyla Merv yakınlarına gelmesi üzerine hazırlıksız yakalanan Muhammed Şeybani Han toplayabildiği 30.000 kişilik ordu ile 70.000 kişilik Safevi ordusuna karşı savaşmış ve bu savaş Özbeklerin mağlup olmasıyla sonuçlanmıştır. Şeybani Han eğer bu savaşta yenilmemiş olsaydı muhtemelen bütün İran'a hakim olup gücünü çok daha ileri taşıyacaktı. Muhammed Şeybani Han'ın Şah İsmail tarafından öldürülmesiyle Orta Asya bir Özbek fatihini daha kaybetmiştir. Muhammed Şeybani Han'ın, iyi bir kumandan ve devlet adamı olduğu, ayrıca sanat ve sanatçıya, ilim ve ilim adamlarına önem verdiği nakledilir. Muhammed Şeybani döneminde Özbek devleti önemli başarılarla imza atmış ve onun 1500- 1510 yılları arasındaki gayretleri ile Türkistan'da karışık ve parçalanmış olan siyasi bütünlük Özbek siyasi organizasyonu altında idari vahdete kavuşturulmuştur.⁶⁰

Şeybani Han'ın 1510 yılında öldürülmesinden sonra tahta kısa bir süre için Suyunç Hoca Han getirilir. Ancak aynı yıl tahttan indirilip yerine Muhammed Şeybani'nin amcası Köçkuncü Han gelir. Köçkuncü Han döneminde (1510-1530) Özbekler Safevilerden, Meşhed, Astarabad ve Horasan'ın bir kısmını geri alır. Köçkuncü Han 1512'de Buhara civarında Babür Şah'ı yenerek bütün Maveräünnehr'i ele geçirir ve Ceyhun nehrini Safevilerle sınır yapar.

1530'da Köçkuncü Han'ın ölümü üzerine tahta Ebu Said Han geçer. Onun üç yıllık hanlık dönemi sonrası yerine 1533 Şeybani Muhammed'in yeğeni Ebu'l Gazi Ubeydullah Han gelir. Buhara'yı başşehir yapar ve devleti başarıyla yönetir. Ubeydullah Han ülkenin imarına çok önem verir, hanlık döneminde Türkistan'da birçok cami, medrese, köprü ve su kanalı inşa ettirir. Şeybani hükümdarları arasında kültür seviyesi en yüksek hükümdar olarak bilinmektedir.⁶¹ Ubeydullah Han, son on yılı kapsayan ve ağırlıklı olarak Horasan merkezli seferleri neticesinde (1539-1540) vefat eder.

Ubeydullah Han'ın ölümü sonrası sadece altı ay hakimiyet süren Abdullah Han'ı izleyen yıllarda, Buhara ve Semerkant'ta ayrı Özbek hanları tahtta görülmeye başlar. Böylece Özbeklerde 1539'dan 1561'e kadar istikrarsız bir yönetim hüküm sürmeye başlar.⁶²

Öte yandan Zahirüddin Muhammed Babür, Timur'un soyundan gelmekte olup, Babür İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarıdır. 1483'te Fergana Vadisi'nin başkenti Endican şehrinde (günümüzde Özbekistan) doğar. Babası Ömer Şeyh Mirza, Fergana

⁶⁰ Gündoğdu, s. 612

⁶¹ Feridun Tekin, "Hive Hanlığı", *Türkler*, C. 2, Ankara, 2002, s. 635

⁶² Nimet Ceylan, *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Mirza'nın Eserlerindeki İnkilâmlar*, (Yük. Lis. Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Adana, 2009, s. 19

vadisinin hükümdarıydı. 1494'te, henüz 11 yaşındayken babasının ölümünden sonra Fergana'nın hükümdarı oldu. Babür'ün tahta çıkışının ilk yıllarında, devlet hem iç hem de dış tehditlerle karşı karşıya bulunuyordu. Bu tehditlerin en kayda değer olanları, amcası Sultan Ahmet'in Semerkant'tan ve Moğol Mahmut Han'ın Taşkent'ten gerçekleştirdiği saldırılardı. Ömer Şeyh Mirza döneminde başarısız kalan bu girişimler, Babür'ün tecrübesizliğinden faydalanmayı amaçlayan Sultan Ahmet ve Mahmut Han tarafından tekrar gündeme getirildi. Hükümdarlığının ilk dönemlerinde, tecrübeli ve savaşçı düşmanlarına karşı kazandığı zaferler, Babür'ün otoritesini pekiştirmiş ve hem iç hem de dış tehditlere karşı caydırıcı bir etki yaratmıştır. 1496 yılında Semerkant'ı kuşatan Babür'ün ordusu güçlü bir savunmayla karşılaşmış ve şehri ele geçiremeden geri dönmek zorunda kalmıştır. Uzun süren asker sevkıyatı ve hazırlıkların ardından, 1497 yılında Babür, Buhara ve Hisar padişahları Sultan Ali ile Mesut Mirza'dan destek alarak yeniden Semerkant üzerine yürümüştür. Baysungur Mirza'nın şehri terk etmesiyle Babür kısa sürede yönetimi ele geçirmiştir. Takip eden dönemde, Babür, dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Kabil'i fethetmek amacıyla sefere çıkmış ve Hindukuş dağlarını aşarak taarruza geçmiştir. Kabil'in başında bulunan Mukim Bey Argun, Babür'ün güçlü ordusuna karşı direnemeyeceğini fark edince, sağ salım şehri terk etme karşılığında Kabil'i Babür'e teslim etme kararı almıştır. Bu şekilde, stratejik öneme sahip Kabil ve Gazne şehirleri 1504 yılında Babür'ün kontrolüne geçmiştir.⁶³

1507 yılında Şeybani, Babür'ün kontrolüne geçmiş olan Kandahar'ı ele geçirirken, Babür ordusundaki Moğolların isyanları nedeniyle kendisini güçsüz hissetmiş ve askeri kapasitesini değerlendirerek Şeybani'ye karşı koyamayacağını anlayarak Kabil'i terk etmiş, böylece bu bölgeyi kontrol etme planından vazgeçmiştir. Bunun yerine, bir zamanlar Timur'un hakimiyetinde olan Hindistan'a yönelmeye karar vermiştir. 1524 yılında Hindistan'a büyük bir sefer düzenleyen Babür, en önemli rakibi İbrahim Lodi'nin ordusunu kısmen bozguna uğratmış olsa da, iki önemli nedenle Kabil'e geri dönmek zorunda kalmıştır. Bunlardan ilki, yanında hareket ettiği Devlet Han adlı yöneticinin desteğini aniden çekerek Lahor'dan kaçması ve böylece Pencab eyaletinin stratejik bir merkezinin İbrahim Lodi'nin eline geçmesidir. İkincisi ise, Şah İsmail'in ölümünün ardından tahta çıkan Şah Tahmasb'ın tecrübesizliğini fırsat bilen Özbeklerin Belh şehrini ele geçirmesidir.

Afganistan ve çevresinde saldırılara karşı emniyetli bir savunma altyapısı tesis eden Babür, Hindistan'a yönelik planlarını hayata geçirmek amacıyla yeniden fırsat arayışına

⁶³ Davut Şahbaz, "Hindistan'da Babür İmparatorluğu'nun Kuruluş Dönemi: Zahirüddin Muhammed Babür", *DTCF Dergisi*, C. 57/1, Ankara, 2017, s. 586

girer. 1526 tarihinde Sultan İbrahim Lodi'yi Panipat Savaşı'nda mağlup ederek Delhi ve Agra'yı ele geçirir. Bu zafer, Babür İmparatorluğu'nun kurulmasının önünü açar. Babür, Racistan ve Gucerat bölgelerini de ele geçirerek imparatorluğunu genişletir ve Hindistan'da merkezi bir yönetim kurarak etkin bir idari sistem oluşturur. Maliye, ordu ve hukuk alanlarında reformlar yaparak imparatorluğun temellerini güçlendirir. Kültür ve sanata büyük önem verir. Kendisi de şair olup "Babürname" adlı anılarını yazar. Anı kitabı olan "Babürname", tarih ve edebiyat açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu eser, onun hayatı, seferleri ve Hindistan'a dair gözlemlerini içerir. 1530 yılında yakalandığı bir hastalık nedeniyle Agra'da vefat eder. Zahirüddin Muhammed Babür, kurduğu Babür İmparatorluğu ve bıraktığı kültürel mirasla tarih sahnesinde önemli bir yere sahiptir. Onun yaşamı ve başarıları, Hindistan tarihini derinden etkilemiştir.

Şimdi de sırasıyla *Hive Hanlığı* ve *Hokand Hanlığı* içerisinde Özbeklerin yeri üzerinde durmaya çalışalım.

Hive Hanlığı

Hive hanlığı, günümüz Özbekistan ve Kazakistan'ın önemli bir kısmı ve Türkmenistan'ın bütünü sınırları içine alan bir alanda 1512-1920 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Harizm bölgesinde kurulduğu için ilk başlarda Harizm hanlığı olarak bilinse de 18. yüzyıla gelindiğinde Rus ve Batı kaynaklarında Hive Hanlığı şeklinde geçer.

Hanedanın kurucuları, idareleri altındaki bir çok kabileler ile birlikte 1511 yılında Harizm'i ele geçiren Yadigar Han'ın oğullarından İlbars ve Balbars'tır. Bunların soyu, Cuci'nin beşinci oğlu olup Özbek hanlarının atası kabul edilen Şiban Han nesline mensup Arabşah b. Pulad'a kadar indiğinden hanedana Arapşahlar veya Yadigaroğulları denilmiştir. Hanlığın merkezi, bugünkü Özbekistan'ın batısında yer alan ve Harezm olarak da bilinen Hive şehridir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Cengiz Han'ın soyundan gelen Şeybaniler, Altın Orda Devleti'nin dağılmasından sonra Orta Asya'da güç kazanırlar ve bölgede çeşitli hanlıklar kurarlar. Hive Hanlığı da bu hanlıklardan biri olarak 16. yüzyılın başlarında ortaya çıkar.⁶⁴

Özbek ve Türkmenler'den oluşturduğu kuvvetlerle Harizm'e hakim olan ve bağımsız bir hanlık kuran İlbars Han'ın 1538 yılında vefat etmesi üzerine ülkede iç kargaşa ortaya çıkar. Bu dönemlerde asıl Özbek Devleti ile hanlığın münasebetleri iyi değildir. Arapşahlar, sık sık Safeviler'le Özbekler'e karşı iş birliği yapma yoluna dahi giderler. Durumu fark eden Özbek Hanı Ubeydullah aynı yılda Hive hanlığını kuşatarak istila eder. Her ne kadar hanlık

⁶⁴ Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *DİA*, C.18, İstanbul 1998, s. 168

bir yıl sonra Ubeydullah Han'ın hakimiyetinden kurtulmuşsa da iç kargaşanın bir süre daha devam ettiği görülür. 16. yüzyıl boyunca Arapşahlar Ürgenç'te kalırlar. 1557-1558 yılları arasında bir ara bu şehir hanlığın merkezi olur. Ancak Hive şehri Arap Muhammed Han döneminde yeniden merkez oluncaya kadar burası küçük bir yerleşme yeri olarak kalır. Hive daha önce de 1221 yılından itibaren Moğol, 1388'den itibaren de Timur imparatorluklarına başkentlik yapmıştı. Bütün bu karışıklıklar Özbekler ile Safeviler'in işine yarar. Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han 1593'te Harizm ülkesine girer. Teslim olan şehzadelerin çoğunu ortadan kaldırır. Halktan ağır vergiler toplar. 1598'de II. Abdullah Han'ın ölümüyle Özbek işgali sona erer. Abdullah Han'ın seferi esnasında kaçıp İran Hükümdarı Şah Abbas'a sığınan Hacı Muhammed (Hacim) Han (1598-1603) ülkesine geri dönerek duruma hakim olur.⁶⁵

Hacı Muhammed Han'ın yerine geçen oğlu Arap Muhammed Han dönemi (1603-1623), hanlığın yeniden diriliş devri olmuştur. Bu dönemde merkezin Hive'ye taşınması hanlığın Hive Hanlığı olarak tanınmasına zemin hazırlar. Fakat Arap Muhammed Han'ın vefatından sonra oğulları (Ebülгази Bahadır, İsfendiyar, Habeş, İlbars, Şerif Muhammed, Harizm Şah ve Avgan) arasında başlayan taht kavgaları kısa zamanda ülkeyi yeniden karışıklığa sürükler. Bu karışıklık, Türkmenler'in desteğini kazanan İsfendiyar'ın duruma hakim olması ile son bulur. İsfendiyar Han'ın en büyük rakibi olan Ebülгази Bahadır ise önce Özbek ileri gelenlerinin re'yi ile Ürgenç'te han ilan edilir (1642). Daha sonra Buhara'da hüküm süren Canoğulları'nın ele geçirmiş oldukları Hive'den çekilmeleriyle başşehir'e geri döner ve bütün Harizm'i hakimiyeti altına alarak Hive hanlığını ilan eder (1645). İlk işi de İsfendiyar Han'a destek vermiş olan Türkmenler'i cezalandırmak olur.

1663 yılına kadar hüküm süren Ebülгази Bahadır Han, Hive Hanlığı'nı Orta Asya'nın en kuvvetli devletlerinden biri haline getirir. Ebülгази Bahadır Han'ın vefatı ardından sıra ile oğulları; Enüş Han (1663-1687), Subhan Kulı Han (1687- 1702), Arap Muhammed (1702-1715), Şir Gazi Han (1715-1728) bu hanlığın başına geldiler.⁶⁶

Şir Gazi Han'ın 1728'de öldürülmesi üzerine ülkede tekrar karışıklıklar baş gösterir. Fakat bir müddet sonra İlbars Han'ın (1728-1740) başa geçmesiyle durum yeniden düzelir. Bilhassa Türkmenler'i de kendi safına çekmeyi başaran İlbars Han, Nadir Şah'ın 1739'da Hindistan seferine çıkmasından faydalananak Horasan'ı yağmalayıp pek çok İranlı'yı esir alır. Ancak bu olay Hive ile İran'ın arasındaki münasebetin bozulmasına sebep olur. Nitekim ertesi yıl İran'a dönen Nadir Şah kanlı bir muharebeden sonra Hive'yi işgal eder ve İlbars

⁶⁵ Mustafa Dudak, "İlbars Han", *DİA*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 78.

⁶⁶ Mustafa Kafalı, "Ebülгази Bahadır Han", *DİA*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 358

Han ile ileri gelen bütün beyleri idam ettirir. Nadir Şah, 1747’de öldürülmesine kadar Hive’yi kendi tayin ettiği valilerle idare etmeye çalışır.

Hive ile İran arasında bu mücadeleler devam ederken Ruslar’ın teşvikiyle Küçük Orda Kazak Hanı Ebü’l- Hayır Han 1740 sonlarında Hive’yi ele geçirir. Ancak Nadir Şah’tan korktuğu için bir müddet sonra çekilmek mecburiyetinde kalır.

Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra eski Kazak liderlerinden Gaib (1747-1757) kendisinin hanlığını ve Hive’nin istiklalini ilan eder. Gaib Han hükümdarlığı zamanında ülkede birliği yeniden inşa etmeye ve bozulmuş olan devlet düzenini tekrardan tesis etmeye çalışır. Fakat kardeşi Abdullah Han’ın başını çektiği bir isyan sonucu tahttan indirilir. Han Kazaklar’a sığınarak hayatta kalmayı başarır. Böylece tekrardan Hive tarihinde yeni bir iç kargaşa ve isyan dönemi başlamış olur. Bir yıl sonra Abdullah Han’ı deviren Şir Gazi Han’ın yeğeni Timur Gazi Han (1758-1763) Hive tahtına geçer. Bu olaylar Hanlık tebasını oluşturan Özbek, Türkmen ve Karakalpak boyları arasındaki rekabetin doğmasına da sebep olur. Dolayısıyla boyların önde gelen aksakalları da Han’dan sonra ülke’nin meselelerinde söz sahibi durumuna elde ederler. Çok zaman geçmeden kabile reislerinden olan Muhammed Emin İnək, 1763 yılında Timur Gazi’yi öldürerek yerine, Gaib Han’ın küçük oğlu Ebülğazi’yi getirir. Ancak Ebülğazi bir kukladan ileri gidemeyip bütün ülkenin yetkileri Muhammed Emin’in elinde bulunur. Muhammed Emin önce kendisini baş vezir, ardından bir yıl geçmeden Ebülazi’yı öldürerek Han ilan eder.⁶⁷

Muhammed Emin’in vefatının ardından oğlu İvaz Bek 1790-1804 yılları arasında Hive hanlığını yönetir. İvaz Han’ın 1804’te ölümü üzerine yerine büyük oğlu İl-tüzer tahta çıkar. Ancak hükümdarlığı diktatör tavırlarından dolayı uzun sürmez. İltüzer’in kardeşi ve halefi Muhammed Rahim Han (1806-1825) başa geçer. Muhammed Rahim Han ülkenin eski birliğini tesis etmek için büyük çaba harcar. Aral gölü civarındaki Karakalpakları Hanlığa dahil eder. Aynı zamanda Merv şehri Türkmenleri Buhara Hanlığından ayrılıp Hive Hanlığına katılırlar. Bu dönemde Rusya ile iyi münasebetler kurulur. Rahim Han’ın ölümü sonrası yerine oğlu Allahkulı Han (1825-1842) geçer. Onun saltanat dönemi Hive Hanlığı’nın en iyi devirlerinden birini oluşturur. Allahkulı Han’ın 1842’de vefatı üzerine oğlu Rahim Kulı Han yönetimi devralır. 1864 yılın’da Hanlığın toprakları Rusların istilasına maruz kalır. Bu saldırı sırasında Hive hanlığı kuvvetleri Ruslar karşısında büyük mağlubiyete uğrayıp bölgeyi Ruslara bırakmak mecburiyetinde kalır. 1910 yılında Rahim Kulı Han vefat edince yerine oğlu İsfendiyyar Han geçer. ancak Türkmenler ile

⁶⁷ Saray, “Hive Hanlığı”, s. 169

anlaşamayacağı görülünce Cüneyt Han tarafından öldürölüp yerine oğlu Abdullah Han, Han ilan edilir. Bu sırada Rus ihtilali başlar. Rusya'da Bolşevik idaresi kurulunca Hive hanlığı lağvedilir ve Abdullah Han, Moskova'ya götörölür. Orada aç bırakılmak suretiyle feci bir şekilde öldürölür. Bölgede Ruslar tarafından Harezmi Halk Cumhuriyeti kuruldu. Fakat 1924 senesinde komünist rejimi idaresi bu cumhuriyete de son verir ve topraklarını Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan arasında taksim ederek, sömürgeleri arasına katar.

Hokand Hanlığı

İçinde Özbeklerin de yer aldığı *Hokand Hanlığı*, Orta Asya'da bugünkü Özbekistan ve Kırgızistan'ın bir kısmı ile Tacikistan topraklarının bir kısmında yer almış olan bir Türk-Moğol hanlığıdır. Hokand Hanlığı'nın kurucusu Şahruh Bek (1709-1721), Fergana Vadisi'nde bu hanlığı kurarak önemli bir hanedanlığın temelini atmıştır. Şahruh Bek'in, Özbeklerin Ming boyuna mensup olduğu nakledilir. 1709 yılında hanlığı kurarak bölgedeki diğler hanlıklardan bağımsızlığını ilan eder. Şahruh Bek, Hokand Hanlığı'nı bağımsız siyasi bir yapı haline getirerek hem ekonomik hem de askeri açıdan güçlendirir. Bu süreçte yerel güçlerle işbirliği yaparak bölgesel hakimiyetini sağlar. Yaklaşık 12 yıl hanlığı idare ederek 1721 yılında vefat eder. Kendisinden sonra sırasıyla oğulları tahta geçerek hanlığı yönetirler.

Oğullarından Abdurrahim Bek (1721-1733), babasının vefatının ardından Hokand Hanlığı'nın başına geçer ve tıpkı babası gibi yaklaşık on iki yıl hüküm sürer. Hanlığın yönetimine başladığı dönemde, ülkesini güçlendirmek amacıyla çeşitli çabalar sarf edip ordusunu askeri düzenlemelerle kuvvetlendirir. 1733 yılında vefat etmesiyle yerine kardeşi Abdulkerim Bek gelir. Abdulkerim Bek, hem iç hem de dış tehditleri bertaraf etmek için yoğun çabalar gösterir. Onun döneminde hanlığın gelişimi devam eder, Hokand şehrinde yeni bir karargâh, saray, medrese ve çeşitli önemli yapılar inşa edilir. 1750 yılında, 49 yaşında vefat eden Abdulkerim Bek'in yerine oğlu Abdurrahman Bek geçer, ancak bir yıl sonra yönetimden çekilmek zorunda kalır. Yerine Abdurrahim Bek'in oğlu Erdene Bek (1751-1762) gelir. Erdene (İrdana) Bek, hanlığı yeniden istikrara kavuşturmaya çalışır. Kalmuklar'ın zayıflamasını fırsat bilerek 1758 yılında Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletmeyi başarır. Ancak bir müddet sonra Çinliler tarafından yapılan saldırılara karşı koyabilmek için Afganistan'da hüküm süren Dürraniler'in lideri Ahmed Şah'dan yardım talep eder. Böylelikle hanlığı elde tutmaya başarır. Onun döneminde, hanlığın sınırları büyük ölçüde korunur ve merkezi otorite güçlendirilir.

Erdene Bek'in 1762'de ölümünden sonra yerine Narbuta Bek (1762-1799) geçer. Narbuta o dönemde henüz 14 yaşındadır. Başlangıçta iktidarı kabul etmekte tereddüt etse

de, Hokand'ın soyluları ve önde gelenlerinin baskısıyla idareyi üstlenmek durumunda kalır. Onun döneminde Hokand Hanlığı ile Buhara Hanlığı arasındaki rekabet artar. Bu dönemde Taşkent'in aidiyetlik mevzusu gündemdedir. Narbuta Bek, Taşkent'i ele geçirme girişimlerinde bulunsa da bunda ancak başarılı olamaz. Her şeye rağmen Andican, Namangan, ve Margilan gibi şehirleri hanlık topraklarına katmayı başarır. Narbuta Bek'in döneminde Hokand Hanlığı, kültürel ve sanatsal açıdan önemli gelişmeler gösterir. Medreseler ve camiler inşa edilir. Hokand şehri önemli bir kültürel merkezi haline gelir.⁶⁸

Babası Narbuta Bek'in ölümünden sonra yerine geçen Alim Han'ın (1800-1810), hanlığın askeri gücünü önemli ölçüde artırdığı görülür. Onun döneminde hanlık, zaman zaman Buhara ve Hive Hanlığı gibi diğer hanlıklarla askeri çatışmalara girer. Bu dönemde Hokand Hanlığı'nın sınırları önemli ölçüde genişler. 1808'de, Çimkent 1809'da Taşkent, ve Türkistan (Yesi) şehirleri hanlığın hakimiyeti altına girer. Ayrıca, Buhara Hanlığı'ndan Oratepe ve Cizak bölgeleri Hokand hanlığı topraklarına dahil olur. Taşkent, İpek Yolu üzerinde yer alması ve doğu-batı ticaretinde önemli bir durak noktası olması nedeniyle stratejik açıdan büyük bir öneme sahiptir. Buhara topraklarına düzenlenen seferler ve bu operasyonlar sonucunda elde edilen çok sayıda esir ve ganimet, Buhara Hanlığı'nın Hokand Hanlığı'na karşı yoğun bir düşmanlık beslemesine yol açar. Alim Han dönemi ve sonrasında, iki hanlık adeta ölüm-kalım savaşları verecek kadar birbirine düşman hale gelir. Alim Han, yöneticiliğinin son yıllarında tedbirsiz davranışlar sergileyerek zevk ve eğlenceye dalar, kısa süre içinde elde ettiği büyük başarılar onu adeta bir gurur sarhoşluğuna sürükler. Bu davranış biçimi, çevresindeki muhaliflerin sayısının hızla artmasına neden olur. Çok zaman geçmeden Andicanlı Kamber Mirza, tarafından öldürülür.

Alim Hanın ölümünden sonra tahta kardeşi Ömer Han (1810-1822) geçer. Kendisine muhalif olanları kısa zamanda etkisiz hale getirerek, iktidarını sağlamlaştırma politikası güder. Bu dönemde hanlık en geniş sınırlarına ulaşır. Ömer Han Ferghana Vadisi'ni tamamen kontrol altına alır. Ömer Han döneminde Hokand Hanlığının en parlak dönemini yaşadığı, ekonominin büyük ölçüde geliştiği ve çeşitli askeri reformlar yapıldığı nakledilir.⁶⁹ Hokand şehri onun döneminde zenginleşerek ve hanlığın başkenti olarak güçlenerek konumunu korumuştur. Ömer Han zamanında edebiyat ve sanat konusunda da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Aynı zamanda şair kimliğiyle de tanınan Ömer Han, eserlerinde “Azadi”

⁶⁸ İlker Türkmen, *19 Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*, (Doktora Tezi/ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Nevşehir, 2019, s. 134

⁶⁹ Enver Konukçu, “Hokand Hanlığı”, *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 215

mahlasını kullanmıştır. Hanlık topraklarını Deşt-i Kıpçak bozkırlarına kadar genişleten Ömer Han, alimlere ve din adamlarına destek vermiş; şiirle ilgilenmesinin yanı sıra zaman zaman sert ve zorlayıcı bir yönetim sergilemiştir. Hanlık tahtında 12 yıl boyunca bulunan Ömer Han, hem kültürel hem de siyasi anlamda etkili bir figür olmuştur. 1822'de hastalık nedeniyle vefat etmiştir.

Ömer Han'ın hastalık dolayısıyla vefatından sonra yerine 12 yaşındaki oğlu Muhammed Ali Han veya Madali Han (1822-1842) geçer. Muhammed Ali Han'ın tahta geçtiği zaman 16 yaşında olduğunu belirtenler de vardır. Bu dönemde yönetimde Han'ın yaşının küçük olması nedeniyle Hanlığı idare etme becerisinin yeterli olmadığından dolayı bir çok zorluklar yaşandığı kaydedilir. Ekonomi zayıflar ve askeri zorluklar baş gösterir. İlerleyen süreçte hanlık Rusya ile yakın temaslar içine girince Rusya'nın bu bölgeye olan ilgisi de artar. Hokand Hanlığı'nın bu ilişkilerdeki tutumu, daha sonraki dönemlerde hanlığın geleceğini de şekillendirmiştir. 1831'de, Muhammed Ali Çin ile de anlaşma yoluna gider. 1840 yılında Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı arasında meydana gelen savaşta Hokandlılar yenilir ve bazı şehirleri Buhara Hanlığı'na terketmek zorunda kalır. Muhammed Ali hanın halka zulmetmeye başlaması, Buhara emirinin tekrar Hokand üzerine sefer tertip etmesine sebep olur. Buhara Hükümdarı Nasrullah 1842'de Hokand ordusunu mağlup ederek başşehir ele geçirir. Tahttan indirdiği Muhammed Ali Han'ı üvey annesi Nadire ve kardeşi Mahmud'la birlikte idam ettirir.

Muhammed Ali Hanın ölümünden sonra oğlu Hüdayar Han tahta geçer (1845-1875). Hüdayar Han döneminde Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik baskıları daha da artar. Hüdayar Han, Rusya ile barışçıl ilişkiler kurmaya çalışsa da, hanlık üzerindeki Rus etkisi giderek fazlalaşır. Her şeye rağmen bu sıkıntılı dönemde Hüdayar Han, başkent Hokand'da gösterişli **Hokand Sarayı**'ni inşa ettirir. Saray, Orta Asya mimarisinin önemli eserlerinden biri olarak kayıtlara geçmiştir. Hüdayar Han, yönetimindeki zayıflıklar ve Rusya'nın artan baskısı nedeniyle tahttan indirilir ve yerine oğlu Nasriddin Han (1875-1876) geçer. Nasriddin Han, Hokand Hanlığı'nın son hükümdarı olarak bilinir. Onun döneminde, Hokand Hanlığı Rus İmparatorluğu'nun baskısı altında kalmış ve sonunda 1876 yılında tamamen ilhak edilerek Rusya'nın bir eyaleti haline gelmiştir. Bu bölge tamamen Rus etkisi altına girer.⁷⁰ Bu hanlıklar, Özbeklerin tarihi süreçlerinde önemli rol oynamış ve onların kültürel, siyasi ve

⁷⁰ Türkmen, s. 174

dini gelişimlerini etkilemiştir.

Günümüzde Özbekler, Özbekistan'ın nüfusunun %80'ine tekabül etmektedir ve bunun dışında Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Afganistan'ın kuzeyi ile Çin ve Rusya'nın bazı bölgelerinde yaşamaktadırlar.⁷¹

2. AFGANİSTAN'DA ÖZBEKLER

Özbekler, günümüzde Afganistan'da yaşayan Türkler arasında en kalabalık Türk boyunu oluşturlar. Ağırlıklı olarak ülkenin kuzey bölgelerinde yaşayıp genellikle Özbek Türkçesi konuşurlar. Afganistan'ın etnik çeşitliliği içinde Özbekler, önemli bir yer tutar. Özbekler, tarım ve hayvancılık gibi geleneksel faaliyetlerle uğraşırken, aynı zamanda ticaret ve el sanatları da onların önemli gelir kaynaklarıdır.⁷² Afganistan Özbekleri, “Türktabaran-ı Afganistan” şeklinde de isimlendirilirler. Çoğunlukla *Güney Türkistan*, yani *Badahşan*, *Tahar*, *Kunduz*, *Bağlan*, *Samangan*, *Belh*, *Cevzcan*, *Sar-ı Pol*, *Faryab*, *Badigis* ve kısmen de *Herat*'ta yaşarlar.

Özbeklerin ekonomik ve sosyal hayatlarında, geleneksel Türk kültürü belirgin bir şekilde görülür. Bu kültürel öğeler, ağırlıklı olarak giyim-kuşam, yemekler, müzikte kendini gösterir. Afganistan'daki etnik gruplar arasında tarih boyunca çatışmalar yaşanmıştır ve bu çatışmalar Özbeklerin de yaşamını etkilemiştir. Özellikle Taliban döneminde Özbekler, diğer etnik gruplarla çatışma ve baskılarla karşı karşıya kalmıştır.⁷³

Bu şekilde kısa bir girişten sonra Afganistan'da yaşayan Özbekleri çeşitli yönleriyle ele almaya çalışalım.

2.1. Tarihi Gelişimi

Afganistan'daki Özbeklerin tarihi, genellikle Orta Asya'daki Türk halklarının tarihiyle paralellik arz eder. Afganistan'daki Özbeklerin tarihine baktığımız zaman Orta Asya'nın karmaşık siyasi ve kültürel dinamikleriyle şekillendiği görülür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Özbekler, Afganistan'ın kuzey bölgelerinde, özellikle "Afganistan Türkistan'ı" olarak bilinen alanlarda yoğunlaşmışlardır.⁷⁴

Tarihi kaynaklara göre Özbeklerin Afganistan'daki varlığı iki tarihi evreden

⁷¹ Alpargu, s. 121

⁷² İnyetullah Şahrani, *Tarihçai ekwam der Afganistan*, C I, (Kanun ferhangi kızıl çopan), Kabul, 1395, s. 96 ; Azaad, s. 13

⁷³ Özgür Çınarlı, “*Afganistan'daki İç Savaş ve Dış Müdahale (1989-2001)*,” (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2009, s. 59

⁷⁴ Mohammad Halim Yarkin, *Barg hay az Tarih Özbek hay Afganistan*, C II, (Kanun ferhangi Mirza oğlubik), Mezarı Şerif, 2009, s. 12.

oluşmaktadır. Birinci aşamada Özbekler, 16. yüzyılın başlarında, Şeybani Han liderliğinde, Orta Asya'dan güneye doğru genişleyerek bugünkü Afganistan'ın kuzey bölgelerine kalıcı olarak yerleşmişlerdir.⁷⁵ 17 yüzyıl ortalarında, Türkmen kökenli Nadir Afşar, bu toprakların hâkimi konumuna gelmiştir. Nadir Afşar'ın güvenilir bir komutanı olarak Özbek kökenli Hacı Nazar Muhammet Han Mengi, Maymana'nın hakimi olarak görevlendirilmiştir. Hacı Han Mengi, Maymana'yı bağımsız bir emirlik şeklinde yönetmiş ve bu yönetim 1751'den itibaren, dönemin istilacı güçlerine karşı dirense de, ancak 1893 yılına kadar varlığını sürdürebilmiştir. Mengi emirliği silsilesinin son hakimi Mir Muhammed Şerif Han olmuştur. Maymana, Rus Çarlık döneminde Buhara Hanlığı'na bağlanmış ve 19. yüzyılın başlarında Türkistan şehirleri parçalanmaya başlamıştır. 1888 yılında, Afgan Emiri Abdurrahman ile İngilizler tarafından çizilen haritada, bugünkü Afganistan sınırları içinde yer alan Maymana'daki Özbeklerin Buhara Hanlığı ile ilişkileri tamamen kesilmiştir. Nadir Afşar'ın komutanlarından Afgan aşiret reisi Ahmet Şah Durrani, Nadir Afşar'ın ölümünü fırsat bilerek, Kandahar'da ilk defa Afgan devletini kurmuş ve kendini Afgan Şahı olarak ilan etmiştir. Ahmet Şah, kısa süre içinde Güney Türkistan'daki birçok bölgenin hâkimi olmuş, Maymana'yı yöneten Mengi silsilesi ile uzun süre mücadele etmiştir. Nihayetinde Afgan devleti, bir hile ile Maymana'yı kuşatarak teslim olunması halinde kimseye zarar verilmeyeceğini ilan etmiştir. Ancak şehre girdikten sonra Emir Muhammet Hüseyin Han'ın oğlu Emir Muhammet Şerif Han ve Özbeklerin önde gelen aydınlarını başkent Kabil'e çağırıp hunharca katletmiştir. Böylece Güney Türkistan'ın son kalesi olan Maymana, Afgan yönetimi altına girmiştir.⁷⁶

Özbekistan'daki Özbek varlığının ikinci aşaması 1920'li ve 1930'lu yıllara dayanmaktadır. O dönemde Özbekler, Sovyetler Birliği'ne karşı Basmacı ayaklanmasına katılmış ve bu savaşlarda yenilgiye uğradıktan sonra Afganistan'a sığınmışlardır.

Şimdi de özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren ön plana çıkan Özbek liderlerden kısaca bilgi vermeye çalışalım.

Muhammed Resul Pehlivan

Resul Pehlivan 1950 yılında Faryab vilayetinin Şirin Tagab ilçesinin Feyzabad köyünde doğar. Çocukluk dönemindeki kaotik ortam ve siyasi durum ile okullarının yetersizliği nedeniyle eğitimini sürdürebilmek için uzun süre bir cami imamından ders alır. Bu derslerin

⁷⁵ Sayed Hamidullah Sadat, *Afganistan İç Savaşının Yapısalcı Yaklaşım Çerçevesinde Analizi (1992-2022)*, (Yük. Lis. Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kayseri, 2023, s. 27.

⁷⁶ Gubbar, s.74 ; Firuz Fevzi, *Afganistan'ın Maymana Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru*, (Yük. Lis. Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum, 2013, s. 10.

onun yetişmesinde büyük katkısı olur.⁷⁷ Çocukluğu bu şekilde doğduğu bölgede geçer. Gençlik yıllarına gelince ülkede ve dünyada olup bitenlerin farkındadır. Güvenlik sağlanmadan ve ekonomi düzelmeden demokrasinin ve devletin ilerlemesinin mümkün olmayacağını farkındadır. Bu bilinçle Sovyet güçlerine karşı mücadele etmek için yüz kişilik bir Özbek Mücahit grubuna dahil olur. Mareşal Abdul Raşid Dostum komutasındayken, Afganistan Ulusal İslam Hareketi adında bir parti kurulmasında ve devamında önemli katkılar sağlar.

Kendisi Afganistan'ın önde gelen askeri komutanlarından ve Özbek toplumunun liderlerinden biri olmuştur. Resul Pehlivan, General Abdülmelik Pehlivan'ın kardeşi ve Mareşal Raşid Dostum liderliğindeki Afganistan Milli İslami Hareket Partisi'nin birinci yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur. Onun, Sovyet güçlerine karşı yürütülen mücadelede ve Afganistan'ın güvenliği ile bağımsızlığının sağlanmasında önemli rol oynadığı nakledilir. Sovyet kuvvetlerinin Afganistan'dan çekilmesinden sonra, Mareşal Dostum'un liderliğinde 53. Piyade Tümeni'ni kurarak yeni yönetim çerçevesinde faaliyetlerine devam etmiştir. Ne yazık ki, 1996 yılında Mezar-ı Şerif şehrinde gerçekleşen gizemli bir suikast sonucu öldürülüp şehit olur. Resul Pehlivan, Afganistan tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilir ve hatırası halk arasında hala yaşamaktadır.

Abdürreşid Dostum

Abdürreşid Dostum, 1954 yılında Afganistan'ın Cevzcan ilinin merkezi olan Şibirgan'a 20 km uzaklıktaki Hoca Dukka adlı bir köyde kalabalık bir çiftçi ailesinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir.. Özbek asıllı olan Dostum, gençlik yıllarında Rusya'nın Afganistan'da açtığı bir doğalgaz tesisinde işçi olarak çalışmaya başlamış ve burada işçi sendikasının başkanlığına kadar yükselmiştir.⁷⁸ Dostum'un kariyerinde yükselmeye başlaması asıl olarak 1980 yılında Babrak Karmel'in iktidarıyla birlikte başlamıştır. 1980'li yılların ortalarında, yaklaşık 20.000 kişilik bir milis gücünün komutanı olarak Afganistan Demokratik Cumhuriyeti'nin lideri Muhammed Necibullah'ın yanında diğer gruplara karşı savaşmıştır.

1992 yılında Rusların desteklediği Necibullah'tan desteğini çekerek, başkent Kabil'in mücahit grupların eline geçmesine katkıda bulunmuştur. Ardından Afganistan'ın kuzeyine çekilerek Mezar-ı Şerif'te kendi otoritesini pekiştirmiş ve bölgeyi eğitim, ticaret ve ziraat alanlarında geliştirmiştir.

Taliban ülke kontrolünü ele geçirince de sınır dışına kaçar. Ancak 2001 yılında

⁷⁷ Mohammad Kazım Amini, *Zorawanlar Hakımı*, (Dostan Basmahansı), Mezar i Şerif, 1398, s. 23

⁷⁸ Çınarlı, s. 54

ABD'nin Afganistan'ı işgali sırasında ABDYi destekler ve Taliban'a karşı mücadele eder. Bu süreçte, Afganistan'ın kuzeyindeki güçlerini yeniden organize ederek Taliban'ın bölgedeki etkisini azaltmada önemli rol oynar. Dostum uluslararası toplum tarafından acımasızlığıyla tanınmaktadır. Bazı insan hakları grupları onu insanlığa karşı suç işlemekle suçla da Dostum iddiaları reddetmektedir. 9 Ekim 2004'te gerçekleşen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olmuş ancak kazanamamıştır. 29 Eylül 2014 tarihinde Afganistan Cumhurbaşkanı yardımcısı olarak göreve başlamış ve Afganistan tarihinin Mareşal unvanına sahip üçüncü komutanı olmuştur.⁷⁹ Abdürreşid Dostum, Afganistan'ın siyasi ve askeri tarihinde önemli bir figür olarak tanınmaktadır. Özellikle Afganistan'daki Özbek topluluğunun lideri olarak bilinir ve ülkenin kuzeyindeki siyasi dinamiklerde etkili bir rol oynamıştır. 25 Nisan 2015 tarihinde İstanbul'da Mabeyn Köşkünde ve 17 Kasım 2017 tarihinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Afganistan Devlet Başkan yardımcısı sıfatıyla General Raşit Dostum'u Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde kabul ederek görüşmüştür.

Taliban'la mücadele etmek için 2021 yılında kuzey illerine giden Dostum, Faryab ilinin Gurmaç ilçesinde Taliban tarafından düzenlenen pusuda yaralanır ve en yakın arkadaşlarından bazılarını kaybeder. Dostum, saldırının Muhammed Hanif Atmar ve Masum Stanekzai'nin bir komplosu olduğunu açıklamıştır. Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yer alan ilçeleri birkaç defa Taliban dan temizler ancak Taliban geri adım atmaz. İlk başlarda köyleri, ilçeleri, ve sonra yavaş yavaş şehirleri de ele geçirmeyi başarır. Taliban'ın 15 Ağustos 2021 tarihinde başkent Kabil'i ele geçirmesiyle Raşid Dostum, ülkeyi terk ederek Özbekistan'a gider. Şimdi de Türkiye de yaşamaktadır.

Afganistan'da yaşayan Özbek Türkleri kendilerini Babur Şah ve Şiban Han'dan gelen Özbek Türkleri olarak görmektedirler. Fergana hakimi Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu Babur, baba tarafından Timur'un, ana tarafından da Cengiz Han'ın torunudur. Şibanlılar ise, Cengiz'in oğlu Cuci'nin soyundan gelmektedir. Kendilerinin buralara dayandığını iddia eden Özbekler Afganistan'ın kuzey vilayetlerinde çokluk olarak yaşamaktadırlar.⁸⁰

Afganistan'daki Özbekler, zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Özellikle edebiyat alanında önemli eserler vermişlerdir. Ali Şir Nevai ve Babur Şah gibi şahsiyetler, Çağatay edebiyatının önde gelen isimlerindendir ve eserleriyle bölgenin kültürel dokusuna katkıda

⁷⁹ Azaad, s. 56

⁸⁰ Abdul Karim Maqsudı, *Afganistan Özbeklerinin Akrabalıkla İlgili Atasözlerinin Türkiye'de Kullanılan Atasözler İle Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi* (Yük. Lis. Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2018, s. 14

bulunmuşlardır.⁸¹

2.2. Demografik Durumu

Afganistan'daki Özbek nüfusunun kesin olarak ne kadar olduğu bilinmemekle beraber ülkenin toplam nüfusunun yaklaşık %8-9'unu oluşturdukları genel kanaattir. Özbekler genellikle kuzey Afganistan'ın Taħar, Kunduz, Samangan, Belh, Cevzcan, Sar-ı Pol, Faryab, ve çevresinde yoğunlaşmışlardır. Afganistan'ın diğer etnik grupları gibi, Özbekler de ülkenin demografik çeşitliliğinde önemli rol oynamaktadırlar.⁸² Özbek nüfusunun kesin bir rakamının olmaması, Afganistan'da etnik grupların sayılarıyla ilgili genel bir belirsizliği yansıtıyor. Özbekler, Afganistan'ın etnik ve kültürel mozağinde önemli bir yer tutarlar ve ülkenin tarihine, kültürüne ve sosyal dokusuna derin bir şekilde katkıda bulunurlar.⁸³

Özbekler, tarım ve hayvancılık gibi geleneksel faaliyetlere dayalı bir yaşam tarzı sürdürmektedir. Bu bölgedeki toprakların verimli olması, tarımın ve hayvancılığın gelişmesine katkıda bulunmuş ve Özbeklerin geçim kaynaklarını sağlamalarına yardımcı olmuştur.⁸⁴

Afganistan'daki genel siyasi ve güvenlik sorunları, Özbeklerin de yaşadığı bölgeleri etkilemiştir. Bu çatışmalar, göç, yerinden edilme ve ekonomik belirsizlik gibi sorunlara neden olmuştur. Bu durum, Özbek nüfusunun kısmen dağılmasına ve yer değiştirmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, Özbekler, kültürel kimliklerini korumak ve yaşam koşullarını iyileştirmek için çeşitli çabalar göstermektedirler. Afganistan'daki siyasi ve güvenlik sorunları, Özbeklerin yaşadığı bölgeleri de etkilemiştir. Örneğin, yerel örgütler ve uluslararası kuruluşlar, Özbek topluluğunun ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli insani yardım ve kalkınma projeleri yürütmektedirler. Bu projeler, Özbeklerin toplumsal ve ekonomik açıdan daha sağlam bir zeminde durmalarına yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Ancak, siyasi istikrar ve güvenlik konularının çözülmesi, Özbeklerin yaşadığı bölgelerdeki yaşam koşullarını iyileştirmek için daha geniş çaplı çabaların gerekliliğini ortaya koymaktadır.⁸⁵

⁸¹ İzzetullah ZEKİ, *1973 Sonrası Afganistan'da Siyasal Partilerin Gelişmesi ve Cünbiş Partisi Örneği* (Yük. Lis. Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya, 2015, s. 54.

⁸² Salih Mohammad Hasas, *چوماقار (Çomaklar)*, (Matbai Nasib), Mezar i Şerif, 1389, s. 12

⁸³ Firuz, *Afganistan'ın Maymana Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru*, s. 11

⁸⁴ Erkan Avcı, *Özbek Kimliğinin İnşa Sürecinde İslam'ın Rolü*, (Doktora Tezi/ Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa, 2024, s. 138

⁸⁵ Maqsudi, s.15

2.3. Ekonomik Durumu

Afganistan'ın kuzeyindeki tarım arazilerinin en büyük bölümünü Türkmenler ve Özbekler kullanmaktalar çoğunlukla çiftçilik yaparak tahıl ve sebze yetiştiriyorlar. Ayrıca, topluluklarına önemli miktarda ek gelir sağlayan el sanatları ve hayvansal yan ürünler üretiliyorlar. Böylelikle ülke ekonomisine katkıda bulunmaktadırlar.

Afganistan'da yaşayan etnik gruplar arasındaki ekonomik durum büyük farklılıklar göstermektedir. Özbeklerin ekonomik durumu da bu genel kuralın bir parçası olarak değerlendirilebilir. Afganistan'daki etnik gruplar arasındaki ekonomik farklılıkların temelinde birçok faktör yer alır. Bunlar arasında bölgesel konum, erişilebilirlik, eğitim seviyesi, toplumsal ağlar ve siyasi etkiler gibi unsurlar bulunur. Örneğin, kırsal bölgelerde yaşayan Özbeklerin çoğu tarım ve hayvancılıkla uğraşırken, şehirlerde yaşayanlar ticaret yaparlar ve veya diğer iş fırsatlarını takip ederler.

Afganistan genelinde ekonomik durumun istikrarsızlığı ve güvenlik sorunları, tüm etnik grupları etkiler. Yine ülkenin geçmişteki ve mevcut siyasi durumu, ekonomik gelişmeyi etkilemektedir.⁸⁶

Özbekler, genellikle kuzey Afganistan'da yer alırlar ve tarım, hayvancılık ve ticaret gibi faaliyetlerle uğraşırlar. Ülkedeki istikrarsızlık ve çatışma, Özbeklerin de yaşadığı ekonomik zorlukları beraberinde getirmiştir. Bu nedenle, birçok Özbek aile zorlu ekonomik koşullarla mücadele etmektedir. İşsizlik, yoksulluk ve geçim sıkıntısı gibi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Afganistan'daki genel istikrarsızlık, tarım ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlerde kısıtlamalara yol açmakta ve bu da Özbeklerin geçim kaynaklarını olumsuz etkilemektedir. Çatışma ortamı, altyapının zarar görmesi, kaynakların tahrip olması ve göç gibi sonuçlara neden olmakta ve diğer gruplar gibi Özbek toplumunu da zor durumda bırakmaktadır. Bu durum, Özbeklerin ekonomik olarak daha güçlü bir temele sahip olmalarını engellemektedir. Bu nedenle, Afganistan'daki Özbeklerin karşılaştığı ekonomik zorlukların, ülkenin genel ekonomik ve güvenlik durumundan önemli ölçüde etkilendiği gözlemlenmektedir.⁸⁷

Son yıllarda, Afganistan'daki siyasi ve güvenlik durumu belirsizliğini koruduğu için, ülkedeki ekonomik koşullar da istikrarsızlık göstermektedir. Siyasi belirsizlik ve güvenlik endişeleri, yatırımı ve ekonomik kalkınmayı engellemektedir. Bu durum, Afganistan'daki herkesin, yaşam standartlarını ve geçim kaynaklarını olumsuz yönde etkilediği gibi

⁸⁶ Azaad, s. 83.

⁸⁷ Sayed Barmak Darawgar, *Afganistan Özbek Türkçesi Grameri*, (Yük. Lis. Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum, 2016, s. 9

Özbeklerin de yaşamını etkilemektedir. Afganistan'daki ekonomik istikrarın sağlanması ve gelişmesi için siyasi ve güvenlik sorunlarına çözüm bulunması gerekir.⁸⁸ Afganistan'ın ekonomik durumu, uzun süreli çatışma, politik istikrarsızlık ve doğal afetler gibi faktörler nedeniyle zorlu bir geçmişe sahiptir. Günümüzde kısmen güvenlik konusunda düzelme olsa da diğer sıkıntılar devam etmektedir.

2.4. Siyasi Durumu

Afganistan'daki Özbeklerin siyasi durumu ve yapısı, genel olarak ülkenin karmaşık siyasi manzarasının bir parçasıdır. Özbekler, Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yaşayan önemli bir etnik gruptur ve siyasi süreçte de temsil edilelelmışlerdir. Malum olduğu üzere 1979 yılında Sovyet Rusya Afganistan'ı işgal etmiş 10 yıl boyunca orada kalmıştır. Rusları ülkeden çıkarmak için ülkedeki çeşitli etnik gruplar birleşerek Ruslara karşı galibiyet kazanmışlardır. Bu galibiyette Özbeklerin de diğer etnik gruplar gibi önemli katkıları olmuştur.⁸⁹ Bu dönem de özbeklerin lideri olan Abdurreşid dostum önce Afganistan Cumhurbaşkanı Necibullah Hanın yanında diğer gruplara karşı savaşmıştır. Ancak Necibullah'ın bazı özbekleri görevden alarak yerine peştunları yerleştirdiğini gören Dostum, hükümetten ayrılarak diğer Mücahit grupların yanına geçmiştir. Abdurreşit Dostum'un taraf değiştirmesi ile birlikte Mücahitler de Kabil'e girmeyi başarmışlardır. Bunun üzerine Necibullah tüm görevlerinden ayrıldığını açıklayarak önce ülkeden ayrılmak istese de buna izin verilmeyince Kabil'deki BM binasına sığınmıştır. Mücahitler onun burada yaşamasına ses çıkarmamışlardır. Necibullah'ın devrilmesinin ardından başarıya ulaştığı ilan edilen "İslam İnkılabın" da asıl rolün kimin oynadığı üzerine tartışmalar başlamıştır. Rejime karşı senelerdir mücadele veren ama netice olarak henüz tek bir büyük kentin bile idaresini ele alamamış olan mücahit liderler, Dostum'un tek bir hareketiyle rejimin devrilmesi gerçeğini kabul etmeye yanaşmamışlardır. Onlara göre Dostum mücahitlerin elinden zaferlerini çalmıştı. Oysa eğer Dostum Necibullah'tan desteğini çekmeseydi bu savaşın seneler boyunca süreceğine hiç şüphe yoktu. Dostum'un başarısını kabullenemeyen hasımlar Dostum'u komünist olarak suçlamış ve buna devam etmişlerdir. Özellikle Hikmetyar, Dostum'un katkısını görmezlikten gelerek onu komünist olarak suçlamıştır. Buna karşın Ahmet Şah Mesut ve Müceddidi ise zaman zaman Dostum olmasa mücahitlerin başarılı olamayacağını hatırlatma gereği duymuşlardır.

Sovyetlerin çekilmesinden sonra Afganistan'daki iç savaş sırasında Özbekler, Hazaralar ve Tacikler, kendi bölgelerinde alışkın oldukları özerklik biçimini koruyarak

⁸⁸ Maqsudi, s. 26.

⁸⁹ Mohammad Kazım Amini, *Faryabda intilişler Tarihi*, (Dostan Basmahansı), Mezar i şerif, 1399, s.48

merkezde yeterli siyasi temsiliyet arayışında bulunmuşlardır. General Abdul Reşid Dostum ise kuzey vilayetlerini kontrol altına alarak Afganistan'daki Özbek haklarının sözcüsü haline gelmiştir.⁹⁰

Afganistan'ın güneyi kaos içine sürüklenirken; Kuzeyde Mayıs 1992'de Türk ve diğer etnik gruplardan unsurların katılımıyla Cünbeş-i Milli İslami-yi Afganistan (Afganistan İslami ve Milli Hareketi) kurulduğu açıklanır. Liderliğe Dostum seçilirken, Cünbüş içinde başka hareketlerin de temsilcileri bulunmaktaydı. Hizb-i Vahdet'ten (Hazara) Muhakkık, Cemiyet-i İslamiden (Tacik) Üstad Ata da başkan yardımcısı olarak atandılar. Görünüşte Kuzeydeki oluşum bir devlet gibi hareket etmekteydi. Yedi önemli vilayet (Belh, Samangan, Kunduz, Cevzcan, Faryab, Sarpul, Bağlan) Cünbüş'ün kontrolündeydi. 200 tank, 25 Mig savaş uçağı, 60.000 askerden oluşan bir ordusu, kendi parası ve diplomatik temsilcilikleri vardı. Yönetimin merkezi ise Mezar-ı Şerif'ti. Artık Dostum ve Cünbüş-i Milli uluslararası alanda da tanınır ve desteklenir olmuştu. Türkiye, Özbekistan, Türkmenistan ve İran Dostum'a sıcak bakan ülkeler arasında başta gelmekteydiler. Özellikle 1992'den sonra yani komünist rejimin çöküşünün ardından Türkiye Dostum'la daha sıcak bir ilişki kurma yoluna gitmiştir. İlk kez 1992'de Türkiye'ye gelen Dostum bundan sonra sayısız kez Türkiye'ye gidip gelecek hatta Türkiye'yi ikinci vatanı olarak gördüğünü belirtecektir. Turgut Özal ve Süleyman Demirel gibi Türk liderler Dostum'u maddi ve manevi açıdan desteklemekteydiler. Bu durumun diğer mücahit liderlerin pek hoşuna gittiği söylenemez.⁹¹

Afganistan İslam Cumhuriyeti döneminde (2004-2021) Özbekler ülkenin siyasi yapısında yer almışlardır. 2014 yılında kurulan Afganistan Ulusal Birlik Hükümeti kabinesinde Özbeklere üç bakanlık tahsis edilmiştir. Bunlar;

1. *Enformasyon ve Kültür Bakanlığı*: Özbek asıllı Ay Sultan Hayri bu bakanlıkta bakan olarak görev yapmıştır.

2. *Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı*: Bu dönemde bu bakanlığı Özbek asıllı Faizullah Zeki yürütmüştür.

3. *Uyuşturucuyla Mücadele Bakanlığı*: Bu bakanlıkta da Özbek asıllı Salamat Azimi bakan olarak çalışmıştır.

Muhammed Eşref Gani'nin Cumhurbaşkanlığı döneminde Afgan Temsilciler Meclisi (Wolse Jirga) 250 üyeye sahipti ve temsilciler nüfus ve etnik yapıya göre farklı eyaletlerden seçiliyordu. Özbekler çoğunlukla Faryab, Cüzcan ve Sar-i Pul gibi kuzey illerinde yaşamaktadır. Afganistan Parlamentosu'nun 17. dönem milletvekili listesine göre, Cüzcan

⁹⁰ Sadat, s.28.

⁹¹ Azaad, s. 56.

vilayetinden 5, Faryab vilayetinden 9, Sar-e-Pul vilayetinden ise 5 milletvekili parlamentoda yer almıştır. Afganistan İslam Emirliği Geçici Hükümeti'nde, İkinci Başbakan Yardımcısı olarak Özbek asıllı Mevlevi Abdulsalam Hanefi görev almıştır.

Görüldüğü üzere Afganistan'da Özbekler, siyasi partilerde, mecliste ve hükümette arzu edilen sayı da olmasa da temsil edilmektedirler. Özbek topluluğunun siyasi temsili, çeşitli siyasi partiler ve gruplar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Özbek liderler ve politikacılar, Özbek topluluğunun çıkarlarını savunmak ve onları siyasi süreçte temsil etmek için çaba içerisinde oldukları gözlemlenmektedir.

2.5. Eğitim Durumu

Eğitim, insanların belirli amaçlar doğrultusunda yetiştirilmesidir. İki temel üzerine gerçekleşir: **informal** ve **formal** eğitim. İnformal eğitim, bireyin çevresinde plansız ve doğal yollarla kültürel bilgi ve beceriler kazanmasını ifade ederken; formal eğitim, önceden belirlenmiş program ve plan çerçevesinde, belirli bir mekânda ve uzman rehberliğinde, genellikle devlet tarafından yürütülmektedir. Afganistan'da informal eğitim, uzun yıllardır köy ve şehirlerde aileler ile dini merkezler aracılığıyla sürdürülmektedir. Resmi devlet okullarının eksikliği veya yokluğu durumunda ise, dini medreseler bu boşluğu doldurmaktadır. Özbeklerin de diğer etnik gruplar gibi dini medreseler de eğitim aldıkları görülür.

Eğitim konusunda, Afganistan genelinde uzun yıllardır birçok zorluklarla karşılaştığını ifade etmek yanlış olmaz. Savaşlar, çatışmalar, altyapı eksikliği, yetersiz kaynaklar ve toplumsal normlar gibi faktörler eğitim sistemini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu faktörler, özellikle kırsal bölgelerde yaşayan ve azınlık gruplara mensup olanların eğitime erişimini kısıtlamaktadır.⁹²

Özbekçe, Afganistan'ın kuzeyinde yaygın dillerden biridir, ancak Afganistan'ın resmi eğitim sisteminde eğitim ağırlıklı olarak Farsça (Dari) ve Peştuca dillerinde verilmektedir. En azından kuzey böllerdeki bazı okullarda Özbekçe, Farsça ve Peştuca ile birlikte öğretilen diller arasında yer almaktadır. 2001 yılından sonra Özbek dilinin eğitim sistemine dahil edilmesi yönünde girişimler olmuş, ancak uygulama sınırlı kalmıştır. Eşref Gani döneminde bazı ders kitaplarının Özbekçe basılmasına rağmen bunlar yaygın olarak dağıtılıp yürürlüğe sokulmamıştır. Afganistan'daki diğer etnik gruplar gibi Özbekler de kamu ve özel okullara erişime sahiptirler. Ancak bazı kırsal alanlarda eğitim imkanları

⁹² Altier, s. 168

sınırlıdır. Özellikle kırsal bölgelerde Özbekler eğitim almak için çeşitli zorluklar ve sorunlar yaşamaktadırlar. Örneğin;

1. Eğitim materyalleri yetersiz ve ders kitapları sınırlıdır.
2. Çeşitli kültürel ve sosyal kısıtlamalar da yaşanmaktadır. Örneğin bazı kırsal alanlarda, özellikle kız çocukları için eğitime erişimde zorluklar görülmektedir. Köylerde kasabalarda yaşayan Özbekler Taliban öncesi kızlarını 12 yaşından sonra okuldan alarak Halı ve kilim dokumacılığı gibi işlere koymaktaydılar. Taliban döneminde ise altıncı sınıftan sonra kızların okula gitmesine müsaade edilmediği için bu aşamadan sonra kızların önemli bir kısmının bu işleri yaptıkları görülür. Taliban'ın yönetime gelmesi kırsal bölgelerdeki kız çocukları üzerinde çok bir değişiklik oluşturmada şehirlerde yaşayan ailelerin kızlarının eğitimi olumsuz etkilemiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Afganistan'daki Özbekler, kız çocuklarının eğitimi konusundaki sıkıntıların dışında eğitim sistemine erişebilmelerine rağmen, ana dillerinde eğitimde çeşitli sıkıntılarla karşı karşıyadırlar. Ana dillerinde eğitimi arzu ettikleri şekilde aldıkları söylenemez. Bunda siyasi bakış açısı son derece önemlidir ve genelde de olumsuz bir anlayış söz konusudur. O nedenle bu etnik grubun ana dilde eğitiminin geleceği, hükümet politikalarına ve eğitim sektörüne yapılan yatırım miktarına bağlıdır.

Son yıllarda, uluslararası toplumun ve yerel yönetimlerin eğitime daha fazla yatırım yapmasıyla Afganistan'daki genel eğitim seviyesinde artışlar görülse de hala birçok zorluklar bulunmaktadır. Eğitim sistemi, daha fazla iyileştirme ve geliştirmeye ihtiyaç duymaktadır.

Afganistan'daki eğitim sisteminde yaşanan genel sıkıntılar, ülkenin çeşitli bölgelerinde yaşayan azınlık gruplarını daha fazla etkilemiştir. Savaşlar ve çatışmalar, Afganistan'ın eğitim sistemine büyük zararlar vermiş ve okulların kapanmasına, eğitim altyapısının tahrip olmasına ve öğrencilerin güvenliğinin tehlikeye girmesine neden olmuştur. Özellikle savaş ve iç çatışmaların yaşandığı kırsal bölgelerde yaşayan azınlık gruplara mensup olanlar, eğitim sistemine erişimde daha büyük zorluklarla karşılaşmışlardır.⁹³

Taliban, Afganistan'da yönetime ikinci kez gelince kadınlara ve kız çocuklarına yönelik çok sayıda kararname yayınladı. Taliban'ın kısıtlamaları kadınları genel ve mesleki eğitimden ile siyasi ve sosyal alanda çalışmaktan mahrum bıraktı. Şu anda hiçbir kadının kamu veya özel eğitim kurumlarında yükseköğrenime devam etmesine izin verilmiyor. 2022

⁹³ İna yetullah Şahrani, *Türkan parsı goy*, C I, (Kanun ferhangi kızıl çopan), Kabil, 1394, s. 15

yılının Kasım ayında üniversiteler dışında erkek öğrencilerin katıldığı tüm mezuniyet törenleri de yasaklanmıştır. İşte bu tip kısıtlama ve uygulamalar, tüm etnik grupları etkilediği gibi özbekleri de etkilemektedir.

2.6. Sosyo Kültürel Yapıları

Afganistan'daki Özbeklerin sosyo-kültürel yapıları ve gelişimleri, ülkenin genel sosyal dokusunu ve tarihsel süreçlerini yansıtır. Özbeklerin sosyo-kültürel yapıları ve gelişimleri hakkında kısa da olsa bazı bilgiler vermeye çalışalım.

2.6.1 Etnik kimlik ve köken

Tarihi gelişim başlığı altında Afganistan'daki Özbeklerin, Türk kökenli bir etnik grup olduğundan bahsetmiştik. Genellikle kuzey Afganistan'da yaşarlar ve kuzey bölgelerde önemli bir nüfusa sahiptirler. Özbekler, kendi dil ve kültürlerini büyük ölçüde yaşatmaya devam ettirirken geleneksel olarak tarım, hayvancılık ve ticaret gibi faaliyetlerle uğraşırlar. Özellikle tarihi İpek Yolu'nun bir parçası olan bu bölgede eskiden beri ticaret önemli bir gelir kaynağı olagelmıştır.⁹⁴

2.6.2 Toplumsal Yapı ve Aile

Özbeklerde aile, toplumun temel birimi olarak görülür. Genellikle geniş aile yapılarına sahiptirler ve aile büyükleri tarafından yönetilirler. Özbek ailelerinde genellikle üç veya daha fazla nesil bir arada yaşayagelmıştır. Bu geniş aile yapıları, aile üyeleri arasında sıkı bağları güçlendirir ve karar alma süreçlerinde önemli bir rol oynar. Aile büyükleri, genellikle ailenin lideri olarak kabul edilir ve aile içi ilişkilerde söz sahibi olurlar.⁹⁵ Aile büyüklerinin tavsiyeleri ve kararları saygıyla karşılanır ve uygulanır. Baharın gelişi, Navruz Bayramı, Bağımsızlık Günü, gibi günlerde Özbek toplumunun bir araya gelerek birlikte vakit geçirdiği ve geleneksel olarak kutladığı önemli sosyal etkinliklerdir. Bu tür etkinlikler, aileler arasındaki bağları güçlendirmekte ve toplumsal dayanışmayı pekiştirmektedir.⁹⁶

Özbeklerde çocuklara küçüklüklerinden itibaren her işe “Bismillahirrahmanirrahim” diye başlamaları, kendinden büyüklere itaat etmeleri ve selam vermeleri öğretilir. Özbek halkı, çok çocuklu ailelerin güçlü aileler olacağına inanır. Çok kardeşin daha büyük dayanışma sağlayacağı düşüncesi hakimdir.

⁹⁴ Gubbar, s. 75.

⁹⁵ Mohammad Halim Yarkin, *Özbeklerin geleneksel oyunları*, (Bonyad ictemai ve Ferhangı beyatı), C II, Kabil, 2016, s. 29.

⁹⁶ Firuz, *Afganistan'ın Maymana Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru*, s. 22, 23

2.6.3 Özbeklerin Yemek Kültürü

İnsanların en tabi ve en temel ihtiyaçlarından olan yemek ve beslenme birbirlerinden ayrılmayan iki önemli kavramdır. Farklı kültürlerle sahip olan toplumların beslenme ve mutfak kültürleri de gerek coğrafi yapı ve yaşayış, gerekse dini ve toplumsal adet, gelenek, görenek ve inanışlardan dolayı farklılıklar gösterebilir. Özbeklerin mutfak kültürü oldukça zengindir. Özbek mutfağının en ünlü yemeği **Özbek pilavı**dır. her bir aşçının kendi bulduğu bir özelliği ekleyerek zenginleştirdiği ve bu nedenle bir “sanat” diye nitelendiren pilavın yapılışı, bölgeden bölgeye değişiklik gösterse de, hepsinin ayrı bir lezzeti, ayrı bir özelliği bulunmaktadır. Özbeklerin çok değer verdiği ve sofralarının baş köşesinde yer alan bir başka önemli yiyecekleri de **tandır ekmeğidir**. Hemen her evde bulunan tandırlarda ekmek yapımında çeşitli kalıplar kullanılmaktadır. Genellikle yuvarlak olarak yapılan ekmeklerin üzerine mutlaka susam konur ve süslenir. Bu ekmek hergün yapılmaz. Bir günde imece usulü çokça yapılır. Birkaç gün boyunca tüketilir. Bu ekmeğin özelliği hemen bayatlamadır. Bu ekmek ipek kumaşların altında muhafaza edilerek bayatlaması geciktirilir.⁹⁷

Sümelek adıyla bilinen başka bir yiyecekleri de bu topluluk arasında meşhurdur. Bununla ilgili bazı inançlar da mevcuttur. Bunlardan en çok yagın olanı dilekle ilgili olanıdır. Allah’tan bir dileği olan kişi, sümelek kazanının başında durmakta ve dileğinin gerçekleşmesi için dua etmektedir. Sümeleğin yapılışı oldukça zor olup uzun sürmektedir. Bir hafta önceden ıslatılarak yeşertilen buğdaylar köklenince tahta bir sehpaye serilerek serin bir yere bırakılmakta ve günde üç defa sulanmaktadır. Beş veya altı gün geçtikten sonra buğdaylar hafifçe çimlenir. Kökler ve buğday taneleri kahverengi bir tabaka oluşturur. Daha sonra bu buğdaylar ezilerek sulandırılır ve süzülür. Ertesi gün kazanlar ocaklara yerleştirilir. Ocağın altını genelde bekarlar kismetlerinin açılması için dilek tutarak yakarlar. İlk önce kazana yağ konup tuzsuz hamur kızartılır. Daha sonra süzülen buğdaylar ve un kazanın içine atılır. Bu andan itibaren iki kişi nöbetleşe sürekli kazanı karıştırır. Bu karıştırma işlemi yaklaşık 13-15 saat sürmektedir.

2.6.4 Özbeklerin misafirperverliği

Özbekler eskiden beri misafirperverliği ile meşhurdurlar. Özbeklerin misafirlere verdiği önemi atasözlerinde de görmekteyiz:

- *Misafir babandan da büyüktür,*
- *Misafir kismetini ile gelir,*
- *Mehman yeşikden keldi rızgı teşiyden’’(Misafir kapıdan rızkı delikten gelir).*

⁹⁷ Maqsudi, s, 11.

İnsanlar birbirlerine giderken mümkünse önceden haber vererek ve hediye olarak ziyarete giderler. Ev sahibi misafiri içeri buyur ettikten sonra selamlaşılır. Misafirler kapı eşiğinde bekletilerek hal hatır sorulmaz. İçeriye buyur edildikten sonra hal hatır sorulup konuşmaya başlanır. Misafire yemek sorulmadan doğrudan getirilir. Misafire “yemek getirelim mi?” şeklinde bir soru Özbekler arasında ayıp karşılanır. Sofrada ekmeği, ev sahibi paylaşır. Misafir ilk olarak ve muhakkak “Bismillahirrahmanirrahim” diyerek yemeğe başlar. Sofrada misafir için yemek olarak en son Özbek pilavı sunulur. Yemekten sonra çoğunlukla yeşil çay içilir.

2.6.5 Dini İnançlar ve İbadetler

Afganistan'daki Özbekler mezhep olarak Sünni'dir. Özbekler dinlerini küçük yaşlardan itibaren ağırlıklı olarak camilerde öğrenirler. Erkekler, camilere giderken başlarına genellikle kendi yerel kıyafetlerinin bir parçası olan **toppi** takarlar. Erkeklerin camiye giderken başlarının açık olması ayıp karşılanır. Özbekler arasında özellikle de orta yaş ve üstü Özbeklerde namaz kılma ve oruç tutma oldukça yaygındır. Ellirinden geldiği kadar zekat da vermektedirler. Hem mal ve hem de bedenle yapılan bir ibadet olarak hac, zengin Müslümanlara ömürlerinde bir defa yerine getirmeleri emredilen bir yükümlülüktür. Maddi durumu yerinde olanlar da hacca giderler. Özbek Hacı adaylarının hacca gitmesinden yaklaşık bir hafta önce hacca gidecek olan kişinin akraba ve komşuları hacı adaylarını evlerine davet ederler. Bu davetlerde Özbek pilavı yenmekte ve hacı adaylarının hayırlısı ile gidip gelmeleri, yapılacak haccın kabul olması ve başkalarına da nasip olması için dualar edilmektedir.⁹⁸

2.6.6 Giyim-Kuşam

Özbekler giyim kuşamlarında günlük hayatta normal elbiselerini giyerlerken düğün ve bayramlarda kendilerine yeni elbise diktirerek/alarak onu giymektedirler. Başta Özbekistan olmak üzere, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan'da yaşayan Özbek Türklerinin milli giyimleri olan **çapan ve doppi** dir. Afganistan da yaşayan Özbekler sadece bayramlarda ve düğünlerde doppi giymektedirler. Yaşlılar ise başlarına **sarık** takarlar. Özbek kadınlar genellikle desenli kırmızı kumaştan yapılmış, geniş ve uzun iki parçadan oluşan **köylek** adı verilen bir elbise giyerler. Başlarını **romal** denilen büyük bir eşarpla örterler. Dışarı çıkarken çarşafın üstüne büyükçe bir şal atmaktadırlar. Kadınlar genellikle sokakta erkeklerle karşılaştıkları zaman yüzlerini kapatmaktadır. Afganistan'da yaşayan Özbeklerin erkeklerinin çok eski zamanlardan beri **ton/don** giydikleri bilinmektedir.

⁹⁸ Ziyayi, s. 53.

Özbekistan’da yaşayan Özbeklerin ton kıyafeti ile Afganistan Özbeklerinin ton giysisi birbirinde farklıdır. Afganistan Özbeklerinin giydikleri tonlar ipek ve pamuktan yapılır. Genelde yeşil, beyaz, ve siyah kumaştan dikilir. Geniş bir cübbe şeklinde olup kolları özellikle geniştir. Bu ton giysisini Özbek zenginleri ve devlet adamları da giyerler. Örneğin Afganistan Cumhurbaşkanı Hamit Karzai görevi boyunca bu giysiyi üzerinde taşımıştır. Ağırlıklı olarak Özbek ve Türkmenlerin kullandığı bu donların Afganistan’da yaşayan diğer etnik grupların da zaman zaman özellikler de düğünlerde ve özel günlerde giydikleri görülür.

Günümüzde ise Özbek kıyafetleri, modern çizgiler içerisinde kendini göstermeye başlamıştır. Modacılar, geleneklere uygun dizayınları uygularken, batıya has yenilikçi çizgileri de ihmal etmiyorlar. Şehirlerde yaşayan Özbeklerin giysileri artık çağdaş boyutlarda değişimler gösterirken kırsal bölgelerde geleneksel giysiler devam etmektedir. Özbek köylerinde çok küçük yaşta gençleri sarık ve çapansız dolaştırmazlar gören olursa ayıp olarak karşılanır.

2.6.7 Halk Müziği

özbeklerin en çok kullanılan ve bilinen müzik aleti **dombıra** dır. Halk ozanları ellerinde dombıra eşliğinde şiirlerini, şarkılarını, türkülerini terennüm etmektedirler. Düğünlerde, sünnetlerde, özel günlerde bu ozanlar çağrılır ve halka müzik ziyafeti verilir. Gece geç saatlere kadar dombırayla, **tabla** eşliğinde müzik çalan ozanlara kim çok para verirse onun adına da güzel bir şarkı söylerler. Böylece geceleri çok eğlenceli ve zevkli geçer. Özbeklerin arasında yapılan düğünlerde ve özel eğlencelerde çalınan enstrümanlar **Dombıra, Rabap, Kopuz, Tef, Armunya** ve **Tabla**’dır. Bu enstrümanların çalınması için uzun bir eğitim alınması gerektir.⁹⁹ Son yıllarda ise Türk pop müziği Afganistan’ın Türk bölgelerinde özellikle Maymana’da popüler olmuştur. Hemen her radyo ve televizyon kanallarında Türk pop müziği ile karşılaşmaktadır. Bunun nedeni ise Türk dizilerinin izlenmesiyle Türk kültürüne olan meraktır.

Müzik aletlerinden **Dap**, koyun derisinden yapılır. Daplar, daha çok gelin, babasının evinden damat evine getirilirken çalınır. **Donbıra** ise telli bir çalgıdır. Özbekler arasında Donbıra, çok eski zamanlardan beri halkı eğlendiren bir müzik aleti olarak günümüze kadar canlılığını korumuştur. Ney’, Özbekçesi **Tula** dır. Tula kamıştan yapılır. Farklı bir saz sedası vardır. Özeklerin arasında genellikle çobanlar tula üflemesini bilirler.

2.6.8 Nevruz Bayramı

⁹⁹ Mohammad Kazım Amini, **Gurbet Köyleri**, C I, (Dostan Basmahansı), Mezar-ı Şerif, 1391, s. 6

Özbek Türkçesinde “Nevroz” tarzında telaffuz edilen nevrüz kelimesi, Farsça’dan gelmedir. “Yeni” ve “gün” anlamlarına gelen Farsça **nev** ve **ruz** kelimelerinin birleşmesinden oluşan bu kelimenin Türkçe’de, özellikle doğu Türk dilleri ve lehçelerinde, ne zaman kullanılmaya başlandığı ve bir bayram ismine ne zaman dönüştüğünü belirlemek güçtür. Nevruz geleneği, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Afganistanlı Özbekler arasında kendine özgü geleneksel görkemli törenler ile kutlanır.¹⁰⁰ Afganistan’da Nevruz hem yıl başı hemde bahar bayramı olarak bilinmektedir. Oyunlar oynanır, güreş tutulur. Köpek, deve, keklik, horoz ve koç dövüşleri düzenlenir. Oğlak oyunu (At oyunu) yapılır. Çeşitli müzik aletleri eşliğinde pehlivanlar ve ağırlık kaldıranlar gösteri yaparlar. Maskaralar çeşitli komik gösterilerde bulunurlar. Bütün bunlara **darbaz oyunları** denir. Nevruz, bahar mevsiminin birinci gününe denk geldiği için, bu bayramda yapılan bütün etkinlikler, baharla ilgilidir. Bayram kutlamalarının kızıştığı bir dönemde ortaya çıkan **çifçi dede**, nevrüz ile kara kışın gittiğini, neşeli baharın geldiğini anlatan şiirler okur ve çeşitli oyunlar oynayıp gösteriler yapar. Nevruz günü Afganistan’da özellikle özbek halk büyük bir Nevruz Sofrası hazırlar. Bu sofrada özel yemekler bulunur. Bu yemekler genellikle şunlardır: **Sambusa, Özbek pilavı, Helim, Navvat** ve Nevruz’un baş yemeği Sümelek. Nevruz günü özbekler arasında barış günü gibidir. Birbirleriyle küs olanlar bugün barışırlar. Nevruz sebebiyle nefretlerini, kinlerini unutup dostluklarını tazelerler. Büyük şehirlerden ziyade küçük yerleşim yerlerinde Nevruz Bayramı daha canlı ve samimi bir ortamda geçer.¹⁰¹

2.6.9 Buzkeşi

Afganistan'ın geleneksel ve popüler sporlarından biri olup, ülkenin kültüründe ve tarihinde derin kökleri bulunmaktadır. Bu spor Afganistan'ın kuzey ve orta bölgelerinde, özellikle Belh, Baglan, Takhar, Samangan, Sar-e-Pul ve Kabil gibi iller de oldukça popülerdir. **Buzkeşi**, Özbeklerin geleneksel sporlarından biri olup, geçmişten bu yana bu alanda olağanüstü yeteneklere sahiplerdir. Afganistan'da Özbekler, Buzkeşi'nin öncüleri ve en profesyonel oyuncularını kabul edilir. En iyi **Çapandaz**'ların (usta Buzkeşi binicileri) birçoğu bu etnik gruptandır. Afganistan'ın Buzkeşi şampiyonlarının birçoğu Özbek'tir. Buzkeşi kültürünün korunması ve geliştirilmesinde önemli rol oynayan Özbekler, bu sporu nesilden nesile aktarıyor. Afganistan'daki Özbekler Buzkeşi'nin temel direğidir. Onlar sadece yetenekli baskı ustaları değil, aynı zamanda at terbiyecileri, yarışma organizatörleri ve bu geleneksel sporun önemli destekçileridir. Birçok Buzkeşi müsabakasında Özbeklerin

¹⁰⁰ Ghulam Sakhi wakilzada, *Ana Tilim Jan-u-Dilim*, (Soretger yay), Mezar-ı Şerif, 1399, s. 21

¹⁰¹ Firuz, *Afganistan'ın Maymana Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru*, s.37.

varlığı heyecanlı, güçlü ve nefes kesen bir rekabet anlamına gelmektedir.¹⁰²

2.6.10 Dokumacılık ve Örgücülük

Orta Asya Türk topluluklarında çok eski zamanlardan var olan dokuma türlerinin başında **halı** ve **kilim** gelir. Halı dokumacılığı, Afganistan Özbeklerinin geçmiş nesillerden günümüze kadar korunan özgün ve geleneksel sanatlarından biri olup, halkın kültüründe, ekonomisinde ve günlük yaşamında önemli bir yere sahiptir. Halı dokumacılığı, özellikle Kuzey Afganistan'da (Belh, Cüzcan, Faryab, Sar-e-Pul ve Samangan illerin de) birçok Özbek ailesinin en önemli geçim kaynaklarından biridir. Dokudukları halılar iç ve dış pazarda beğeni kazanmaktadır. Bu halıların birçoğu İran, Türkiye, Avrupa ve Amerika gibi ülkelere ihraç edilmektedir. Ucuz makine halılarıyla rekabet, el yapımı halıların satışını azaltmıştır. Dokumacılık, sadece bir endüstri değil aynı zamanda Afgan Özbeklerinin kültürel kimliğinin de bir parçasıdır. Daha fazla destekle bu sanatın Afganistan'ın en değerli ve en çok satan el sanatlarından biri olarak devam ettirilmesi gerekir.

2.7. Dil ve Edebiyat

Afganistan'daki Özbek halkı, eski ve zengin medeniyete sahip halklardan biridir. Birçok bilim adamı, yazar, şair ve sanatçıya ev sahipliği yapan bu topraklar, zengin kültürüyle dünyada iz bırakmıştır. Bilim, sanat, edebiyat ve bunun gibi birçok alanda değerli buluşlar ve eserlere ev sahipliği yapmıştır. Diğer bazı boy ve gruplar gibi Özbekler de zengin edebi kaynaklara sahiptir. Elbette bu zenginliklerin bazıları Türk boyları arasında ortak, bazıları ise özgün eserlerdir.¹⁰³

Afganistan'daki Özbeklerin dil ve edebiyat yönü, kendi dilleri olan Özbekçe (Özbek Türkçesi) ve bu dildeki edebi geleneği içerir. Özbekçe, Afganistan'daki Özbek topluluğuna ait edebi eserlerin yazılmasında da kullanılır. Dolayısıyla Özbekçe, Afganistan'daki Özbekler arasında hem sözlü hem de yazılı iletişimde kullanılan bir dildir. Özbek edebiyatı, geleneksel şiir, hikaye, masal ve diğer edebi türler açısından zengindir. Özbek yazarlar ve şairler, Özbekçeyi kullanarak klasik ve modern eserler üretirler.¹⁰⁴ Özbekçenin yaygın kullanımı, Özbek topluluğunun birlik ve dayanışmasını güçlendirmekte ve kültürel bağlarını korumalarına yardımcı olmaktadır.

Özbeklerin edebi geleneği zengin ve köklü bir geçmişe sahiptir. Özbek edebiyatının

¹⁰² Salih Mohammad Hasas, *Toyga Barsan Toyub Bor*, (intiarat saqafat), Kabil, 1397. s. 129

¹⁰³ Kianoosh Karimi, *Afganistan Özbekçe Türkçesinin Üzerinde Farsçanın Tesiri*, (Yük. Lis. Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Antalya, 2013, s. 35.

¹⁰⁴ Firuze Azizi, *Afganistan Özbek Halk Edebiyatında Yazı ve Zeba Hikâyesi Koşukları*, (Yük. Lis. Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2021, s. 16.

gelişiminde, Orta Asya'nın tarihindeki önemli olaylar, kültürel etkileşimler ve halk hikayeleri büyük bir rol oynamıştır. Halk hikayeleri, masallar ve destanlar da Özbek edebiyatının önemli bir parçasını oluşturur. Bu tür eserler, genellikle ağızdan ağıza ve kuşaktan kuşağa aktarılmış ve zamanla şekillenmiştir. Halk hikayeleri, genellikle toplumun değerlerini, inançlarını ve yaşam felsefesini yansıtan önemli bir kültürel miras oluşturur. Günümüzde de Özbek edebiyatı gelişmeye devam etmektedir.¹⁰⁵

Modern Özbek yazarlar ve şairler, geleneksel edebi formları kullanarak çağdaş konuları işlemekte ve günümüzün sosyal, politik ve kültürel meselelerine değinmektedirler. Geleneksel edebi formlar, modern Özbek edebiyatının temelini oluştururken, çağdaş konular ve temalar da giderek daha fazla önem kazanmaktadır.¹⁰⁶ Son dönem Özbek yazarlar ve şairler, toplumsal değişim, siyasi dönüşüm, kültürel çatışmalar ve bireysel deneyimler gibi geniş bir konu yelpazesini ele alırken, geleneksel edebi teknikleri ve tarzları da kullanarak eserlerini şekillendirirler.

Günümüzün sosyal, politik ve kültürel meseleleri, modern Özbek edebiyatında sıkça işlenen konular arasındadır. Özbek edebiyatı, genellikle farklı türlerde eserler üreten çok çeşitli yazarlar ve şairlerden oluşur. Romanlar, öyküler, denemeler, şiirler ve oyunlar gibi çeşitli edebi türlerde eserler üretilir. Bu eserler, geniş bir okuyucu kitlesine seslenirken, Özbek kültürünün çeşitli yönlerini ve derinliklerini keşfetme fırsatı sunar.

¹⁰⁵ Darawgar, s.30.

¹⁰⁶ Şafika Yarkın, *Yıldızlar iziden*, (Mosesi İntişarat-i Talimi), C, I, Kabil, 2014, s. 17.

III. BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA TÜRKMENLER

1. TÜRKMENLERİN GENEL OLARAK TARİHİ GELİŞİMİ

Türkmenler, Türkmence/Türkçe konuşan Orta Asya kökenli bir Türk etnik grubudur. Tarihte çeşitli dönemlerde Orta Asya'nın farklı bölgelerine yayılmışlardır. Türkmen kelimesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Oğuzların Maveraünnehir'deki sivil ve askeri temaslar esnasında Müslüman olanlarına ahlak ve barış bakımından aynı safta bulunmaları nedeniyle Türk- iman (İslamı kabul etmiş oğuz Türkleri) demişlerdir. Kelime zamanla Türkmen ve Türkmen adını almıştır. Diğer bir rivayete göre Türkmen, Türk adı ile Farsça “man”dan (manend) gelmiş olup “Türk’e benzer” demektir. Peter Benjamin Golden’a göre Samaniler döneminde Orta Asya'da İslamiyeti kabul eden Türklerden yalnız ikisi için (Oğuz ve Karluklar) Türkmen adı kullanılmıştır. Ekber N Necef ise kimlik anlamında Türkmen adını taşıyan ilk Türk boylarının Tölesler, İslam anlamında Türkmen adının ilk temsilcileri ise Karluklar ile Oğuzlar olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷

Türkmenlerin adının 1000’li yıllardan itibaren geçmeye başladığı nakledilir. Oğuzlar tarafından yaygın olarak benimsenen Türkmen adı, Selçukluların tarih sahnesine çıkışı ve ardından geniş İran sahasını ele geçirerek Gazneli devletinin itibarını sarsması üzerine teşekkül eden Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile Sırderya'dan Bizans sınırlarına kadar Orta Asya, Orta Doğu ve Kafkasya'daki geniş Türk kitlelerinin Ortak ismi haline gelmiştir. Göktürk adından sonra kalabalık Türk boyları ilk kez Türkmen adıyla ortak bir kimliği benimsemişlerdir. Selçuklular, Cend’e yerleşmesinden 100 yıl kadar bir süreden sonra yapılan Dandanakan Savaşı sonucunda Gaznelileri Horasan'dan söküp atmalarıyla Tuğrul Bey liderliğinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun temellerini attılar. Horasan da bu olaylar gerçekleşirken eski Oğuz yurdunda yeni Sırderya ve Arapların yaşadığı bazı bölgelerde mevcut yabgu devletinin siyasi yapısında çözümler başlar. Dandanakan zaferinden 10 yıl kadar sonra Oğuz yabgu devleti doğudan gelen Kun güçleri sayesinde tarih olur. Yabgu devletinin çöküşü aynı zamanda yine göçlere neden olur. Selçuklu imparatorluğuna sığınan Oğuz Boylarının önemli bir kısmı da doğu Avrupa'ya hareket

¹⁰⁷ Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, C, I, (Kaknüs yay.), İstanbul, 2003, s. 41

ederler. Geri kalanları da eski topraklarında Kıpçak hakimiyetini kabul ederek yaşamaya devam ederler.¹⁰⁸

Türkmenler Selçuklular döneminde Maverâünnehir, Horasan, Harezm, İran, Irak, Azerbaycan, gibi yerlere yayılmışlardır. Selçukluların yıkılmasından sonra Türkmenlerin önemli bir kısmı Guruların ve Harezmşahlar'ın hizmetine girmişlerdir. Guriler zamanında Muhammed Bahtiyar adlı bir kişi Kılıç kabilesinden yani Türkmen boyundan ortaya çıkar. Bu kişi ilk başlarda Sultan Şahabuddin Guri'nın hizmetine girer. Üstün hizmet nedeniyle emir rütbesine ulaşır. Sultan Şahabuddin Muhammed Bahtiyar'ı Oudh'ya gönderir. Orada Muhammed bahtiyar büyük ganimetler ele geçirmeyi başarır. Bu ganimetleri Emir Kutbuddin Aybak'ın yanına Dihli'ye götürür. Ülkenin her yanından Kılıç kabilelerine mensup insanlar ona hizmet etmeye gelirler. Böylelikle Muhammed Bahtiyar her gün gücüne güç katar. Ta ki Bahar vilayetinin doğusundaki Lakmir yerel hükümetini devirene kadar devam eder. O bölgenin kralının uzun yıllar boyunca biriktirdiği hazinelere el koyar. Lucknow şehrini başkent yapar. O sırada Kılıç kabilesinden on bin kadar aile onun etrafında toplanır. Muhammed Bahtiyar on bin atıyla Himalaya dağlarını aşar ve Tibet'i de fetheder, ama oralarda kalmayıp kendi yaşadığı yere geri döner. Daha sonra hastalık nedeniyle vefat eder.¹⁰⁹

Harezmşah hükümetinde de Türkmenler yer almıştır. Harezmşah Muhammed'in oğlu Celaleddin önderliğindeki Türkmen kabileleri Moğol istilas sırasında eşsiz bir direniş göstermişlerdir. Harezmşah'ın ölümünden sonra İran'da yaşayan eski Merv hükümdarı Şerefeddin Mazhar geri gelip Türkmenlerden ve diğer halklardan oluşan bir ordu toplar. Moğol saldırısına karşı savunmaya hazırlanır. Ancak savaşı kaybederler. Böylece Cengiz'in oğlu Tolı Han Merv şehrini ele geçirir. Merv'i ele geçirdikten sonra birçok Türkmen'i idam ettirir.¹¹⁰

Tolı Han'dan sonra Türkmenlerin içinden çıkan Goiç Tekin Pehlivan, Moğol komutanı Ziyaüddin Ali'yi öldürünce Moğollardan Karaca Noyan Büyük bir orduyla Merv'e gelir. Bunun üzerine Goiç Tekin Pehlivan Merv'i terketmek durumunda kalır. Karaca Noyan Merv'i hiçbir insanın yaşayamayacağı şekilde tahrip eder. Öyle anlaşıyor ki, uzun süre Orta Asya Türkmenleri Cengiz Han'ın istilas ve katliamı sırasında ağır bir baskıya maruz kalmışlar ve toprakları Moğol kontrolü altında kalmıştır.

¹⁰⁸ Mustafa İlbay, *Geçmişten Günümüze Kadar Türkmenler (Oğuzlar)*, C, I, (hdy yay.), Ankara, 2010, s.29; Necef-Annaberdiev, s. 163.

¹⁰⁹ Muhammed Salih Yıldırım, *Tarih ve Ferheng-i Türkmenha*, (İntişarat-i Al Azher), Kabil, 1394, s. 44.

¹¹⁰ Faruk Sümer, "Türkmenler", *DİA*, C, 41, İstanbul, 2002, s. 608.

Kimi tarihçilere göre Moğol istilas1 sırasında T1rkmenleri 11 gruba ayırmak m1mk1nd1r.

- Harezms1ahlar sarayında g111 ve zenginlik sahibi mevkileri elinde bulunduran ancak daha sonra Kuzey Irak b1lgesine g111 etmek zorunda kalanlar.
- İran'ın g1neyine doğru akın eden T1rkmenler.
- Batıya doğru g111 eden, ve oraya yerleşen T1rkmenler.

Karakoyunlular: İran ve Irak'ta iki y1zyıla yakın h1k1m s1rerek buralarda T1rkmen n1fuzunu tesis etmek suretiyle bilhassa Azerbaycan'ın T1rkleşmesinde 1nemli rol oynamışlardır. 14. y1zyılın ilk yarısında Moğollar'a tabi olarak kışları Musul b1lgesinde, yazları da Erciş y1resinde ge1iren Karakoyunlular'ın siyaset sahnesine çıkması İlhanlı tahtı i1in yapılan m1cadeleler sırasında olur. Karakoyunlular'ın ilk beyi sayılan Bayram Hoca Musul'u alarak buranın idaresini kardeşı Birdi Hoca'ya bırakır. Kendisi de beyliğin başına ge1er. Moğollar'ın Diyarbekir valileri gibi kışları Musul y1resinde, yazları da Muş-Ahlat b1lgesinde, bazan da Erzurum taraflarında ge1irmeye başlar.¹¹¹ B1ylece 14. y1zyılın ikinci yarısında Van-Erciş b1lgesi merkez olmak 1zere kuzeyde Erzurum'dan g1neyde Musul'a kadar uzanan Doğu Anadolu b1lgesinde beyliğini kurmuş olur. Mahalli hanedanları kendisine bağlar. Kalenin muhkem oluşuna g1venerek boyun eğmeyen Mardin Artuklu H1k1mdarı el-Melik1'l-Mans1r Ahmed'i yenilgiye uğratar. Fakat el-Melik1'l-Mans1r'un yardım istemesi 1zerine Celayir H1k1mdarı Sultan 1veys, Musul'u ele ge1irerek Bayram Hoca'nın kardeşı Birdi Hoca'yı esir alır. Sultan 1veys'in 1l1m1 1zerine 1374 yılında yerine ge1en oğlu H1seyin zamanında Celayir 1lkesi Muzafferiler'in istilasına uğrar. Bu durumdan yararlanan Bayram Hoca, Doğu Anadolu'da hakimiyetini tekrar sağlar ve İran'da bazı yerleri 1lkesine katar. 4 aylık bir kuşatmadan sonra Musul'u tekrar ele ge1irir. 1375'de idaresini yeniden kardeşı Birdi Hoca'ya verir. Durumdan rahatsız olan Celayirliler 1377 yılının ilkbaharında harekete ge1erler. Van g1l1 çevresindeki Bendimahi'yi alıp Bayram Hoca'nın yeğeni Kara Mehmed'in savunduğu Erciş'i kuşatırlar. Daha sonra Kara Mehmed'in Celayirliler'e itaat edip vergi vermeyi kabul etmesi 1zerine kuşatmayı kaldırdılar.¹¹²

Bayram Hoca vefat edince oğlu olmadığı i1in yerine kardeşı T1remiş'in oğlu Kara

¹¹¹ Ahmet Ahmetoğlu, *Karakoyunlular ve İskender Mirza'nın Siyasi Hayatı*, (Y1k. Lis. Tezi, Adnan Menderes 1niversitesi, Sosyal Bilimler Enstit1s1), Aydın, 2019, s.12.

¹¹² Muhammed Salih Yıldıırım, *Şecerei Trakeme Abulgazı Bahadır Han*, (Matbai Sultani), Mezar-ı Şerif, 1388, s. 16.

Mehmed (1380-1389) geçer. Mehmed Bey, 15-20 bin kişilik bir ordu ile üzerine gelen Celayirli Şehzade Ali'yi 5000 kişilik kuvvetiyle 1382 yılında ağır yenilgiye uğratar. Bu zafer Mehmed Bey'e büyük şöhret kazandırır. Ayrıca kendisinden yardım istemiş olan Şeyh Ali'nin kardeşi Ahmed'in Celayir tahtına oturmasını sağlar. Celayir Hükümdarı Ahmed, Kara Mehmed Bey'in kızı ile evlendirilerek aradaki dostluk kuvvetlendirilir. Aynı şekilde Kara Mehmed Bey de Artuklu Hükümdarı Melik İsa'nın kızı ile evlenip aradaki düşmanlığa son vermek ister. İsteği reddedilince Mardin'i kuşatarak Artuklu ordusunu mağlup eder. Artuklular, Melik İsa'nın kızı yerine kardeşiyle evlenmesi teklifinde bulunurlar. Mehmed Bey teklifi kabul etti ve iki devlet arasında barış imzalanır.¹¹³

Bu dönemde büyük ölçüde Batı İran'ı zaptetmiş olan Timur, Anadolu'yu da istila için fırsat kolluyordu. Kendisini ziyaret edip bağlılığını bildirmeyen Kara Mehmed Bey'i hacı kabilelerine ve ticaret kervanlarına saldırmakla suçlayıp bunu bahane ederek 1387'de Erzurum'a kadar olan bölgeyi ele geçirir. Buradan Karakoyunlular üzerine asker sevkettiyse de pek başarılı olamaz. Bunun üzerine Kara Mehmed Bey, Timur'un Maverâünnehir'e doğru geri çekilmesinden sonra bir fatih olarak 1388 yılında Tebriz'e girer. Şehirde bir süre kalıp bir muhafız birliği bırakarak ülkesine geri döner. Fakat Timur'a karşı büyük zafer kazanan kumandanlarından Pir Hasan'ın isyanı üzerine çıkan iç çatışmalarda Nisan 1389'da ölür.¹¹⁴ İsyân sebebi tam olarak bilinmeyen Pir Hasan, Bayram Hoca'nın daha önce öldürmüş olduğu Hüseyin Bey'in oğludur. Mehmed Bey'e karşı kazandığı zaferden sonra Karakoyunlu Beyliği'nin başına geçmek istediye de Türkmenler'in önemli bir kısmı Kara Mehmed'in oğullarından Mısır Hoca'nın etrafında toplanırlar.

Pir Hasan'la mücadele için Mardin hükümdarından ve diğer komşularından yardım isteyen Karakoyunlular'ın başına Kara Yusuf geçer (1389-1420). Caber hakimi Döğër Salim Bey araya girerek Karakoyunlu beyleri arasındaki mücadeleyi sona erdirir (1390). Bir yıl sonra Pir Hasan Bey de ölür. Kara Yusuf, beyliğin nüfuzunu yeniden kuvvetlendirmek için Celayir beyleri arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak 1392'de Tebriz'e gelir. Aynı yıl içinde iki defa şehre gelen Yusuf Bey, Van gölünün kuzeyinde Pir Hasan'ın oğlu Hüseyin Bey ile mücadeleye başlayınca bu sırada Timur tekrar ortaya çıkar.

Celayirli Sultan Ahmed'i kaçırmaya mecbur bırakarak Bağdat'ı alan Timur ardından kuzeye yönelir. Karakoyunlu beylerinden Birdi Hoca oğlu Yar Ali ile Erbil Emiri Şeyh Ali değerli armağanlarla Timur'u ziyaret ettikleri için mevkilerini korurlar. Ordusunu

¹¹³ İbrahim Çağlitalaşgil, *Timurlu Devleti ile Karakoyunlu Devleti Arasındaki Münasebetler (1380-1469)*, (Yük. Lis. Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kayseri, 2024, s. 44.

¹¹⁴ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, C, 24, İstanbul, 2001, s. 436.

Karakoyunlu oymakları üzerine salarak hayvanlarını yağmalatan Timur, 1394 yılında Muş civarına geldikten sonra kumandanlarına Kara Yusuf'u yakalamaları için emir verir. Bu konuda netice alamayan Timur, Erzurum ovasına hakim bir noktada bulunan Avnik Kalesi'ni kuşatır. Kara Yusuf'un kardeşi Mısır Hoca, 43 gün süre ile kaleyi savunduktan sonra 31 Temmuz 1394 tarihinde teslim etmek zorunda kalır. Mısır Hoca'yı Semerkant'a götüren Timur orada gizlice öldürtür. Bunun üzerine Kardeşinin intikamını almak isteyen Kara Yusuf, Avnik Kalesi'ne saldırarak kale kumandanı Atlamış'ı 1395 yılında esir alır. Bu olaylar üzerine Timur, Hindistan seferini tamamlayıp 1396'da yeniden Azerbaycan'a döner. Ani bir baskına uğramamak için Musul'a çekilen Kara Yusuf, Timur'un Sivas'a doğru yürüyüşe geçeceği haberini alınca Celayirli Sultan Ahmed ile birlikte Mısır Memlûk sultanına sığınmak isteseler de Memlûk sultanının Timur'dan çekinerek sığınma isteğini kabul etmemesi üzerine 1400'de Osmanlı Devleti'ne giderler. Timur, Osmanlı Padişahı Yıldırım Bayezid'den Kara Yusuf'un kendisine teslim edilmesini ya da öldürülmesini, bu yapılmadığı takdirde ülkeden çıkarılmasını talep eder. Yıldırım Bayezid, Timur'un isteklerini yerine getirmediği gibi Kara Yusuf'a Aksaray'ı dirlik olarak verir. Yıldırım Bayezid'in Kara Yusuf'u konuk etmesi Timur'un Osmanlılar'a karşı sefer açmasının başlıca sebeplerinden biri olur. Osmanlı ülkesinde sekiz dokuz ay kadar yaşayan ve büyük itibar gören Kara Yusuf, Ağustos 1402'de Bursa'dan Hille'ye gelir.¹¹⁵ Bu sırada Timur'un Musul'u Pir Hasan'ın oğlu Hüseyin'e verdiği anlaşılmaktadır. Timur, Hüseyin Bey'i Kara Yusuf'a karşı mücadeleye teşvik eder. Kara Yusuf, Hille'ye döndükten sonra dostu Celayirli Sultan Ahmed'e oğlu ile giriştiği mücadelede yardım eder. Fakat bilinmeyen bir sebepten dolayı araları açılınca Kara Yusuf Bağdat'a yürüyerek işgal eder. Sultan Ahmed güçlükle çöle kaçarak canını zor kurtarır. Bu gelişmeleri yakından izleyen Timur iki torununun kumandasında büyük bir orduyu Bağdat'a gönderir. Kara Yusuf, çok az bir kuvvetle Çağataylılar'ı durdurmak istediye de başarılı olamaz. Kardeşi Yar Ali savaş sırasında öldürülür. Karısı esir alınır. Kendisi de çöle kaçarak büyük zorluklarla 1403 yılında Şam'a sığınır.¹¹⁶

Kara Yusuf, Şam naibi Şeyh Mahmadi tarafından iyi karşılanır. Çok geçmeden eski dostu Celayirli Sultan Ahmed de Şam'a gelir. Fakat Şam naibi Memlûk Sultanı Ferec'in emri üzerine onları tutuklar.¹¹⁷ Timur'un baskısı ile Kahire'den ölüm fermanları gelmesine

¹¹⁵ Sümer, "Karakoyunlular", s. 437

¹¹⁶ Mustafa Yasin İşgüzar, *Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf ve Dönemi (1389-1420)*, (Yük. Lis. Tezi, Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Yozgat, 2019, s. 32.

¹¹⁷ Erol Keleş, "Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu- Timurlu Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S, 2, Malatya, Ekim 2017, s. 224

rağmen naib bu emre uymaz. Kara Yusuf ile Sultan Ahmed bir yıl kaldıkları hapishanede aralarında bir anlaşmaya varırlar. Buna göre Irak-ı Arab Sultan Ahmed'in, Azerbaycan da Kara Yasuf'un olacaktır. Sultan olmak için isyana hazırlanan Şam naibi, Yusuf Bey ile Sultan Ahmed'den yararlanmak için onları Ocak 1405'de serbest bırakır. Kara Yusuf, ülkesine dönmek üzere Temmuz 1405 yola çıkar. Her taraftan gelen Türkmen beylerinin katılmasıyla gittikçe kuvveti artar. Avnik'i ele geçirerek Doğu Anadolu'daki topraklarına yeniden sahip olur. Daha sonra Azerbaycan ve iki Irak'ın sahibi ve çevredeki mahalli hanedanlarla beraber Timur'un torunu Ebu Bekir Mirza üzerine yürür. Aras nehri kenarında cereyan eden savaşta (15 Ekim 1406) Kara Yusuf, Ebu Bekir Mirza'yı yener. İki yıl sonra (1408) Tebriz yakınlarındaki Serdrud'da yapılan ikinci savaşta da Kara Yusuf üstün gelir. Buradan Mardin üzerine yürüyerek üç asırdan fazla bir süre hüküm süren Artuklu hanedanlığına son verir. Kara Yusuf hayatının son dönemini de Memlûk sultanı, Çağatay hükümdarı ve Akkoyunlular'la mücadele ile geçirir.¹¹⁸

Nihayetinde Timur'un oğlu ve halefi Şahruh, Kara Yusuf'u tehdit ederek Kazvin ile Sultaniye şehirlerinin iadesini, kendisinin de tabi olmasını talep eder. Kara Yusuf'un, bu teklifi reddetmesi üzerine Şahruh, içinde fillerin de bulunduğu 200.000 bir kişilik ordu ile onun üzerine yürür. Kara Yusuf ağır hasta olduğu halde 50.000 kişilik ordusuyla birlikte Şahruh'u karşılamak üzere harekete geçer. Ancak Tebriz'in güneydoğusunda Ucan'a yakın bir yerde 13 Kasım 1420'de vefat eder. Ordusu dağılır. Kara Yusuf başa geldiğinde devlet Erciş civarında küçük bir beylikti. Ölümünde Karakoyunlular'ın hakimiyet sahası Erzincan'dan Kazvin'e, Gence'den Bağdat'a kadar uzanır hale gelmiştir.¹¹⁹

Kara Yusuf'un ölümü üzerine oğlu İskender, tahta geçer. Bu arada Mardin'i kuşatan Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'in üzerine yürüyerek yapılan savaşta galip gelir. Aradan çok zaman geçmeden 1421 yılında Şahruh, Karakoyunlulara karşı büyük bir sefer düzenler. İskender ve ordusu Timurlulara karşı dirense de ağır kayıplar verir. Tebriz'i kaybeder ve İran içlerine doğru çekilmek zorunda kalır. Ancak bir süre sonra Tebriz'i tekrar ele geçirerek Karakoyunlu Devleti'ni toparlamaya çalışsa da kardeşleri ve diğer Karakoyunlu beyleri ona karşı ayaklanır. Bu iç karışıklıklar, Timurluların işini kolaylaştırır. İç karışıklıklar nedeniyle zayıf düşen Karakoyunlu Devleti üzerine Akkoyunlular ve Gürcüler zaman zaman saldırılar düzenlerler. Nihayet 1438 yılında Timurlular, Karakoyunlular üzerine büyük bir sefer düzenler. İskender Bey'i tahttan indirerek öldürür.

¹¹⁸ Ahmet Korkmaz, *Karakoyunlu Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, (Yük. Lis. Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa, 2020, s. 32.

¹¹⁹ Emin Gulı, *Tarih Siyasi ve İctimai Türkmen ha*, C, I, , (maharat yay), Tahran, 1366, s. 198.

Cihan Şah (1438-1467), kardeşi İskender'in ölümünden sonra devleti toparlayarak Irak hariç bütün Karakoyunlu topraklarında hakimiyet sağlar. Cihan Şah dönemi önemli başarılarla imza atılan bir dönem olur. 1440 yılında hükümdarlığının ilk dış seferini Gürcistan üzerine yaparak önemli başarılar elde eder. Karakoyunlu Devleti, onun zamanında en geniş sınırlarına ulaşır. Takip eden yıllarda Bağdat, Tebriz, Şiraz, İsfahan ve Horasan'ı ele geçirir. İran'da Safevi tarikatının ve diğer isyanların baskısını kırar. Kültür ve sanat faaliyetlerine büyük önem verir. Tebriz'i önemli bir merkez yapar. Cihan Şah, Tebriz'de camiler, medreseler ve sanat eserleri yaptırmıştır. Ancak bu arada Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Karakoyunlular için en büyük tehdit haline gelmiştir. 1467 yılında Akkoyunlular ile yapılan savaşta ağır bir yenilgi alır. Uzun Hasan tarafından öldürülür ve Karakoyunlu Devleti çöküş sürecine girer.¹²⁰

Cihan Şah'ın ölümü üzerine bazı Karakoyunlu beyleri Makü Kalesi'ne giderek oğlu Hasan Ali'yi (1467-1469) tahta çıkarmak üzere hapisten çıkarırlar. Ancak, babasının ölümünden sonra devlet iyice zayıflamıştır. Hasan Ali, Akkoyunlulara karşı mücadele etmeye çalışsa da yeterli desteği bulamaz. 1469'da Akkoyunlu Uzun Hasan, Hasan Ali'yi tamamen ortadan kaldırmak için yeni bir sefer düzenler ve bu savaşta Hasan Ali yakalanarak öldürülür ve Karakoyunlu Devleti resmen yıkılıp sona erer.

Akkoyunlular: Ağırlıklı olarak Oğuzların Bayındır boyuna mensupturlar. Moğol istilası üzerine Anadolu'ya gelen Türkmenler'den olup Diyarbakire yerleşerek Artuklular'a bağlanırlar.¹²¹ Tarih sahnesine çıkışları, 1340'ta Tur Ali Bey idaresinde Trabzon Rum İmparatorluğu'na yaptıkları akınlarla başlar. Trabzon Rum İmparatoru Üçüncü. Alexios, kız kardeşini Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey'e vererek onunla akrabalık kurma yoluna gider. Kendisinden sonra oğlu Kutlu Bey başa geçer. Kutlu Bey, Akkoyunlu hanedanının temelini atan önemli bir Türkmen beyidir. Doğrudan bir devlet kurucusu olmasa da, Akkoyunlu Beyliği'nin ortaya çıkmasında kilit bir rol oynamıştır. Kutlu Bey, Akkoyunlu Türkmenlerini bir araya getirerek Anadolu ve Azerbaycan'da etkili bir güç haline gelmelerine öncülük etmiştir.¹²²

Kutlu beyin ölümünden sonra oğlu Kara Yülük Osman Bey onun yerine geçer. Karayülük Osman Bey Timur'la Ankara Seferi'ne katılır (1402). Daha sonra Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'da hakimiyetini sağlamlaştırma yoluna gider. Sultan Ferec'e

¹²⁰ Çağlitalaşgil, s. 24.

¹²¹ Subhana Abbaslı, *Osmanlı Tarih Yazıcılığında Türkmen Hanedanları: Akkoyunlular ve Karakoyunlular*, (Yük. Lis. Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2019, s. 26.

¹²² Yıldırım, s. 107

karşı hükümdarlığını ilan eden Memlük emirlerinden Çekim'i 1407'de Amid önünde mağlup etmesi üzerine şöhretini daha da arttırır. Ancak o sırada Timur'un torunu Ebubekir'i yenerek Azerbaycan'ı ele geçiren Karakoyunlu beyi Kara Yusuf'la yaptığı savaşlarda başarılı olamaz.

Mardin bölgesinde yaptığı tahribat sebebiyle üzerine yürüyen Karakoyunlu beyi Kara Yusuf önünde Ergani yakınlarında 1412 yılında yenilgiye uğramasına rağmen mücadelesinden vazgeçmeyip devam ettirir. 1417'de Kara Yusuf'a tekrar yenilince onunla bir yıl süren bir barış yapmak zorunda kalır. Bu arada Mardin'i tekrar kuşatıp etrafı yağmalaması, Kara Yusuf'un yeniden onun üzerine yürümesine yol açar. Bu sefer Osman Bey tekrar mağlup olarak Halep'e kaçmak durumunda kalır. Bu sefer Timur ile İttifak kurma yoluna gider ve desteğini almak için Timur'a bağlılığını ilan eder. Timur'un desteğiyle Akkoyunlu topraklarını genişletmeyi başarır.¹²³

1406 yılında Timur'un ölmesinden sonra Kara Yülük Osman Bey, Akkoyunlulara ait toprakları daha da genişletir. 1410 yılında Tebriz'i ele geçirerek Karakoyunlu Devleti'ni büyük ölçüde zayıflatır. 1435 yılına gelindiğinde yine Karakoyunlular ile yaptığı bir savaşta ölür.

Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ali Bey, amcaoğullarının ve kardeşlerinin muhalefeti ile karşılaşır. Palu'yu idare eden amcasının oğlu Kılıçarslan, Karakoyunlu İskender'in yardımıyla beyliğin başına geçmek istese de bunda başarılı olamaz. Ali Bey, Akkoyunlu topraklarında etkin bir rol oynamasına rağmen, devletin bütün topraklarında hakimiyet sağlayamaz. Onun dönemi genellikle iç karışıklıklarla geçer. Bir taraftan amcaoğulları bir taraftan da kardeşleri ile çeşitli mücadeleler yaşar. 1453 yılında oğlu Uzun Hasan yönetimi ele alınca Akkoyunlular tekrar atağa kalkar. Uzun Hasan dönemi, Akkoyunluların en parlak dönemi olur. Uzun Hasan Karakoyunlular'ın idaresinde bulunan Erzurum ve Bayburt yörelerini yağmalayarak ele geçirir. Bunun üzerine hanedan mensuplarının pek çoğu gittikçe gücünü artıran Uzun Hasan'ın etrafında toplanırlar. Uzun Hasan, Karakoyunlular'ı yenerek Azerbaycan ve Irak'ı topraklarına katara. 1469'da İran'ın önemli bir kısmında hakimiyet kurarak Safeviler ve Osmanlılar için güçlü bir rakip olur. 1473'te Osmanlılarla Otlukbeli'nde karşı karşıya gelir, ancak arzu edilen başarıyı sağlayamaz ve Fatih Sultan Mehmet'e karşı mağlup olur. Uzun Hasan adaletiyle meşhur güçlü bir lider olarak tarihe geçmiştir. Doğu ve Batı ile önemli diplomatik ilişkiler kurmuş ve İran'da birçok kültürel ve mimari eser bırakmıştır. Akkoyunlu kanunlarını *Kanunname-i*

¹²³ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, C, 2, İstanbul, 1989, s. 272.

Hasani adıyla yazılı hale getirmiştir. Ayrıca İpek Yolu üzerinde güçlü bir ekonomik sistem oluşturmuştur. Uzun Hasan, 6 Ocak 1478'de Tebriz'de yakalandığı bir hastalık nedeniyle ölmüştür. Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlular, iç karışıklık ve taht kavgalarıyla zayıflama sürecine girmiştir.¹²⁴

Uzun Hasan'den sonra yerine geçen büyük oğlu Halil babasına göre dirayetsiz birisidir. Hükümdar olur olmaz hiçbir suçu olmayan kardeşi Maksud Bey'i öldürtür. Diğer kardeşi Yakub Bey'i de dirliği olan Amid'e yollar. Kendi işlerine müdahale ettirmemek için annesi Selçuk Şah Begüm'ü de onunla gönderir. Yakub Bey siyasi zeka sahibi olan annesinin yardımını ile Doğu Anadolu'daki beyleri kendi tarafına çekerek ağabeyine isyan eder. Bu sırada amcası Cihangir'in oğlu Murad Bey'in isyanını bastırmakla meşgul olan Halil, bu isyanı bastırdıktan sonra Yakub Bey'in üzerine yürüdüysen de bunda başarılı olamaz. Yakub Bey Hoy çayı kenarında Halil'i mağlûp ederek Akkoyunlu yönetimini 1478'de ele geçirir. Yakub Bey'in hükümdar olarak 12 yıl süren saltanatı genel olarak başarılarla doludur. Urfa'yı almak isteyen Memlükler'e karşı 1480'de önemli bir zafer kazanır. Daha sonra 1486'da Gürcistan'a başarılı akınlarda bulunulur. Ahıska ve Hatun Kalesini ele geçirir. Büyük bir ganimetle dönülen bu seferin bir özelliği de kuşatmalarda ilk defa top kullanılmış olmasıdır. Bu arada Yakub'un halasının oğlu ve aynı zamanda eniştesi olan Safevi Şeyhi Haydar devlet için tehlike arzetye başlar. Kendisiyle yapılan savaşta Şeyh Haydar öldürölür ve oğulları ile hanımı İstahr Kalesi'ne hapsedilir. 1489'da Gürcistan'a başarılı bir sefer daha yapılır. 1490'a gelinde Yakup han, Karaman beyliği ile yaptığı savaşta öldürölür.¹²⁵

Yakub bey'in ölümünden sonra taht kavgaları başlar ve 1490-1502 yılları arasında sürekli iç savaş yaşanır. Şah İsmail'in liderliğinde Safeviler güçlenir ve Akkoyunlulara karşı büyük bir tehdit haline gelir. 1500-1501'de Safeviler, Akkoyunlu topraklarına saldırır. 1502 yılında Şah İsmail, Akkoyunlulara karşı kesin bir zafer elde eder. Son hükümdar Murad Bey, savaşta yenilir ve Akkoyunlu Devleti tamamen sona ermiş olur. Safevi Devleti, Akkoyunluların yerine geçerek İran ve Azerbaycan'da hakimiyet kurmuş olur.¹²⁶

Şimdi de ağırlıklı olarak kaynaklarda Türkmen olarak gösterilen Şah İsmail ve Nadrşah hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

Şah İsmail (1487-1524): 1487'de Erdebil'de dünyaya gelir. Babası Safevi tarikatının

¹²⁴ Müslüm Pekmezci, *Trabzon Rum Devleti-Akkoyunlu Devleti Münasebetleri (1340-1461)*, (Yük. Lis. Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Malatya, 2024, s. 53.

¹²⁵ Ahmet Kartal, *Akkoyunlu - Timurlu Siyasi ilişkileri (1400 – 1470)*, (Yük. Lis. Tezi, Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü), Iğdır, 2022, s. 66.

¹²⁶ Abbaslı, s. 70.

şeyhi Haydar, annesi Uzun Hasan'ın kızı Alemşah Halime Begüm'dür. İran'da Şiiliği resmi ideoloji haline getirerek yeni bir devlet kuran Şah İsmail'in çocukluk yılları zorluklar içinde geçmiştir. Akkoyunlu şehzadeleri arasında devam eden taht kavgaları İran'da tam bir istikrarsızlık doğurup her bölgede mahalli otoriteler görülmeye başlayınca kızılbaş Türkmen aşiretlerinin reisleri İsmail'in ortaya çıkması için uygun ortamın oluştuğuna kanaat getirirler.¹²⁷ On üç yaşında Lahican'dan ayrılan İsmail Erdebil'e gelir. Ancak burada mukavemetle karşılaşınca müridlerin yoğunlukta olduğu Anadolu'ya yönelir. Erzincan'da Ustaclu (Ustacalu) Türkmenleri onu coşkuyla karşılarlar. Burada iken her tarafa haber gönderilerek İsmail'in şahlık mücadelesine girdiği bildirilir. Avşar, Çepni, Ustaclu, Dulkadir, Rumlu, Şamlu, Tekeli gibi Türkmen gruplar, 1502 yılında İsmail'in etrafında toplanmaya başlarlar. Kısa bir süre sonra az bir kuvvetle Akkoyunlu Sultanı Elvend'in 30.000 kişilik ordusunu Şerur yakınlarında yapılan savaşta mağlup eder. Elvend Diyarbekir'e kaçar. İsmail Tebriz'e geçerek tahta oturur. On iki imam Şiiliğini resmi mezhep ilan eder. Safevi Devletini kısa sürede genişletir. 1503'te Fars ve İsfahan'ı ele geçirir. 1504'te Firuzkuh bölgesinin hakimi Hüseyin Kiya Çelavi'yi bertaraf ettikten sonra Firuzkuh, Gülhandan ve Asta kalelerini zapteder. 1508'de Bağdat'ı alır. 1510 yılına gelindiğinde Özbekleri de (Şeybani Han) yenerek Merv'in de Safeviler'in kontrolüne girmesini sağlar. Şah İsmail'in en büyük rakibi Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim omuştur. Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı ordusu, Yavuz Sultan Selim'in yönetiminde 23 Ağustos 1514'te Safevi ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu savaşta Şah İsmail yaralanır ve savaş alanından kaçmak zorunda kalır. Çaldıran yenilgisinden sonra Şah İsmail içine kapanarak devlet yönetimini vezirlerine bırakır. 1524 yılında 37 yaşında Tebriz'de vefat eder.¹²⁸

Nadir Şah: Kasım 1688'de Horasan'ın Destgird köyünde dünyaya gelir. Asıl adı Nadir Kulu'dur. Kuzey Horasan'ın Ebiverd sınır bölgesinde yaşayan Afşar Türkmenleri'nin Kırklı obasına mensup olup babasının adı da İmam Kulu'dur. Ailesi, Avşar aşiretinin diğer fertleri gibi çoğunlukla hayvancılık, ziraat ve el sanatları ile geçimini sağlamaktaydılar.¹²⁹ Küçük yaşlarda babasını kaybeden Nadir Kulu, beş sene boyunca hayvancılık ve ziraat gibi faaliyetlerde bulunarak ailesinin geçimini sağlamaya çalışır. 17 veya 18 yaşlarında Horasana yönelik özbek baskını esnasında bölgede çok sayıda insan kılıçtan geçirilir ve Horasan'da

¹²⁷ Tufan Gündüz, "Şah İsmail", *DİA*, C, 38, İstanbul, 2010, s. 254.

¹²⁸ Mürüvet Karagöz, *Safevi Devleti'nin Kuruluş Dönemi*, (Yük. Lis. Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa, 2010, s. 8.

¹²⁹ Sayed Shafiqula Sadat, *Nadir Şah Döneminde Afganistan*, (Yük. Lis. Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Sakarya, 2017, s. 37.

yaşayan Avşarlar da büyük ölçüde esir olarak alınır. Nadir kulu ve annesi de esir alınanlar içerisinde. Annesini Hive deki özbek hapisanesinde kaybeden Nadir Kulu, 4 yıl sonra 1708'de hapisten kaçmayı başarır. Horasana geri döner. Ebiverd bölgesi valisi Baba Ali Bey'in maiyetinde bulunur ve onun kızı ile evlenir. 1723'te Baba Ali Bey'in vefatından sonra onun yerini alır. Kısa süre sonra Horasan'ın meşhur emirlerinden biri olur. Safevi tahtına geçen şahlar zayıf kalınca, 1736'da kendisini İran Şahı ilan eder ve Afşar Hanedanı'nı kurar. Nadir Şah'ın Hedefi, İran'ı Osmanlı ve Babürlülerle rekabet edebilecek güçlü bir imparatorluk haline getirmektir.

Nadir Şah 1738'de Kandehar'ı ele geçirir¹³⁰ ve eski şehrin yakınlarında kendi adıyla anılacak olan (Nadirabad) yeni bir şehir kurar. Burada Galzay ve Abdaliler'in katılımı üzerine güçlenen ordusu ile aynı yıl içinde Gazne, Kabil, Celalabad ve Peşaver'e hakim olur. Şubat 1739'da Lahor, bir ay sonra da Delhi'yi ele geçirir. Babürlü hazinesine el koyar ve ünlü Taht-ı Tavus ile "kuh-i nur" elması dahil olmak üzere hazineyi yanına alıp (Aralık 1739) Kabil'e döner. Hindistan'da kalmak istemeyen Nadir Şah, Babürlüler'le yaptığı antlaşma ile İndus nehrinin batısında kalan yerleri topraklarına katmış olur. Nadir Şah, Mayıs 1740'da Buhara ve Hive hanlarını mağlup ederek Meşhed'e kadar ilerler. Aynı yıl, Dağıstan ve Gürcistan seferini gerçekleştiren lider, iki yıl kadar bu bölgede bulunmasının ardından 1743 yılında Osmanlılara karşı bir harekât başlatır. Rivayetlere göre yaklaşık 400.000 kişilik ordusuyla Kerkük'e giriş yapar.¹³¹ Ancak, planladığı başarıyı gerçekleştiremez ve 27 Eylül 1743'te başlattığı kuşatmayı bir hafta sonra sona erdirmek zorunda kalır. 1744 yılında İsfahan'a geri döner. Bunu takiben, ağır vergi yükü ve baskılara maruz kalan Sistan'da meydana gelen büyük bir ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırır. Daha sonra, çevresinde tedirginlik yaratan bir ortam oluşur ve hayatlarından endişe eden bazı kumandanlar tarafından 20 Haziran 1747'de Fethabad'da çadırında öldürülür. Mezarı Meşhed'de bulunmaktadır.

Türkmenler, 18 yüzyılın ikinci yarısında çeşitli bölgelere yayılarak siyasi dengelerin etkilenmesine vesile olurlar. Örneğin Merv, Hive ve Buhara çevresinde güçlü bir varlık göstererek Buhara ve Hive hanlıklarının askeri gücüne katılırlar. Özellikle Yomut ve Göklen Türkmenleri, Hive yönetiminde söz sahibi olmayı başarırlar. Türkmenlerin bir kısmı da Merv ve Aşkabat civarında yerleşerek Buhara Hanlığı'na hizmet edip katkı sağlarlar.

¹³⁰ Azmi Özcan, "Nadir Şah", *DİA*, C, 32, İstanbul, 2006, s. 276.

¹³¹ Umut, Kırca, *Nadir Şah Döneminde Afşarlıların Babürlüler ve Türkistan Hanlıkları ile İlişkileri (1736-1747)*, (Yük. Lis. Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2018, s. 40.

Türkmenler, 19. yüzyılda Orta Asya, İran, Afganistan ve Osmanlı topraklarında farklı gruplar halinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Türkmenistan bölgesindeki Türkmen aşiretleri, 19 yüzyılda Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı, İran (Kaçarlar) ve Rus Çarlığı gibi güçlerle mücadele etmişlerdir. Türkmenler bir yandan göçebe ve yarı-göçebe yaşam tarzlarını sürdürmeye devam ederken, diğer yandan Rusya'nın Orta Asya'ya ilerlemesiyle topraklarını savunmak zorunda kalmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus Çarlığı, Orta Asya'yı fethetmeye başladığında Türkmenler, Rus ilerleyişine karşı şiddetli bir direniş gösterse de 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusların Orta Asya'ya hakim olmasıyla Türkmenistan, Rus egemenliği altına girmiştir. Daha sonra Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistan, Sovyetlerin bir parçası olmuş ve Sovyet sosyalist sistemi altında kalmıştır.

20. yüzyılın başlarında Rus Devleti'nin çökmesiyle birlikte, Türkmenistan ve diğer Orta Asya ülkeleri Sovyetler Birliği'nin bir parçası olmuş ve Sovyetler Birliği'nin ekonomik, siyasi ve kültürel politikalarına tabi olmuştur. Sovyet döneminde Türkmenistan'da ekonomik kolektivizasyon, sanayileşme ve modernleşme politikaları uygulanmıştır. Sovyet dönemi boyunca diğer bölgelerde olduğu gibi Türkmenistan'da da çeşitli siyasi ve sosyal sorunlar yaşanmış, yerel kültürel ve etnik kimliklerin bastırılması gibi meseleler gündeme gelmiştir.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türkmenistan, bağımsızlığını ilan etmiş ve bağımsız bir devlet olarak yoluna devam etmiştir.¹³²

2. AFGANİSTAN'DA TÜRKMENLER

Türkmenler, günümüzde Afganistan'da yaşayan Türkler arasında en kalabalık ikinci Türk boyunu oluştururlar. Ülkenin kuzey bölgelerinde önemli bir etnik grup olarak bulunmaktadır. Genellikle Özbekistan ve Türkmenistan sınırına yakın bölgelerde yer alan *Faryab, Cevizcan, Seripul, Baglan, Kunduz ve Belh* gibi illerde yoğunlaşmışlardır. Başkent Kabilde de Türkmen nüfusu bulunmaktadır. Türkmenlerin bu bölgelere göç ederek yerleşmiş olmaları, tarihsel ve coğrafi faktörlere dayanmaktadır. Tarım, hayvancılık ve ticaret, Afganistan'daki Türkmenlerin temel geçim kaynakları denebilir. Halı dokumacılığı da önemli bir yer tutar. Bu faaliyetler, genellikle kırsal bölgelerde yoğunlaşmıştır ve Türkmen topluluğunun ekonomik yapılarını önemli ölçüde etkilemiştir.¹³³

Afganistan'daki Türkmenlerin sosyal ve kültürel yapısı, genellikle Türkmenistan'daki Türkmenlerle benzerlik arz eder. Türkmen topluluğu, geleneksel Türkmen kültürünü korumaya ve yaşatmaya yönelik çeşitli çabalar sarf etmişlerdir. Türkmençe, Afganistan'daki Türkmen topluluğunun ana iletişim dilidir. Tamamına yakını

¹³² Ekber, Necef, s. 42.

¹³³ Şahin, s. 1148

Sünni Müslümandır. Türkmenlerin dil ve kültürü, tarih boyunca Orta Asya'dan gelerek Afganistan'a yerleşmiş olan birçok Türkmen ailesinin mirasıdır. Türkmen müziği, dansı ve sanatı gibi kültürel unsurlar da Türkmen toplumunun önemli bir parçasıdır. Türkmenlerin düğün, bayram ve diğer geleneksel kutlamaları da kültürel yaşamın önemli bir parçasını oluşturur.¹³⁴

Bu şekilde kısa bir girişten sonra Afganistan'da yaşayan Türkmenleri çeşitli yönleriyle ele almaya çalışalım.

2.1. Tarihi Gelişimi

Afganistan'daki Türkmenlerin tarihi, Orta Asya'nın karmaşık ve çeşitli tarihi olaylarına dayanmaktadır. Türkmenler, Orta Asya'da köklü bir tarihe sahiptirler ve tarih boyunca çeşitli devletlerde, hanlıklarda ve imparatorluklarda önemli roller üstlenmişlerdir.

Türklerin Afganistan'daki varlığı İskitler dönemine kadar uzanmaktadır. 10. yüzyılın sonlarında Alp Tegin önderliğinde Gazne şehrinde büyük bir Türk devleti kurulmuştur. Gazneli Sultan Mahmut döneminde Afganistan'da Türk-İslam nüfusu iyice yerleşmiş, Gaznelilerden sonra Afganistan, 12. yüzyılda Büyük Selçukluların, ardından Harezmşahların yönetimine girmiştir. Sonraki dönemde yaklaşık bir buçuk asır kadar Moğollar bu topraklara hakim olmuşlardır. Daha sonra Zahiruddin Muhammed Babür'ün kurduğu büyük Babür İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmıştır. 17. yüzyıldan itibaren bölge Türkmenler den Nadir Afşar yönetimine girmiştir. Nadir Afşar'ın 1747'de ölümünden sonra komutanlarından ve Afgan kabilelerinin liderlerinden Ahmed Şah Dürrani aynı yıl Afgan devletini kurmuştur.¹³⁵

Bu bölgeye büyük Türkmen Göçü 1870'lerin sonlarına doğru Çarlık Rusya'sı, Orta Asya'yı işgal etmeye başladığı zaman gerçekleşmiştir. 1881'de Göktepe Savaşı'nda (Ahal-Teke Türkmenleri ile Ruslar arasında) Türkmenler ağır bir yenilgi almıştır. Rusların baskısından kaçan binlerce Türkmen, Afganistan'a sığınmıştır. Bu göçler, özellikle Cüzcan, Faryab, Mezar-ı Şerif, Şibirgan ve Andhoy gibi bölgelere yoğunlaşmıştır.¹³⁶

Kaynaklara göre bu bölgeye sonradan gerçekleşen Türkmen göçleri iki farklı zamanda gerçekleşmiştir. Birincisi 1900'lü yılların başlarında Türkmenistan'da yaşanan kıtlıktan dolayı Afganistan'a göç edenler. İkinci dalga göçmenler, 1930'lu yıllarda Stalin döneminde zorla mal ve hakları ellerinden alınan Türkmenlerdir; bu baskılar sonucunda

¹³⁴ Nasir, s. 28.

¹³⁵ Fevzi Firuz, "Afganistan'da Türk Kültürü ve Edebiyatı Üzerine Bir Araştırma", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C.1, Batman, 2012, s. 551.

¹³⁶ Akın Kiren, *Afganistan'ın Yeniden Yapılandırılmasında Türkiye'nin Rolü*, (Yük. Lis. Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2012, s. 21.

yaşadıkları toprakları terk ederek Afganistan'ın kuzeyine yerleşmişlerdir.¹³⁷ Afganistan'a sonradan göç ederek gelen Türkmenlere ***muhaçir Türkmenleri***, önceden Afganistan'da olan Türkmenlere ise ***vatani Türkmenleri*** denilir.

Şehit Aşur Pehlivan, Afaganistan Türkmenleri arasında önemli kahramanlıkları olmuş ve ön plana çıkmış birisidir. 1948 doğumlu olup babasının adı Çarı'dır. Aslen Cüzcan İli, Hoca Doka İlçesi, Bazar-ı İslam, Şekrek köyündendir. Aşur Pehlivan, daha eğitimini tamalamadan Sovyet işgali döneminde Mücahidlere katılır. Dönemin cihatçı komutanları arasında inançlı, cesur ve popüler bir şahsiyet olarak tanınır. Aşur Pehlivan, Önce Sovyetlerin ülkeden çıkarılması, sonra da Afganistan'daki iç savaşlarda önemli başarılarla imza atıp kahramanlıklar göstermiştir. Afganistan'daki Türkmenler arasında özel bir yere sahiptir. Türkmenler arasında halk kahramanı olarak tanınmaktadır. Döneminde siyasi anlamda da etkili olmuştur. Direnişçi bir komutan olan Aşur Pehlivan, Afganistan'da Sovyetler Birliği ve çeşitli muhalif gruplara karşı birçok savaşa katılmış ve Afganistan'ın işgalcilerden özgürlüğünü ve bağımsızlığını korumada etkin bir rol almıştır. Ayrıca dini ve milli değerleri savunması, zulüm ve haksızlıklara karşı mücadelesiyle meşhur olmuştur. Aşur Pehlivan, 1992 yılında 44 yaşındayken Cüzcan ili yakınlarında şehit edilmiştir.¹³⁸

1989 yılından itibaren Sovyetlerin çekilmesinden sonra Afganistan'da iç savaş dönemi başlar. Bu dönemde Türkmenler farklı gruplara ayrılmışlardır. Bazıları Cemiyet-i İslami Partisi'ne (Burhaneddin Rabbani liderliğinde) katılırken bazıları da Milli İslam Hareketi'ne (Abdürreşid Dostum liderliğinde) katılmıştır. 1996'da Taliban'ın iktidara gelmesiyle birlikte diğer etnik gruplar gibi Türkmenler de baskı altına alınmıştır. Taliban diğer etnik gruplar gibi Türkmen kadınlarına karşı da katı kurallar getirmiş ve birçoğunun okumasını veya çalışmasını engellemiştir. Kadınların yanı sıra 18 yaş üstü erkekler için de bazı uygulamalar getirilmiştir. Örneğin sakal bırakmak, beş vakit namazı mümkünse camide kılmak, düzgün traş olmak gibi zorunlu uygulamalar konmuştur. Taliban'ın politikalarına karşı çıkan bazı Türkmenler, kuzey direnişinin (Ahmed Şah Mesud ve Abdurreşid Dostum liderliğindeki) saflarına katılmıştır.

2001 yılında Taliban'ın devrilmesi ve ABD ile NATO'nun desteğiyle yeni bir hükümetin kurulmasının ardından Türkmenler de diğer gruplar gibi hükümette yer alma konusunda çaba içine girmişlerdir. Hem Hamid Karzai, hem de Eşref Gani hükümetleri döneminde bu gayret ve çabaları devam etmiştir.

¹³⁷ Nasir, s. 29.

¹³⁸ Mahjoubullah Bık, ***Hamid Karzai Dönemi Afganistan'ın Bölgesel Dış Politikası (2001-2014)*** (Yük. Lis. Tezi, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Karabük, 2024, s. 14.

2.2. Demografik Durumu

Afganistan'daki Türkmenlerin demografik durumu hakkında kesin ve net bilgiler vermek mümkün değildir. Genel olarak Afganistan'daki diğer etnik gruplarda olduğu gibi bu konuda vereceğimiz bilgiler tahmini olacaktır. Afganistan'daki Türkmenlerin nüfusu 2.5 ile 3 milyon arasında olduğu düşünülmektedir. Üç milyonun üzerinde olduğunu söyleyenler de vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkmenlerin Afganistan'ın daha çok kuzey bölgelerinde, özellikle de *Faryab*, *Şibirgan*, *Seripul*, *Baglan*, *Kunduz* ve *Belh* gibi illerde yaşadıkları bilinmektedir. Bu bölgelerde yaşayan Türkmenlerin nüfusu, diğer etnik grupların nüfusuyla karşılaştırıldığında Türkmenlerin daha yoğun olduğunu söylemek mümkündür.

Türkmenlerin nüfusu konusunda belki de en önemli sıkıntı Türkmenlerin önemli bir kısmının hala kimliklerinin bulunmaması ve nüfusa kayıtlı olmamalarıdır. Maalesef bu konuda yeterli bilince sahip değillerdir. Türkmenler geniş ailelerden oluşmaktadır. Çocuk sayısı ile aile gelirinin doğru orantılı olduğu düşüncesi yaygındır. Ağırlıklı olarak kırsal bölgelerde yaşayan Türkmenlerde bilinçsiz bir şekilde çocuk sayısının artması, onların birçok açıdan geri kalmasına sebep olmaktadır. Ekonomik durumu iyi olmayan aileler çalıştırmak amacıyla çocuklarını küçük yaşlarda okuldan almaktadır. Kız çocukları çoğunlukla küçük yaşlarda gerekli dini eğitim almaları için medreselere gönderilmekte ve belli bir yaştan sonra okuldan alınmaktadır. Az da olsa kız çocuklarının eğitimi devam ettiren aileler bulunmaktadır. Taliban 2021 yılından itibaren Taliban'ın yönetiminde hakim olmasıyla sadece Türkmenlerde değil neredeyse bütün ülkede ilk öğretimden sonra (12-13 yaşlarından itibaren) resmi okullarda kız çocuklarının eğitimi devam ettirmesi yasaklanmıştır. Çok az da olsa kız çocuklarını ilk okula göndermeyen aileler vardır. Ancak gerek kırsal bölgede gerek şehirde yaşasın bütün Türkmenler hem kız hem de erkek çocuklarını istisnasız dini bilgilerini alması ve Kur'an öğrenmeleri için camilere, medreseler veya Kur'an kurslarına göndermektedirler.¹³⁹

2.3. Ekonomik Durumu

Türkmenler. Eskiden olduğu gibi günümüzde de kendi çapında ülkenin ekonomik kalkınmasında önemli rol oynamaktadırlar. Afganistan Türkmenlerinin, ülkenin ekonomik kalkınmasına ve milli gelirinin artırılması için tarımın yanı sıra halıcılık sektöründe ön plana çıkarlar. Net sayı vermek mümkün olmamakla birlikte Afganistan Türkmenlerinin yaklaşık kırk milyon koyuna sahip olduğu tahmin edilmektedir. Karakul derilerinin büyük ölçüde bu koyunlardan elde edildiği nakledilir. Afgan Türkmen halıları, Horasan bölgesi ve Orta Asya

¹³⁹ Makhdum, s. 30.

Türkmen halkının sanat ve kültürünün en önemli sembollerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu halılar sadece pratik bir kullanım alanı değil, aynı zamanda Afganistan Türkmenlerinin kültürel, sanatsal ve ekonomik kimliğinin de önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Türkmen ailelerinin evlerinde kadınların dokudukları halılar ailelerin en önemli geçim kaynağı olmaya devam etmektedir. Bu halılar başta Pakistan, İran, Türkiye, Avrupa ve ABD olmak üzere dış dünyaya ihraç edilmektedir. Uluslararası markalar altında "Afgan halıları" veya "Türkmen halıları" olarak satılmaktadır. Türkmen halısı sadece ekonomik bir araç değil, aynı zamanda Türkmenlerin etnik ve göçebe kökenlerinin de bir simgesidir.¹⁴⁰

Halı ve karakul derisi ticareti çoğunlukla Türkmen tüccarlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu sektörler, bir bütün olarak ele alındığında ülkenin gelir kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. Günümüzde Türkmenler ülkenin farklı bölgelerinde çeşitli işlerde çalışmaktadırlar. Örneğin Andhoy, Akçe, Devletabad, Faryab ve Şibirgan Türkmenleri çoğunlukla halı dokumacılığı ve ticaretle uğraşırlar. Ama Kunduz, Pul-e-Humri, Tahar, Şortepe, karkin, hammab, Kaldar vb. bölgelerde yaşayan Türkmenlerin başlıca geçim kaynakları hayvancılık, Tarım, ve ticarettir. Bu faaliyetler, genellikle kuzey bölgelerinin coğrafi ve iklimsel yapısına uygun olduğu için, Türkmenlerin bu bölgelerde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Afganistan genelindeki siyasi ve güvenlik koşullarının belirsizliği ve ekonomik istikrarsızlık, Türkmenlere de aynı olumsuzlukla yansımaktadır. Ekonomik sıkıntılardan dolayı birçok Türkmen aile erkek çocuklarını çalışıp katkı sağlaması amacıyla başta Türkiye, İran ve Özbekistan olmak üzere farklı ülkelere kaçak yollarla da olsa göndermek durumunda kalmaktadırlar. Netice itibariyle Türkmenlerin ekonomik durumu doğal olarak ülkenin genel ekonomik durumundan etkilenmektedir.¹⁴¹

2.4. Siyasi Durumu

Afganistan'daki Türkmenlerin siyasi durumu, ülkenin genel siyasi atmosferine ve Türkmenlerin siyasi temsiliyetine bağlı olarak şekillenmiştir. Türkmenler, eskiden beri Afganistan'da önemli bir azınlık grup olmasına rağmen, siyasi arenada çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardır.¹⁴²

Afganistan'da birinci Taliban döneminin sona ermesi ve yeni hükümetin kurulmasıyla başlayan Hamid Karzai döneminde (2001-2014) Türkmenlerin, Afgan siyasetinde, toplumunda ve ekonomisinde önemli rol oynamaya başladıkları görülür. Hamid

¹⁴⁰ Şahin, 1149.

¹⁴¹ Azizi, *Afganistan'ın Ekonomik Kalkınması'nın Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri*, s. 25.

¹⁴² Firuz ve Cankurt, "Afganistan'da Türkoloji...", s. 496.

Karzai döneminde Afgan parlamentosunda Türkmen temsilciler yer almıştır. Bunlar nihayetinde hem ülkenin hem de Türkmenlerin çıkarlarını korumak için çalışmışlardır. Hamid Karzai döneminde iki Türkmen bakan görev yapmıştır. Biri Nur Muhammed Karkin, Yükseköğretim Bakanı, diğeri de Dr.Cemahir Anwarı Mülteciler ve Göçmenler Bakanlığı görevinde bulunmuşlardır. Yine Bay Murad Goyunlu, Cevzcan ilinde valilik yapmıştır.

Eşref Gani hükümeti döneminde (2014-2021) İrşad, Hac ve Evkaf Bakanı olarak Türkmen kökenli *Faiz Muhammed Osmani* görev yapmıştır. Aynı dönemde Afgan parlamentosunda *Nazari Türkmen*, ve *Abdul Mecid Pehlevan* Türkmenlerin sözcülüğünü üstlenmişlerdir. Yine bu dönemde Türkmen menşeli *Abdul Kerim Khoddam* Samangan valisi, *Roz Mohammad Noor* da Cevzcan valisi olarak göreve yapmışlardır. Ayrıca *Peygamber Kul Dogan* da uzun süre Ashraf Ghani'nin danışmalığında bulunmuş, daha sonra da bir süre Senatör olarak çalışmıştır.¹⁴³ Yine *Gul Mohammad Erkin*, Eşref Ghani'nin son dönemlerinde mezar Şerif'de Belediye Başkanı olarak görevi yapmıştır.

15 Ağustos 2021'den itibaren başlayan ikinci Taliban Yönetimi'nde Türkmenler den *Şeyh Mevlevi Muhammed Kasım* Afganistan İslam Emirliği Yüksek Mahkemesi başkan yardımcılığı görevine getirilmiştir.¹⁴⁴ Şeyh Mevlevi Muhammed Kasım, 1971 yılında Cüzcan'a bağlı Faizabad İlçesinde doğup ilk tahsilini Afganistan'da yaptıktan sonra yüksek öğrenimini Pakistan'ın Hayber Paştunha şehrinde Darul Ulum Mazahirul Ulum'da Hadis bölümünü bitirerek tamamlar. 15 yıl çeşitli medreselerde şariat dersleri verir ve akabinde bir süre Hadis Şeyhliği görevinde bulunur. Barış görüşmelerinde Taliban liderlik konseyinin ve Katar ofisindeki müzakere ekibinin üyesi olarak görev yapar.

Yukarıda belirttiğimiz isimler dışında Türkmen kökenli olup ta Afganistan'ın bazı ilçelerinde kaymakam, ilçe belediye başkanı ve çeşitli küçük yerleşim birimlerinde komutanlık yapmış olan veya yapan şahıslar bulunmaktadır.

2.5. Eğitim Durumu

Malum olduğu üzere Afganistan'da eğitim sistemi uzun yıllar boyunca çeşitli zorluklarla karşılaşmış ve hala da birçok zorlukla karşı karşıyadır. Savaşlar, çatışmalar, altyapı eksikliği ve yetersiz kaynaklar gibi faktörler eğitim sistemini olumsuz etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir. Bu durum özellikle kırsal bölgelerde yaşayan ve azınlık gruplara mensup olanların eğitime erişimini daha da zorlaştırmaktadır. Afganistan Maarifi'nin öncelikli hedeflerinden biri, bireylerin İslam inançları doğrultusunda

¹⁴³ Makhdom, s. 33.

¹⁴⁴ Abdul Jameil Zahir, *Taliban İdaresi Altında Afganistan*, (Yük. Lis. Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kastamonu, 2025, s. 28.

yetiştirilmesini sağlamaktır. Bu çerçevede, ülkenin tüm eğitim ve öğretim kademelerinde din eğitimi ve öğretimi verilmektedir. Din eğitimi, eğitim kurumlarının yapısı ve amaçlarına bağlı olarak farklı programlarda yer almaktadır. Bazı kurumlarda din eğitimi, yalnızca belirli din dersleri şeklinde programlara dahil edilirken, bazı eğitim kurumları yalnızca din eğitimine ve öğretimine odaklanmaktadır.¹⁴⁵

Afganistan'da dini eğitim kurumları, resmi ve gayri resmi olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Resmi kurumlar, Maarif ve Yükseköğretim Bakanlıkları'na bağlı olarak faaliyet göstermekte olup, Daru'l-ulum ve Şeriat fakülteleri bu gruba örnek teşkil etmektedir. Gayri resmi kurumlar ise, halk tarafından sosyal dayanışma yoluyla kurulan ve finanse edilen Kuran kursları, medreseler ve camilerden oluşmaktadır.¹⁴⁶

Afganistan'daki Türkmenlerin genel olarak eğitim durumu, okur-yazarlık oranı, ilk okuldan üniversiteye kadar her bir aşamada Türkmenlerin durumu hakkında kesin bilgiler vermek mümkün değildir. Çünkü ülkedeki azınlık gruplarına ilişkin buna benzer verilerin toplanması ve raporlanması Afganistan şartlarında kolay değildir. Afganistan, yıllar süren işgal ve iç çatışmalar nedeniyle eğitim alanında ciddi güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu olumsuz koşullar, özellikle Türkmen nüfusunu da etkileyerek onların eğitim imkanlarını sınırlamıştır. Kırsal bölgelerde ve köylerde yaşayan bireyler bu durumdan daha yoğun biçimde etkilenmiş; Taliban döneminde kız çocuklarının ilkökul sonrasında eğitim görmesi yasaklanmış, öğrenimlerini sürdürmek isteyenler için fırsatlar büyük ölçüde kısıtlanmıştır. Türkmenlerin yaşadığı kırsal alanlarda birçok küçük yerleşim biriminde ne okul ne de medrese mevcut olduğundan, çocuklar ya uzak yerlerdeki eğitim kurumlarına gidip gelmekte ya da köy camilerinde imamlar ve mollalardan temel dini ve akademik eğitim almaktadırlar. Türkmen nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde, okulların bulunduğu yerleşim birimlerinde eğitim gören çocuklar, aynı zamanda yakınlarındaki camilerde imamlar aracılığıyla dini eğitim almaya devam etmektedir. Afgan Türkmenleri arasında kadınların eğitim imkanları erkekler kadar geniş değildir; özellikle kırsal alanlarda birçok kız çocuğu okula gönderilmemektedir. Bu durum, okula gitmeyen çocukların aynı zamanda temel okuma ve yazma becerilerinden yoksun kalmasına neden olmaktadır. Öte yandan, kent merkezlerinde veya kent merkezine yakın bölgelerde yaşayan Türkmen ailelerin çocukları, kırsal alanlarda yaşayanlara kıyasla daha geniş eğitim imkânlarına sahiptir. Bu çocuklar, maddi durumlarına bağlı olarak liseye kadar eğitimlerine devam edebilmekte ve imkânı elverişli olan ailelerin

¹⁴⁵ Nasir, s. 26.

¹⁴⁶ Javad Siddiqi, *Afganistan'da Yüksek Öğretimde Din Eğitimi*, (Yük. Lis. Tezi – Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İsparta, 2006, s. 7.

çocukları, akademik başarılarına göre üniversite düzeyinde eğitim alma fırsatı bulabilmektedir. Eğitimdeki eşitsizlikler ve kısıtlamalar hala devam etmekte olup daha uzun süre arzu edilen seviyeye ulaşılması mümkün görünmemektedir.¹⁴⁷ Diğer büyük etnik gruplara nazaran Türkmenlerin eğitime dair problemleri ve sıkıntıları daha fazladır. Bu konuda Türkmenler arasında gerek yurt içinde gerek yurt dışında eğitim almış insanlara önemli sorumluluklar düşmektedir. Onların belli konularda öncülük ederek çaba göstermelerine ve Türkmen toplumunu bilinçlendirmelerine ihtiyaç bulunmaktadır. Türkmenler ne kadar iyi eğitim alır ve bilinçlenirse Afganistan'ın genel kalkınmasına ve toplumsal refahın artmasına katkıları o derece artacaktır.

6.6. Sosyo - kültürel yapıları

Afganistan'daki Türkmenler, Orta Asya kökenli Türk etnik grubuna mensup olup başta Türkmenistan'daki ve Türkiye'deki Türkmenler olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan diğer Türkmen ve Türk topluluklarıyla kültürel yapı itibariyle benzerlik gösterirler. Biz burada bunların Sosyo-kültürel yapıları hakkında belli başlıklar halinde kısa kısa bilgi vermeye çalışacağız.

6.6.1. Etnik Kimlik ve Köken

Afganistan'daki Türkmenler, tarihsel olarak Oğuz Türkleri'nin torunlarıdır. Hem tarihi göçler hem de Orta Asya'daki büyük siyasi oluşumlarla doğrudan bağlantılıdır. Bu topluluk, Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan ve özgün kimliğini bugüne dek koruyabilmiş Türk halklarından biridir. Afganistan'da yaşayan Türkmenler *Teke*, *Ersari*, *Yomut*, *Sarik* ve *Salār* boylarından oluşmaktadır. Türkmen toplumu aşiretler üzerine inşa edilmiştir. Her boy kendi içinde küçük kabilelere ayrılır. Bu yapı hâlen toplumsal düzeni belirler. Örneğin *Ersari* Türkmenleri, genellikle Cüzcan ve Faryab'da yaşar. *Teke* Türkmenleri, Badgis ve Herat civarındadır. Türkmenler günümüze kadar kendi dil ve kültürlerini büyük ölçüde korumuşlar ve geleneksel olarak göçebe yaşam tarzını sürdürmüşlerdir. Göçebe yaşam tarzı, Türkmenlerin kültürünü, değerlerini ve toplumsal yapılarını şekillendirmiştir.¹⁴⁸

6.6.2. Dil ve Din

Türkmenlerin ana dili Türkmençe olup geleneksel edebiyatlarının temelini oluşturur. Türkmen kültürü, geleneksel Türkmen müziği, oyunları, el sanatları ve yemekleri gibi unsurları içerir. At yetiştiriciliği ve halıcılık gibi geleneksel meslekler Türkmen toplumunun önemli bir parçasını oluşturur. Örneğin, düğünlerde ve diğer özel törenlerde geleneksel Türkmen müziği ve dansları sıkça görülür. Türkmen halıları dünya çapında

¹⁴⁷ Şahin, 1151.

¹⁴⁸ Mahdum s. 38.

ünlüdür ve Türkmenlerin el sanatları geleneği uzun bir geçmişe dayanır. Türkmen halkının yaşamında ve kültürel ifadelerinde önemli bir sembol olarak kabul edilir¹⁴⁹.

Afganistan'daki Türkmenler genellikle Sünni İslam'a mensup olup hanefi mezhebe bağlıdır. İslami inançlar, Türkmen toplumunun günlük yaşamını ve kültürel uygulamalarını derinlemesine etkiler. Türkmenler, ibadetlerini yerine getirirken, aynı zamanda İslami prensiplere dayalı olarak aile yaşamını, toplumsal ilişkileri ve diğer günlük aktivitelerini düzenlerler. Namaz kılma, oruç tutma, zekat verme ve hac gibi ibadetler, Türkmen toplumunun dini hayatının en önemli unsurlarını oluşturur. Camilere gitme ve dini merasimlere katılma son derece yaygındır. Bu dini uygulamalar, Türkmenlerin İslami değerlerine bağlılığını ve toplum içindeki dini kimliğini güçlendirir. Dini değerler, Türkmen toplumunda ahlaki ve etik normların belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Adalet, dürüstlük, cömertlik ve saygı gibi erdemler, İslam'ın öğretileriyle uyumlu olarak, Türkmen toplumunda değerli kabul edilir. Bütün bunlar, Türkmen toplumunun İslam'ın etkisi altında olduğunu ve bu inancın onların kültürel yapısını önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir.¹⁵⁰

6.6.3. Toplumsal Yapı ve Aile

Türkmen toplumunda aile, adeta toplumun temel taşıdır. Genellikle geniş aile yapılarına sahiptirler ve aile büyükleri tarafından yönetilirler. Toplumda komşuluk ilişkileri ve dayanışma son derece güçlüdür. Aile büyükleri, genellikle yaşlılar, ailenin liderliğini üstlenir ve aile içi ilişkilerde söz sahibidirler. Aile, bireylerin kimliklerini ve sosyal bağlarını güçlendiren bir merkezdir. Yine komşuluk ilişkileri ve dayanışma da Türkmen toplumu arasında büyük önem taşır. Komşular arasında sıkı ilişkiler kurulur ve birbirlerine yardım etme geleneği yaygındır. Bu, Türkmen toplumunun dayanışma ve yardımlaşma ruhunu yansıtır.¹⁵¹

Aynı zamanda aile, Türkmen toplumunda birlik ve dayanışmanın temelidir. Aile fertleri birbirlerine destek olur, bir araya gelir ve birlikte karar alırlar. Türkmen toplumunda aile üyeleri arasındaki bağlar, sadece kan bağına dayanmakla kalmaz, aynı zamanda derin bir saygı, sevgi ve dayanışma duygusuyla da desteklenir. Aile içinde saygı, saygınlık ve geleneksel değerler, genç nesillere aktarılan önemli unsurlardır. Büyüklerin bilgeliği ve deneyimi gençler için çok değerlidir ve aile içindeki iletişim ve etkileşim bu değerlerin

¹⁴⁹ Noor Yaghdı İlsoyer, *Kuzey Afganistan'da Ziyaret Dindarlığı Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* (Andkhoy Örneği), (Yük. Lis. Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kayseri, 2015. s. 20.

¹⁵⁰ Şahin, s. 1152.

¹⁵¹ Hedayberdi Nazari, *Türkmen Nakıları ve Ata sözleri*, (Dostan Basmahansı), Mezar-ı Şerif, 1401, s.37

korunmasına yardımcı olur. Aile bağları, Türkmen toplumunda güçlüdür ve aile üyeleri birbirlerine karşı büyük bir sorumluluk duygusu taşırlar. Bu bağlar, toplumun genelinde dayanışma ve birlik duygusunu güçlendirir. Dolayısıyla aile, Türkmen kültüründe derin köklere sahip olan ve toplumun sürdürülebilirliği için hayati öneme sahip bir yapıdır.¹⁵² Özellikle kırsal bölgelerde, komşular arasında günlük yaşamın bir parçası haline gelen yardımlaşma ve dayanışma kültürü, Türkmen toplumunun sosyal dokusunu güçlendirir. Bu ilişkiler, toplumun birlikte hareket etmesini, birbirine destek olmasını ve zorlukları birlikte aşmasını sağlar.

Türkmen aile yapısında kadınlar ve erkekler arasında belirli roller ve sorumluluklar vardır. Geleneksel olarak, erkekler genellikle ailenin geçimini sağlamakla ve dışarıdaki işlerle ilgilenmekle sorumlu iken, kadınlar ev işleri ve çocuk bakımıyla meşguldür. Aynı zamanda kadınlar kendi tarlasında, bağında bahçesinde erkeklere yardımcı olurlar. Modernleşme süreciyle birlikte, bu rollerde değişimler yaşanmaktadır ve Türmen kadınlardan az da olsa iş gücüne katılımı ve farklı yerlerde ve işlerde çalışanlara rastlamak mümkündür.¹⁵³

6.6.4. Gelenekler ve Törenler

Türkmenlerin gelenekleri arasında düğünler, bayramlar, doğum törenleri ve diğer sosyal etkinlikler bulunur. Bu etkinlikler, toplumun bir araya gelmesini, dayanışmasını ve kültürel kimliğini güçlendiren unsurlardır. Bu tür sosyal etkinlikler, Türkmen toplumunda birlik ve dayanışmayı güçlendirir ve kültürel kimliğin korunmasına katkıda bulunur.¹⁵⁴ Hayatın çeşitli safhalarında yer alan bu törenlerden kısa da olsa bahsetmeye çalışalım.

Beş gece düğünü

Düğünler genellikle coşkulu ve renkli geçer, geleneksel kıyafetler giyilip danslar yapılır ve müzikler çalınır. Doğum törenleri ise yeni doğan bebeklerin aileye hoş geldin demeleri için düzenlenir. Genellikle sevinçli ve coşkulu etkinliklerdir. Geleneksel Türkmen düğün kültürünün en önemli ve renkli unsurlarından biridir. Bir çocuğun doğumundan sonraki beşinci günde gerçekleşen düğündür. Bu tören, özellikle erkek çocuklar için düzenlenmektedir ve aile üyeleri ile yakın dostlar davet edilmektedir. Katılımcılar, çocuğa çeşitli hediyeler sunmaktadır. Kadınlar ve kızlar, sırayla bebeği kucaklayarak ona sevgi gösterilerinde

¹⁵² Mohammad Qhasem Abdullah, *Afganistan Türklerinde Aile ve Evlilik – Andkhoy Örneği*, (Yük. Lis. Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kayseri 2017, s. 49.

¹⁵³ Ziyayi, s. 33.

¹⁵⁴ Kara, s. 247.

bulunurken, çocuğun babasının arkadaşları ise misafir odasında bir araya gelerek eğlenceli vakit geçirmektedirler. Çocuk duası, hem kadınların hem de erkeklerin katılımıyla yapılır. Allah ona uzun ömür, bol rızık versin, ailesine ve topluma hayırlı bir evlat olmasını nasip etsin gibi anlamlar içeren cümlelerle toplu dua gerçekleştirilir. Bu şekilde tüm misafirler yeni doğan bebek ve onun geleceği için iyi dileklerde bulunur ve dua ederler. Düğüne davet edilen tüm misafirlere yemek ikram edilir ve daha sonra misafirler dağılır.¹⁵⁵

Kırk Çille

Bebeğin doğumundan sonraki ilk 40 gün önemlidir. Yeni doğan bebeğin ilk 40 günü ile ilgili uygulanan geleneksel koruma, temizlik ve kutlama ritüelleri mevcuttur. Türkmenler arasında *Kırk Çille*, doğumdan sonra kırkıncı gün çocuğu çilleden çıkarmak için yapılan küçük bir merasimdir. Çocuğun doğumundan kırkıncı güne kadar hem çocuk hem de anne için özel ilgi gerektiren bir dönemdir. Çocuğun ilk kırk gün boyunca yıkanmaması, ev haricinde hiç bir yere götürülmemesi ve evde tek başına bırakılmaması için özen gösterilir.¹⁵⁶ Bu gelenek hem İslamî hem de eski Türk inançlarının bir karışımı olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Türkmenler arasında özellikle kadınlar arasında yaşatılan bu gelenek, bebeğin sağlıklı büyümesi ve kötü ruhlardan korunması inancıyla yapılır. Aynı zamanda doğum öncesinden başlayıp kırk çilleye kadar emeği geçen ve yardımcı olan göbek mamaya (doğum yaptıran kadın/ebe) da hizmetinden dolayı hediyeler (serpay) verilir. Kırkıncı gün, anne ve yakınlarından birkaç kadın ile göbek mama bir araya gelerek çocuk yıkanır. Böylece çocuk çilleden çıkmış olur. Bu uygulama sadece Afganistan'da yaşayan Türkmenler arasında değil, Türkmenistan, İran, Özbekistan'daki Türkmenler arasında da farklı şekillerde sürdürülmektedir.¹⁵⁷

Diş patrak (diş toy)

Bebek ilk dişini çıkardığında düzenlenen geleneksel kutlamadır. Türkmenler arasında çocuklar için yaygın olarak düzenlenen bir adettir. Bu merasime diş çıkaran çocuğun ailesinin akrabaları ve komşuları davet edilir. Davete sadece kadınlar ve çocuklar katılır. Gelen misafirlere diş çıkaran çocuğun bulunduğu evde tencerelerde bir gün öncesinden başlanarak hazırlanan mısır patlakları ikram edilir. Davet edilen kadın ve çocuklara patlatılan mısırlardan ikram edilir. Bunlardan her biri avuçlarına aldıkları mısır

¹⁵⁵ Abdul Gaffar Ağa, 1960 Devletabad doğumlu, İlk Okul Mezun, Muhtar; Abdul Şükür Rahimi, 1980 Mezarı Şerif, doğumlu, Üniversite Mezun, Öğretmen.

¹⁵⁶ Nursultan Nazari 1951 Niçke Doğumlu, Okur yazar değil, Ebe ; Abdulrazeq Muradi, 1993 Mezarı Şerif doğumlu, lise mezunu, Esnaf ; Aysha Rahimi, 1953 Niçke doğumlu, Okur yazar değil, Ebe.

¹⁵⁷ Naciullah Kaderi, 1992 Devletabad doğumlu, Üniversite mezunu, Memur ; Mohamad Salam Gökçe, 1975 Niçke Devletabad doğumlu, Üniversite. Mezun, Memur; Noor Mohamad Makhdom, 1990 Belh doğumlu, Serbest çalışan; Abdul Vahid Muradi, 1995 Niçke Devletabad doğumlu, Üniversite mezunu.

patlağını bir taraftan yerler ve bir taraftan da çocuğun üzerine atarlar. Her bir misafirin eline aldığı patlaktan bir kısmını çocuğun üzerine atmasının sebebi çocuğun dişlerinin mısırsın patlaması gibi kolay çıkması ve mısır patlağı gibi beyaz olması düşüncesidir.¹⁵⁸

Sünnet Düğünü (sünnet toy)

Erkek çocuklarının sünnet edilmesi vesilesiyle düzenlenen önemli ve görkemli toplumsal törenlerden biridir. Afganistan Türkmenleri arasında sünnet düğününe çok önem verilir. Türkmenlerde çocuklar genel olarak 5,7,9 gibi tek rakamlı yaşlarda sünnet ettirilir. Genellikle bahar ve yaz aylarında, köy işleri hafiflediğinde yapılır. Sünnet düğünü öncesinde hazırlıklar yapılır. Çocuğunu sünnet ettirecek ve sünnet düğünü yapmaya niyetli olan aile, akrabaları arasındaki aksakalları ve en yakın cami imamını (molla) bir akşam yemeğine davet ederek onlara bu düşüncesini paylaşıp istişare yapar. Burada yapılan istişare sonucunda düğünün hangi gün ve nasıl yapılacağı konusu görüşülerek karar verilir.¹⁵⁹ Çocuğun sünnet olması ağırlıklı olarak varsa dayısı veya amcasının rehberliğinde yapılır. Sünnet töreninde, çocuğun amcası veya dayısı hem rehberlik eder hem de törenin bazı masraflarını üstlenir. Sünnet öncesinde çocuğun hazırlanmasına katkıda bulunur ve onun korku hissetmemesi için “Artık büyüdün, yiğit oldun” gibi ifadelerle cesaretlendirilir. Çocuğa özel sünnet elbisesi giydirilir. Bu elbise tamamen beyaz olduğu gibi daha önceden özellikle annesi tarafından hazırlanan özel işlemeli kaftan şeklinde de olabilir. Başına taç veya sarık benzeri süslemeler takılır. Sünnetler **Usta** adı verilen sünnetçilere yaptırılır. Son yıllarda özellikle şehir merkezlerinde varsa doktorlara yaptıranlar da vardır. Sünnetçi, yaranın iyileşmesine yardımcı olmak ve kanamayı azaltmak için önceden hazırlanan yanmış pamuk külünü sünnet bölgesinin etrafına sarar. Yaranın iyileşmesi yaklaşık bir ay sürer. Günümüzde çoğu aile çocuğuna önce sünnet düğünü yapmakta, düğünden birkaç gün sonra da çocuğu sünnet ettirmektedir. Sünnet yapıldıktan sonra kesilen deri odanın bir köşesinde birkaç ay (iki seneye kadar saklayanlar da vardır) saklanır. Daha sonra ya bir yere götürülüp toprağa gömülür ya da uzak bir yere atılır.¹⁶⁰

Evlenme Merasimleri

Evlenme, insan hayatının en önemli noktalarından biridir. Gerek erkek ve gerekse kız için bir geçiş noktasıdır. Afganistan Türkmenleri arasında evlenme merasimleri, hem dini hem kültürel yönleri olan, toplumu bir araya getiren önemli törenlerdir. *Kız İsteme* (gız

¹⁵⁸ Nasir, s. 51; Nargül Muhammedi, 1970 Devletabad doğumlu, Okur yazar değil, Ev hanımı.

¹⁵⁹ Mullah Abdullah, 1991 Tagan Arik doğumlu, Medrese mezunu ; Abdullah Sallami, 1993 Devletabad doğumlu, Üniversite mezunu.

¹⁶⁰ Abdullah Gunesh, 1994 Tokay doğumlu, Üniversite mezunu, Esnaf ; Khodaynazar Pahlavan 1961 Niçke doğumlu, Okur yazar değil; Hafızullah Amin 1992 doğumlu, lise, mezunu, Serbest çalışan.

soramak) Afganistan Türkmenleri arasında evliliğin en önemli ve hassas aşamasıdır. Bu geleneksel süreç hem aileler arası saygıyı hem de toplumun değerlerini yansıtır. Kız isteme, yalnızca evlilik teklifinden ibaret değildir; aynı zamanda iki ailenin sosyal, ahlaki ve ekonomik uyumunun tespit edildiği bir müzakere sürecidir. Erkek tarafı, beğendiği kız ailesi içinde konuşur. Aile büyüklerinin izniyle kız istemeye karar verilir. Genellikle önce akraba veya köy içinden kız tercih edilir.¹⁶¹ Erkek tarafı, saygın bir büyüğü (çoğu zaman dede, dayı veya din adamı) aracı olarak gönderir. Bu kişi, kız tarafının fikrini alır. Cevap olumluysa istemek için plan yapılır. Erkek ailesinden kararlaştırılan büyükler (baba, amca, dayı gibi) kız evine gider. Kız evinde çay, şerbet, kurutulmuş meyve ve geleneksel tatlılar ikram edilir. Cevap genellikle hemen verilmez. "Bunu istişare etmemiz gerek" denir. Kızın rızası da mutlaka alınır. Eskiden kıza sorulmadan da verenler olurmuş. Günümüzde zorla verileme görülmez. Kız razıysa, sonraki görüşmede "Allah yazdıysa olur, başımızın üstünde yeri var" gibi olumlu bir cevap verilir. Türkmenler arasında eş seçimi denince genellikle erkek tarafının kızı belirleyip seçmesi anlaşılır.¹⁶²

Türkmen topluluklarında kız tarafının veya kızın tek başına eş seçme olanağı oldukça sınırlıdır; bu durum neredeyse hiç gerçekleşmemektedir. Kız isteme süreci tamamlanıp iki genç nişanlandıktan sonra, damat adayının nişanlısını görmek için açıkça kızın evine gitmesi veya orada bulunması söz konusu değildir. Nişanlılık süresi boyunca, genç erkek kayınpeder ve kayınvalideye fazla görünmez; benzer şekilde, kız da oğlan tarafına kendini göstermekten kaçınır. Bunların hepsi kayınvalidesine saygıdandır. Türkmenler arasında kız istenip nişanlanma işi gerçekleştikten sonra nişanlılıktan dönme yani nişanlanan erkek ile kızın ayrılması neredeyse yok gibidir. Bazı istisna durumlar hariç nişanlanan erkekle kız kesinlikle evlendirilir.¹⁶³

Türkmenler arasında evliliğe yönelik bir diğer nişanlanma biçimi, ailelerin karşılıklı olarak çocuklarını birbirine vermeleridir. Bu uygulamada, bir aile erkek çocuğunu karşı ailenin kızı ile; diğer aile ise kendi oğlunu diğer ailenin kızıyla nişanlar. Bu tür karşılıklı evlendirme geleneğine **süng alışa** adı verilmektedir. Bu yöntemde başlık parası ödenmez. İslamdaki mihir verme olayı yerine gelmesi için her birisine ya para, ya gayri menkul, ya da çeyiz belirlenir.¹⁶⁴

¹⁶¹ Nadir Hacı Ağa, 1959 Niçke Devletabad doğumlu, Okur yazar; Bory Nasir 1989 Andhoy doğumlu, Üniversite mezunu.

¹⁶² Mullah Şamsuddin Türkmen, 1985 Mezarı Şerif doğumlu, Medrese hocası.

¹⁶³ Shir Ali Shahriyar, 1960 Dalı Arık/Devletabad, doğumlu, Asker emeklisi; Mohamad Yakub Nazari, 1988 Niçke doğumlu, Çiftçi.

¹⁶⁴ Makhdum, s. 26.

Kalın (Başlık Parası)

Kalın, damadın ailesinin, kız ailesine verdiği paradır. Genellikle kız isteme merasiminden sonra belirlenir. Türkmenlerin arasında başlık parası çok yaygın olarak uygulanan bir gelenektir. Bir babanın kızlarının sayısı o babanın zenginliğinin göstergesi olarak görülür. Başlık parası Türkmenler arasında bölgeden bölgeye değişir. Örneğin Cevizcan velayetinde 10 ile 12 bin dolar arası, Faryab Türkmenleri arasında 15- 20 bin dolarken, Mezar i şerif de 6 ile 8 bin dolar arası değişir. Ne yazık ki, Afganistan’da alınan başlık parasında ülke para birimi Afganî yerine Amerikan doları kullanılmaktadır. Başlık parasının bu denli yüksek olması, evlenme çağına yeni girmiş 16-22 yaş arasındaki gençlerde parayı temin edememe korkusu yaratmaktadır. Bu durum, birçok gencin liseyi tamamlamadan eğitimini bırakıp başlık parasını biriktirmek amacıyla iş aramasına yol açmaktadır. Ancak ülke ekonomisinin zayıf olması ve işsizlik oranının yüksekliği nedeniyle, gençlerin yalnızca bir kısmı kendi ülkelerinde iş bulabilirken, çoğunluğu Pakistan, Türkiye, İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelere kaçak yollarla giderek başlık parasını denkleştirmeye çalışmaktadır.¹⁶⁵

Düğün (Toy)

Türkmenler arasında düğünler, genellikle **miylis geces**i ile başlar. Düğünün başlangıcında gerçekleştirilen bu geceye “miylis” adı verilmektedir. Bu özel gece, hem erkek hem de kız tarafında kutlanmakta olup, her iki tarafta erkekler ve kadınlar kendi grupları halinde eğlence ve sosyal etkinlikler gerçekleştirmektedir. Ertesi gün gelin getirme merasimi olur. Gelin, kız evinden damat evine çalgılar ve şarkılar eşliğinde getirilir. Eğer kızın evi yakınsa sülenen deveye (Kecebe) bindirip getirirler. Kecebenin Üzerine gelinin görünmeyeceği şekilde ağaç dallarından yapılan ve üzeri süslenen kubbe ye gelin yerleştirilir, sonra devenin boynuna çalgı aleti takılır. Eğer kızın evi uzaktaysa arabayla getirirler. Genç kızlar yol boyunca **teprek** çalıp, kız evine kadar noynoy söyleyerek giderler. Kız tarafı kız almaya gelenleri karşılar. Erkek evinden gelen bütün misafirlere etli pilav ikram edilir.¹⁶⁶ Bu süreçte çeyiz, önceden hazırlanmış bir araca gençler tarafından yerleştirilir. Gelin kızı odadan çıkarmak için, gelinin arkadaşlarına belirli bir miktar para ödenmeden kapı açılmaz; bu ödeme genellikle oğlanın babası tarafından yapılır. Gelin, genellikle bir halı veya kilim üzerine oturur ve kızın dayısı, amcası ya da yakın

¹⁶⁵ Aga Murad Kaderi, 1990 Devletabad doğumlu, lise mezunu, Serbest çalışan ; Hakim Bai Ahmadi, 1998 Mezarı Şerif doğumlu, Üniversite mezunu.

¹⁶⁶ Muhammed Şerif Nazari, 1987 Niçke doğumlu, Öğretmen ; Cuma Geldi Rahimi, 1993 Tagan Arık doğumlu, Üniversite mezunu.

akrabalarından dört beş kişi, halının dört köşesinden tutarak gelini evin dışına çıkarır. Daha sonra gelin doğrudan *kecebe* yanına götürülüp araca bindirilir. Gelin ve damat evine varana kadar, kız arkadaşları “noynoy” diye seslenirler; oğlan tarafı ise gelin aracına önceden hazırladıkları para, çikolata, çerez ve şeker gibi hediyeleri zaman zaman araç üzerine serpiştirerek çocukları sevindirmeye çalışır. Gelin yeni evine girmeden önce, aracın veya *keçebenin* üzerinden iner inmez, oğlan evinin durumuna göre tavuk, koyun veya keçi kesilir. Kesilen hayvanın kanı, gelin ve damadın ayakkabılarına, gelini getiren deve veya arabaya sürülür. Gelin eve girdikten sonra düğün için gelen davetliler, ev sahiplerine hayırlı olsun dileklerini ilettikten sonra büyük ölçüde ayrılır ve evde yalnızca yakın akrabalar kalır. Türkmenler arasında, gelinin getirildiği akşam üstü bir hayvan kesilir ve etinden etli Türkmen pilavı hazırlanır.¹⁶⁷ Gelinin getirilmesi sırasında yaşanan etkinlikler kadar yoğun olmasa da, köyden veya çevredeki köylerden yakın erkek ve kadın tanıdıklar düğüne davet edilmektedir. Tüm misafirlere yemek ikram edilir; ardından Türkmen şarkıları eşliğinde eğlenceler düzenlenir ve çeşitli yöresel oyunlar oynanır. Akşam saatlerinde, genellikle 10-11 civarında, caminin hocası aracılığıyla oğlan ve kızın nikahı kıyılır. Afganistan’daki Türkmenler arasında, resmi nikahdan ziyade dini nikahın kıyılması daha yaygın ve esastır; çoğu zaman insanlar gerekli görmedikçe sadece dini nikahla yetinmektedir. Böylece düğün günü tamamlanmış olur. Ancak maddi durumu iyi olan aileler, düğünün ertesi günü “Gökböri” adı verilen bir tören daha düzenler; bu törene uzaktan ve yakından herkes davet edilir ve etli pilav ikram edilir. Maddi durumu sınırlı olanlar ise düğünü yalnızca bir günle sınırlı tutar.¹⁶⁸

Peygamber Düğünü (Akkoyun Toy)

Bu gelenek Türkmenler arasında yaygın bir gelenektir. 63 yaşını doldurmuş anne ve babaların çocukları tarafından gerçekleştirilen bir tür düğün törenidir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) 63 yaşında vefat etmesi nedeniyle, Afganistan Türkmenleri arasında 63 yaşını dolduran bireyler, Peygamber’in ömrüne ulaşmanın şükürünü göstermek amacıyla özel bir tören düzenlerler. Bu kutlamada, önceden uzun süre beslenen beyaz bir koyun kurban edilir ve törensel etkinlikler bu çerçevede gerçekleştirilir. Yakın akrabalar ve komşular davet edilir. Kesilen koyunun etiyle yöresel yemekler hazırlanarak misafirlere ikram ediliyor. Yemek ikramının ardından, katılan her misafire ***serpay*** olarak beyaz yağlık dağıtılır. 63 yaşına ulaşarak bu şekilde şükran düğünü düzenleyen kişiler, aile içindeki sorumluluklarını

¹⁶⁷ Abdulrahim Garibiyar, ***Altın Tabak***, (İntişarat-i Al Azher), Kabil, 1394, s. 11

¹⁶⁸ Allah Murad Pehlivan, 1976 İslam Arık doğumlu, Muhtar ; Cora Kerimi 1985 Niçke doğumlu, Okur yazar değil, Çiftçi.

çocuklarına devreder ve onlara hakkını helal ettiğini ifade eder. Geriye kalan yaşamlarını ise, beş vakit namazlarını cemaatle kılarak ve dünyevi uğraşlardan uzaklaşarak sürdürmeye çalışırlar.¹⁶⁹

Ölüm – Cenaze

Türkmen kültüründe “ölüm” kavramı, insanın bu dünyadaki yolculuğunu tamamlayıp ebedi hayata adım atması olarak değerlendirilir. Her bireyin karşılaşacağı kaçınılmaz bir hakikat olan ölüm, toplumsal hafızada “vakitsiz ertelenemeyecek bir misafir” şeklinde algılanır. Yaşamının son evresine gelmiş, ağır hastalığı sebebiyle artık ömrünü tamamlamak üzere olduğuna inanılan kişiler için toplumda özel uygulamalar görülmektedir. Böyle durumlarda başta aile bireyleri ve akrabalar olmak üzere yakın dostlar ve tanıdıklar, hastayı ziyaret ederek hem dini vecibelerini yerine getirmeye hem de karşılıklı helalleşmeye özen gösterirler. Bu ziyaretler, kişinin ahiret yolculuğuna manevi bir hazırlık niteliği taşır. Bir kişi ölmek üzereyse (can çekişiyorsa), "Kelime-i Şehadet" söylenmeye çalışılır. Ölen kişi hemen kıbleye (Mekke yönüne) doğru döndürülür. Çenesinin altından bir bezle bağlanır ki ağzı açık kalmasın. Gözleri kapatılır, elleri düzgün konuma getirilir. Ölen kişi en kısa sürede yıkanır. Genellikle tecrübeli yaşlı kadınlar (kadınsa) veya yaşlı erkekler (erkekse) tarafından yıkanır.¹⁷⁰ Kadınlar için üç katlı, erkekler için iki katlı kefen kullanılır. Kefenler mümkünse beyaz ve temiz pamuk bezinden yapılır. Türkmen toplumunda vefat eden kişi, eğer toplum içerisinde itibarlı ve saygı duyulan biri ise, cenaze işlemleri belirli ölçüde ertelenebilir. Bu ertelemenin temel nedeni, uzak bölgelerde yaşayan akraba ve dostların cenaze namazına ve defin merasimine katılabilmelerini sağlamaktır. Özellikle merhumun çocukları veya en yakın aile fertleri uzakta bulunuyorsa, onların yetişmesi beklenir. İslam inancında farz-ı kifâye hükmünde olan cenaze namazı, Türkmenler arasında yalnızca erkekler tarafından eda edilmektedir. Kadınların cenaze namazına katılmaları veya defin esnasında mezarlığa gitmeleri ise geleneksel olarak uygun görülmemektedir.¹⁷¹ Cenaze namazının ardından vefat eden kişi, öncelikle aile fertleri ve en yakın akrabaları tarafından, ardından da halkın katılımıyla omuzlarda mezarlığa kadar götürülür. Ancak şehir merkezlerinde yaşayan Türkmenler arasında, ulaşım ve mesafe kolaylığı açısından cenazenin genellikle araçla mezarlığa nakledildiği görülmektedir. Mezar, kıble yönünde

¹⁶⁹ Nasir, s. 53 ; Ahmed Kul Muradi, 1972 Mezarı Şerif doğumlu, Esnaf ; Mevlevi Abdul Kayum 1982 Niçke doğumlu, Medrese mezunu, Medrese müdürü.

¹⁷⁰ Zahir Komandan, 1978 Tagan Arık doğumlu, Komutan ; Muhammedullah Nazari, 1995 Niçke doğumlu, Serbest çalışan.

¹⁷¹ Nur Canbay, 1980 Kazan Arık doğumlu, Muhtar ; Zehra Salami, 1978 İslam Arık doğumlu, Okur yazar değil, Ev hanımı.

hazırlanır. Ölünün sağ tarafı kibleye dönecek şekilde yatırılır. Mezar içine girerken “Bismillah ve alâ millet-i Resulillah” denir. ilk başta üç avuç toprak atılır: İlki Allah için, İkincisi Peygamber için, Üçüncüsü ölen kişinin ruhu için. Türkmenler arasında cenazeyi toprağa verdikten sonra ailenin evinde en az üç gün kazan kaynamaz. Bu üç günde Başta yakın akrabaları ve komşuları olmak üzere köy halkı tarafından yemekler yapılarak cenaze evine getirilip ikram edilir. Türkmen toplumunda cenazenin ardından yapılan dini merasimler belirli günlerde tekrarlanır. Üçüncü günde gerçekleştirilen törenin ardından, yedinci gününde daha kapsamlı bir davet düzenlenir ve misafirlere yemek ikram edilir. Bu gün, hafızların ve Kur’an-ı Kerim okumayı bilen kişilerin katılımıyla hatim yapılır ve merhum için dualar edilir. Kırkıncı gün de benzer şekilde önem taşır; bu vesileyle cenaze evinde yemek hazırlanır, yakın akrabalar ile ihtiyaç sahipleri davet edilir, Kur’an tilaveti yapılır ve ölen kişi için tekrar dua edilir. Ölen kişinin ailesi maddi durumu iyi ise ölüm yılını da verirler. Üçünde, yedisinde ve kırkında olduğu gibi akrabalarını komşularını ve yakın dostlarını davet ederek yemek ikram ederler. Bunların hepsi Sadaka niyetine yapılır.¹⁷²

Bayramlar

Yılda iki defa dini bayram bulunmaktadır. Bunlardan biri Ramazan Bayramı ve diğeri de Kurban Bayramıdır. Afganistan’da da diğer İslam dünyasında olduğu gibi bu günler kutsal sayılmaktadır. Ancak Afganistan Türkmenleri arasında bayramlar daha geleneksel ve kültürel şekilde kutlanmaktadır. Türkmenlerin aile yapısına baktığımızda geniş ailelerin yaygın olduğu ve sosyal dayanışmanın güçlü olduğu görülür. Bayramlarda geniş aile yapısı ve toplumsal dayanışma daha da belirginleşir. Türkmenler arasında Bayramın bir iki hafta öncesinden bayram hazırlıkları başlamaktadır. Bu hazırlıklarda geleneksel giyim ve yiyecekler ön planda yer almaktadır. Çocuklardan yaşlı dede ve ninele kadar geleneksel elbiseler alınıp giyilir. Yeni kurulan akrabalık ilişkileri kapsamında, yani nişanlılık döneminde kıza **Bayramlık (hayıdoluş)** gönderilir. Bu gelenek özellikle kadınlar arasında meşhurdur. Akrabalardan oluşan aileden 8 veya 10 kadın ve bir erkek olmak üzere kızın ailesine gidilir ve alınan hediyeler verilir. Önce erkek ailesi tarafından bayram hediyeleri götürüldükten sonra bazı kız aileleri de ertesi veya sonraki gün ziyarette bulunur ve onlar da bayramlıklarını takdim ederler.¹⁷³

Kurban bayramlarında ise kesilen kurban eti pişirilerek günde üç vakit olmak üzere camilere ve mescitlere götürülür. Önce hangi cami veya mescitte olacağı büyükler tarafından

¹⁷² Abdulrahim Nazari, 1991 Cevzican doğumlu, Esnaf ; Oğulbike Kerimi 1976 Tagan Arık doğumlu, Okur yazar değil, Ev hanımı ; Hacı Ak Muhammed Muradi, 1965 Mezarı Şerif doğumlu, Esnaf.

¹⁷³ Mullah Kamil Mahdum, 1968 Niçke doğumlu, Medrese Mezunu.

belirlenir. Sırayla her aileden bir veya iki kişi kurban etini mescitlere götürürler ve beraberce aynı sofrada oturarak yerler. Bu gelenek daha çok köylerde ve kasabalarda varlığını sürdürmektedir.

6.7. Dil ve Edebiyat

Türkmen toplumunda dil ve edebiyat, kültürel kimliğin önemli bir parçasını oluşturur. Ana dilleri Türkmençe olan Türkmenler, dil ve edebiyatlarıyla derin bir tarihe sahiptirler. Türkmen dilindeki zenginlik ve çeşitlilik, Türkmen edebiyatının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Türkmen toplumunun dil ve edebiyatı, tarihi ve kültürel kimliğiyle derinlemesine bağlantılıdır. Türkmenlerin ana dili olan Türkmençe, onların kültürel ifadesinin temeli olup bu dilin zenginliği, Türkmen edebiyatının gelişiminde önemli rol oynamıştır. Türkmençe, tarih boyunca çeşitli coğrafi bölgelerde farklı lehçelere ayrılmıştır ve bu da dilin çeşitliliğini ve zenginliğini açısından önemli bir göstergedir.¹⁷⁴

Türkmen edebiyatı, **şiiir**, **hikaye**, **masal** ve **atasözleri** gibi çeşitli türleri içerir. Klasik Türkmen edebiyatı, özellikle şiiir alanında büyük bir mirasa sahiptir. Efsaneler, destanlar ve aşk şiiirleri, Türkmen edebiyatının temel unsurları arasındadır. Bu eserler, Türkmen kültürünün değerlerini, tarihini ve toplumsal yapısını yansıtırken, dilin zenginliğinden de güç alır. Türkmen edebiyatı, zaman içinde modernizme ve çağdaş konulara da uyum sağlamıştır. Modern Türkmen yazarlar ve şiiirler, geleneksel edebi formları kullanarak çağdaş konuları ele alır ve toplumsal, politik ve kültürel meselelere değinirler¹⁷⁵. Dil ve edebiyat, Türkmen toplumunun birlik ve kimlik duygusunu güçlendirirken, kültürel miraslarını gelecek nesillere aktarmada da önemli bir rol oynar.

Türkmen edebiyatı modernizme ve çağdaş konulara uyum sağlayarak zamanla değışim geçirmiştir. Modern Türkmen yazarlar ve şiiirler, geleneksel edebi teknikleri ve formları kullanarak günümüzün sosyal, politik ve kültürel meselelerini ele almışlardır. Bu yazarlar, eserlerinde toplumun yaşadığı değışimleri, sorunları ve başarıları yansıtarak okuyucularını etkilemeyi bilmişlerdir.¹⁷⁶

Görölüyor ki, Türkmen edebiyatı, dilin ve kültürel mirasın korunmasında önemli bir rol oynamıştır. Dil, toplumun kimlik duygusunu güçlendirirken, edebiyat da bu kimlik

¹⁷⁴ Nooryaghdi Noor, *Türkmenistan Türkmençesi İle Afganistan Türkmençesinin Ses ve Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırması*, (Yük. Lis. Tezi – Ankara Hacı Bayram veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü), Ankara, 2020. s. 27.

¹⁷⁵ Nuryağdı Soyer, “Türkmenlerin Kökeni ve Afganistan’a Yerleşmeleri”, *IJVUTS Dergisi*, C. 5/9, Sakarya, s. 73.

¹⁷⁶ Ekrem Ayan- Abdul Shukoor Koyuk, “Afganistan Türkmenleri (Kuzey Bölgesi)”, *MSKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1/2, Muğla, s.453.

duygusuna derinleşmesine katkıda bulunur.¹⁷⁷ Edebi eserler, Türkmen kültürünün köklerini, değerlerini ve tarihini gelecek nesillere aktarırken, aynı zamanda çağdaş dünyanın zorluklarına da ışık tutarlar. Türkmen edebiyatı sadece bir sanat formu olmaktan öte, toplumun birlik ve dayanışmasını güçlendiren bir araçtır. Geçmişten günümüze uzanan bu edebi miras, Türkmen toplumunun ortak kimlik duygusunu besler ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamıştır.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Yıldırım, *Tarih ve Ferheng-i Türkmenha*, s. 140.

¹⁷⁸ Darawgar, s.36.

IV. BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA ÖZBEK, TÜRKMEN İLİŞKİLERİ

Afganistan'da Özbek ve Türkmen toplulukları, genellikle kuzey bölgelerinde bir arada yaşarlar. Her iki etnik grup da benzersiz bir kültürel mirasa sahiptir ve uzun yıllar boyunca büyük ölçüde aynı coğrafyayı paylaşmışlardır. İlişkileri genellikle tarihsel, kültürel ve sosyal bağlarla şekillenir. Her iki topluluk da Orta Asya'nın zengin kültürel mirasına sahiptir ve bu miras, onların ilişkilerini güçlendirir.

Ülke nüfusu içerisindeki oranları ve nüfusları konusunda tam bir netlik yoktur. Nedeni ise ülkede düzenli ve sağlıklı nüfus sayımı yapılamamasıdır. Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi ülke nüfusunun yaklaşık % 8 ile 9 arasını Özbekler, % 5 ile 6 kadarını da Türkmenler oluşturmaktadır. İkisinin toplamı ülke nüfusunun % 15'ine tekabül ettiği tahmin edilmektedir. Her iki Türk kökenli grup da Sünni Müslümanlardır.¹⁷⁹

Araştırmamızın bu kısmında Afganistan'da yer alan bu iki büyük Türk meşeli grubun belli konularda benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaya çalışacağız.

1. TARİHİ BAKIMDAN

Özbekler, Afganistan'daki en büyük Türk kökenli ve Türkçe konuşan etnik gruptur. Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi Özbeklerin kökenleri, Orta Asya'nın geniş bozkırlarına dayanmaktadır. Genel kanaate göre Özbekler'in menşesi Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin dönemine kadar uzanır. Afganistan'daki Özbeklerin tarihine baktığımız zaman bunun Orta Asya'nın karmaşık siyasi ve kültürel dinamikleriyle şekillendiği görülür. Özbeklerin Afganistan'daki varlığı iki tarihi evreden oluşmaktadır. Birinci aşamada Özbekler, 16. yüzyılın başlarında, Şeybani Han liderliğinde, Orta Asya'dan güneye doğru genişleyerek bugünkü Afganistan'ın kuzey bölgelerine kalıcı olarak yerleşmişlerdir. 17. yüzyılın ortalarında Türkmen Türkü olan Nadir Afşar bu toprakların hakimi olur. Nadir Afşar'ın güvendiği birisi olarak Özbek Türkü Hacı Nazar Muhammet Han Ming Başı (Mengi)'nin Maymana hakimi olarak görevlendirilir. Hacı Han Mengi, Maymana'yı bir Emirlik olarak yönetir. Yaklaşık 140 yıl bu emirlik devam eder. Özbekistan'daki Özbek varlığının ikinci aşaması 1920'li ve 1930'lu yıllara dayanır. O dönemde Özbekler, Sovyetler

¹⁷⁹ Karimullah Oyghagh, *Afganistan'ın Tahhar Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru*, (Yük. Lis. Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), Erzurum, 2019, s. 7.

Birliği'ne karşı Basmacı ayaklanmasına katılmış ve bu savaşlarda yenilgiye uğradıktan sonra Afganistan'a sığınmışlardır.¹⁸⁰

Afganistan'daki Türkmenlerin tarihine gelince 10. yüzyılın sonlarında Alp Tegin önderliğinde Gazne şehrinde büyük bir Türk devleti kurulur. Gazneli Sultan Mahmut döneminde Afganistan'da Türk-İslam nüfusu iyice yerleşmiş, Gaznelilerden sonra Afganistan, 12. yüzyılda Büyük Selçukluların, ardından Harezmşahların yönetimine girer. Bu bölge, daha sonra Zahiruddin Muhammed Babür'ün kurduğu büyük Babür İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalır. 17. yüzyıldan itibaren burası Türkmenler den Nadir Afşar yönetimine girer. Nadir Afşar'ın 1747'de ölümünden sonra komutanlarından ve Afgan kabilelerinin liderlerinden Ahmed Şah Dürrani aynı yıl Afgan devletini kurar. Kaynaklara göre bu bölgeye sonradan gerçekleşen Türkmen göçleri iki farklı zamanda gerçekleşir. Birincisi 1900'lü yılların başlarında Türkmenistan'da yaşanan kıtlıktan dolayı Afganistan'a göç edenler. İkincisi de 1930'lu yıllarda özellikle Stalin döneminde mallarına el konulan ve zulüm gören Türkmenlerin yaşadıkları bölgeleri terk ederek Afganistan'ın kuzey bölgelerine göç edenlerdir.¹⁸¹

Sonuç itibariyle kimi kaynaklar, Özbeklerin Afganistan topraklarındaki varlığını 15. yüzyıl gösterirken kimileri de bu bölgede 16. Yüzyıldan itibaren var olduklarından bahseder. Buna karşılık Türkmenlerin Afganistan'daki varlıkları 10. ve 11. yüzyıla kadar geriye götürülür.

2. SİYASİ AÇIDAN

Afganistan'daki Özbek ve Türkmen topluluklarının siyasi ilişkileri karmaşık olup çeşitli iniş çıkışlarla doludur. Her iki topluluk da Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yoğunlaşmıştır ve genellikle siyasi süreçlerde temsil edilmek isterler. Malum olduğu üzere siyasi partiler arasındaki rekabet, etnik gruplar arasında bazen gerilimlere neden olmaktadır. Özellikle seçimler ve siyasi pozisyonlara atanma süreçleri gibi siyasi olayların, Özbek ve Türkmen toplulukları arasındaki ilişkileri bazen olumlu bazen de olumsuz olarak etkilediği görülmektedir. Zira bu süreçlerde her iki topluluğun da kendi çıkarlarını ve temsilcilerini savunmaya çalışmış olmaları ve aralarında zaman zaman anlaşmazlıkların ortaya çıkması doğaldır. Bu tür olumsuzluklar, genellikle siyasi liderler arasında diyalog ve uzlaşı yoluyla çözölme yoluna gidilmiştir.

Örneğın 20 yüzyılda yaşayan Özbek kökenli olan Resul Pehlivan, önemli figür olup

¹⁸⁰ Soyer, s. 76.

¹⁸¹ Firuz, s. 552.

ülkenin sıkıntılı dönemlerinde Sovyet güçlerine karşı mücadele ederek birçok başarıya imza atmıştır. Resul Pehlivan'dan sonra yine bir özbek lideri olan Abdürreşid Dostum, ülkesine katkı sağlamak amacıyla 1980 yılında Babrak Karmel'in döneminde yaklaşık 20.000 kişilik bir milis gücünün komutanı olarak Afganistan Demokratik Cumhuriyeti'nin lideri Muhammed Necibullah'ın yanında yer alır ve diğer gruplara karşı mücadele eder. 1992'de Necibullah'tan desteğini çekerek, başkent Kabil'in mücahit grupların eline geçmesine büyük katkıda bulunur. Taliban ülke kontrolünü ele geçirincede de sınır dışına kaçmak zorunda kalır. Ancak 2001 yılında ABD'nin müdahalesi sırasında Taliban'a karşı tavır alarak Afganistan'da yönetimin el değiştirmesinde önemli rol oynar. Hamit Karzai ve Eşref Gani hükümetleri döneminde çeşitli görevler üstlenir.¹⁸² ABD'nin etkili olduğu 2001-2021 yılları arasında Özbek kökenli çeşitli kişiler, bakanlıklar da dahil olmak üzere hükümetin çeşitli kademelerinde yer alırlar. Bu dönemde görev yapan Özbek kökenli bazı kişileri şu şekilde sıralayabiliriz:

- *Abdulrahim Kerimi*, Adalet Bakanı (Hamit Karzai dönemi)
- *Ahmed Şakir Kargar*, Su ve Elektrik Bakanı (Hamit Karzai dönemi)
- *Fayzullah Zeki*, Çalışma ve Sosyal İşler Bakanı (Hamit Karzai dönemi)
- *Serdar Muhammed Rahmanoğlu*, Ekonomi Bakanı (Eşref Gani dönemi)
- *Beşir Ahmed Tayanç*, Çalışma ve Sosyal İşler Bakanı (Eşref Gani dönemi)

2001 yılından sonraki hükümetler döneminde Afgan parlamentosunda (Wolsi Jirga ve Meshrano Jirga) Özbek temsilci sayısı 20'nin üzerindedir. Bunlardan bazılarını zikredecek olursak;

- *Abdul Rauf İbrahimi*, Wolesi Jirga'nın sözcüsü,
- *Rangina Kargar*, Faryab Vilayeti Temsilcisi,
- *Sadaş Karimi*, Cevzcan Vilayeti Temsilcisi,
- *İnayetullah Babur Farahmand*, Cevzcan Vilayeti Temsilcisi
- *Ahmed Han Samangan*, Samangan Vilayeti Temsilcisi,
- *Fevziye Raufi*, Faryab Vilayeti Temsilcisi.¹⁸³

Özbekler kadar olmasa da Türkmenler içerisinde de çeşitli siyasi şahsiyetlere ve hükümetlerin çeşitli kademelerinde görev alan temsilciler olmuştur. Bunlar genel olarak ülke için hizmette bulunmalarının yanı sıra Türkmenlerin de hak ve çıkarlarını koruma gayreti içerisinde olmuşlardır. Afganistan'daki siyasi ortamın karmaşıklığı ve rekabetin artması,

¹⁸² Zeki, s. 48.

¹⁸³ Zahir, s. 29.

özellikle Türkmenlerin belli yerlerde görev almasını zorlaştırmıştır. Özbeklerin aksine Türkmenler, Afganistan'da on yıllardır süren çatışmalar boyunca Aşur Pehlivan dan başka güçlü bir lider veya güçlü temsilci çıkaramamıştır. Örneğin 2001-2021 yılları arasında Türkmenleri üst düzey temsil edecek ve ciddi etki bırakan bir kimse çıkmamıştır.¹⁸⁴ Çoğu zaman Özbeklerden daha az nüfusa sahip oldukları için onların gölgesinde kalmışlardır. Örneğin onların bir kısmı General Abdul Raşid Dostum ile birlikte hareket ederken, Bazıları da tarafsız hareket etmiştir. Kimi Türkmenlere göre Özbeklerin önde gelen liderleri ve temsilcileri Türkmenleri görmezden gelmişler, zaman zaman da onlar adına hareket etmişlerdir. Özbeklerin önde olması nedeniyle Afganistan'ın sosyal ve siyasi ana akımından ayrı ve uzak kalmışlardır. Geçmişten bu yana karar alma süreçlerinin dışında bırakılmışlar ve egemen sınıf tarafından görmezden gelinmişlerdir. Haklarını korumak için üst düzey temsilcileri çok az olmuştur.¹⁸⁵

2001 yılından önceleri daha da görmezden gelinen Türkmenler, Taliban'ın ilk döneminden sonra gelen hükümetler içerisinde yani Afganistan siyasetinde ülkenin çıkarları için belli roller üstlenmişlerdir. Örneğin Hamid Karzai döneminde Afgan parlamentosunda Türkmen temsilciler yer almıştır. Bunlar nihayetinde hem ülkenin hem de Türkmenlerin çıkarlarını korumak için çalışmışlardır. Bu dönemde Türkmenlerden *Nur Muhammed Karkin* ve *Dr.Cemahir Anwari*, bakan olarak görev yapmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi yine Eşref Gani hükümeti döneminde İrşad, Hac ve Evkaf Bakanı olarak Türkmen kökenli *Faiz Muhammed Osmani* görev yapmıştır. Aynı dönemde Afgan parlamentosunda *Nazari Türkmen* ve *Abdul Mecid Pehlivan* gibi şahsiyetler Türkmenlerin sözcülüğünü üstlenmişlerdir. Yine bu dönemde Türkmen menşeli *Abdul Kerim Khoddam* Samangan valisi, *Roz Mohammad Noor* da Cevzcan valisi olarak göreve yapmışlardır. Ayrıca *Peygamber Kul Dogan* da uzun süre Eşref Gani'nin danışmalığında bulunmuş, daha sonra da bir süre Senatör olarak çalışmıştır.¹⁸⁶

Özbek ve Türkmen toplulukları arasında güçlü bir diyalog ve işbirliği kültürünün teşvik edilmesinin, ülkenin barış ve refahına katkıda bulunacağı şüphesizdir. Bu süreçte, topluluk liderlerinin ve siyasi temsilcilerin rolü çok önemlidir. Çünkü onlar toplulukların

¹⁸⁴ Abdullah, s. 17.

¹⁸⁵ Abdullah Allah Berdi, *Abdurrahim Oraz'ın Seçilmiş Şiirleri (Dil Ve Üslup İncelemesi)*, (Yük. Lis. Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD), Denizli, 2022, s. 2.

¹⁸⁶ Rıdvan Öztürk, "Afganistan Türkmenlerinin Ferhengi Encümeni ve Güneş Dergisi", *International Periodical for the Language, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 4/3. 2009, s. 1806.

çıkartlarını temsil ederek diyalog ve uzlaşısı sürecini desteklemektedir. Afganistan'dan Sovyetlerin çekilmesinden sonra, ülkedeki iç savaş sırasında Özbekler, Hazaralar ve Tacikler merkezde aktif olarak yeterli siyasi temsili ararken aynı zamanda kendi topluluklarının çıkartlarını korumuşlardır. Ancak o dönemlerde Türkmenleri siyasi olarak temsil eden güçlü liderleri veya savaşan topluluk liderleri olmamıştır.¹⁸⁷

Özbek ve Türkmen Türkçesi Afganistan'da 2004 Anayasası'nda tanınır. Bu Anayasa'nın 16. maddesinde şu hüküm yer almaktadır: “Afganistan'ın ulusal dilleri arasında Peştuca ve Dari, devletin resmi dilleridir. Halkın çoğunluğunun Özbek veya Türkmen dillerinden birini konuştuğu bölgelerde, bu diller Peştuca ve Dari'nin yanı sıra üçüncü resmi dildir”.

Söz konusu anayasa maddesi gereği ülke yönetimini elinde tutan her hükümet, Afganistan'ın tüm dillerini güçlendirmek ve geliştirmek için etkili programlar yapmakla yükümlüdür. Basın ve kitle iletişim araçlarında tüm dillerin kullanımı garanti altına alınmalıdır. Hükümet, bilimsel ve ulusal çalışmaları Afganistan dillerine çevirmek ve bunları güçlendirmek ve geliştirmek için etkili önlemler almalıdır.¹⁸⁸

3. EKONOMİK AÇIDAN

Afganistan'daki Türkmenler ve Özbekler arasında tarih boyunca ekonomik ilişkiler, hem etnik yakınlık hem de coğrafi ortaklık nedeniyle oldukça güçlü olmuştur. Afganistan'ın kuzey bölgelerinde (özellikle Faryab, Cüzcan, Belh, Badgis vilayetlerinde), Türkmenler ve Özbekler yan yana yaşarlar. Sınır bölgeleri olan Türkmenistan-Afganistan hattında iki topluluk da benzer ekonomik kaynaklara sahiptir. Örneğin Tarım, hayvancılık, halıcılık, küçük ticaret bunlardan bazılarıdır.

Türkmenler ve Özbekler, Afganistan'ın kuzeyindeki ekilebilir arazinin en büyük bölümünü işgal ederler ve çoğunlukla çiftçilik yaparak tahıl ve sebze yetiştirirler. Ayrıca, topluluklarına önemli ek gelir getiren el sanatları ve hayvansal yan ürünler üretirler. Pamuk üretimi de bu iki grubun zenginliğine önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır.¹⁸⁹ Ancak, ekonomilerinin ve şöhretlerinin çok önemli bir kısmı, çoğunlukla kadın işi olarak kabul edilen halı yapımına dayanmaktadır. Türkmenlerin ürettiği el halıları ve kilimler, Özbek ve Türkmen tüccarlar tarafından pazarlanır. Faryab ve Cüzcan gibi şehirlerde Türkmen ve

¹⁸⁷ Behroz, s. 48.

¹⁸⁸ Afganistanın Anayasası, 16 maddesi, 2004, s. 4 ; Öztürk, s. 1807.

¹⁸⁹ Wasıl, s. 17.

Özbekler aynı pazarlarda esnafılık yapar. Topluluklar arası ekonomik ilişkiler sadece para temelli değil, aynı zamanda imece, yardımlaşma, ortak ekim biçimi gibi toplumsal temellidir. Türkmenler ve Özbekler arasında düğünlerde, cenazelerde, toy (şenlik) zamanlarında ekonomik yardımlaşma çok yaygındır. Belh, Afganistan genelinde tarımla öne çıkan bir il olmakla birlikte, bölgede yaşayan Özbekler ve Türkmenler için eski çağlardan beri hayvancılık da önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Bunlar at, eşek, inek, koyun ve tavuk yetiştirmektedirler. Genellikle her ailenin evinde 5-10 inek ve bir veya iki at bulunur. Büyük Türkistan'ın devamı olan Güney Türkistan'da yaşayan Türk topluluklarının arasında çok eski zamanlardan beri var olan dokumacılık türlerinin başında halı ve kilim gelir. Bu da Afganistan Türklerinin, ülkenin ekonomik kalkınmasına ve milli gelirinin artırılmasını sağlamaktadır.¹⁹⁰

4. EĞİTİM YÖNÜNDEN

Uzun yıllardan beri işgaller ve iç savaşlarla boğuşan Afganistan'ın eğitim sistemi bu kötü durumdan olumsuz yönde etkilenmiştir. Özellikle kırsal alanlarda ve köylerde yaşayanlar için durum daha da kötüdür. Afganistan'da eğitim kademeleri belirli bir sistematik içinde düzenlenmiştir. Ülkede ilköğretim altı yıl sürerken, ardından gelen ortaöğretim üç yıl olarak uygulanmaktadır. Ortaöğretimi tamamlayan öğrenciler ise üç yıllık lise eğitimi görmektedir.¹⁹¹ Özbekler ve Türkmenler de diğer etnik gruplar gibi Afganistan'ın eğitim sisteminden eşit bir şekilde yararlanmaktadır. Peştunların yoğun olduğu bölgede peştuca ders aldıkları gibi Özbeklerin de yoğun olduğu bölgelerde Özbekçe ders verilmektedir. Ancak Türkmenler Türkmen dilinde kitap basılmadığı için kendi dillerinde eğitim almamaktadır. Resmi okulların yanında bir de sadece din eğitiminin verildiği devlete bağlı olmayan medreseler vardır. Medrese eğitimi, çocuklukların camilerdeki imamlar tarafından verilen kuran kurslarına gitmesiyle başlamaktadır.¹⁹² Türkmen köylerin deki her camide var olan bu kurslarda çocuklara ilk başta temel İslami bilgiler daha sonra Arap Alfabeti ve kuran okuma becerileri öğretilmektedir. Ancak Özbekler arasında türkmenlerinkinden de olduğu gibi Medrese eğitimi yaygın değildir. Tamamen halkın desteğiyle yürütülen bu medreselerin hocaları devletten maaş almazlar. Cami imamları bu medreselerde din eğitimi almış kişilerden olur. Afganistan'da büyük şehirlerdeki bazı camiler dışında imamlar da devletten maaş almazlar.

¹⁹⁰ Majeedi, s. 45.

¹⁹¹ Noorullah Saifi, "Afganistan Türkmen edebiyatında önemli bir araştırma Abdülkerim bahman" *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S.24, C. 9, 2021, s. 184.

¹⁹² Nasir, s. 49.

Afganistan Türkmenleri arasında kız çocuklarının eğitim imkânlarından yararlanma oranı, Özbek toplumlarına kıyasla daha düşük düzeydedir. Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı kırsal alanlarda eğitim kurumlarının yetersizliği, hatta bazı küçük yerleşim birimlerinde okul ya da medresenin dahi bulunmaması, bu dezavantajı artırmaktadır. Bu durum özellikle kadınların eğitim alanındaki fırsat eşitsizliğini belirgin hale getirmektedir. Kırsal bölgelerde kız çocuklarının okula gönderilmesi çoğu zaman engellenmekte, bunun sonucu olarak pek çok Türkmen kızı okuma-yazma öğrenme şansından mahrum kalmaktadır.

5. SOSYO – KÜLTÜREL BAKIMINDAN

Afganistan'daki Özbek ve Türkmen toplumları arasında birçok sosyal ve kültürel benzerlik bulunmaktadır. İki toplum da Orta Asya kökenlidir ve benzer geleneklere, ritüellere ve yaşam tarzlarına sahiptir.¹⁹³

Afganistan coğrafyasında asırlardır birlikte yaşayan Özbekler ve Türkmenler, etnik, dil olarak ve kültürel açılarından önemli ölçüde benzerlikler gösteren iki Türk topluluğudur. Bu benzerlikler yalnızca tarihi kökenlerden değil, aynı zamanda ortak coğrafyada şekillenen yaşam pratiklerinden de kaynaklanmaktadır. Özellikle kuzey Afganistan'da yoğun şekilde yaşayan bu toplumlar, yüzyıllar boyunca ortak gelenekler, dini ritüeller, aile yapıları ve toplumsal değerler ekseninde güçlü bir sosyo-kültürel bağ kurmuşlardır. Bu bağlar, hem toplumlar arası uyumu pekiştirmiş hem de Afganistan'daki etnik çeşitliliğin uyumlu örneklerinden birini oluşturmuştur.

Özbekler ve Türkmenler, **ana dilleri** olarak Türk dillerinden türeyen kendi lehçerini konuşurlar. **Özbekçe** ve **Türkmence**, her iki topluluğun da kullandığı ana dillerdir. Her iki lehçe de Orta Asya'da yaygın olarak kullanılan ve bu toplumların kültürel mirasının önemli bir parçasını oluşturan dillerdir. Özbekçe ve Türkmence arasında bazı benzerlikler bulunmasına rağmen, her iki lehçenin de kendine has özellikleri bulunmaktadır. Her şeye rağmen iki topluluğu oluşturan insanlar büyük ölçüde birbirlerini kolaylıkla anlarlar. Bu diller, her iki toplum arasında iletişim kurmalarını ve kültürel bağlarını güçlendirmelerini sağlamaktadır.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Sayed Farid Mahmud, *Afganistan Özbek Türkçesinde Birleşik İsimler*, (Yük. Lis. Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD), Ankara 2012, s. 10.

Her iki topluluk da tarihleri boyunca **göçebe yaşam tarzını** sürdürmüştür. Bu, hayvancılıkla uğraşma, göçebe çadırlarında yaşama ve açık arazilerde dolaşma gibi ortak özellikleri içerir. Göçebe yaşam tarzı, hem Özbeklerin hem de Türkmenlerin tarihlerinde önemli bir rol oynamıştır. Her iki topluluk da Orta Asya'nın geniş bozkırlarında göçebe olarak yaşamış ve hayvancılıkla uğraşmıştır¹⁹⁵. Göçebe yaşam tarzı, açık arazilerde dolaşma, çadırlarda yaşama ve hayvan sürülerini otlatma gibi ortak özellikleri içerir. Bu yaşam tarzı, her iki topluluğun da kültürel kimliğini şekillendirmiş ve geleneksel yaşam biçimlerini etkilemiştir. Göçebe yaşam tarzı, Özbeklerin ve Türkmenlerin tarihlerindeki benzerliklerden biridir ve bu ortak özellik, onların birbirlerine yakınlığını ve karşılıklı anlayışlarını güçlendirebilir¹⁹⁶.

Özbek ve Türkmen toplumlarında **düğünler, bayramlar, doğum törenleri** ve diğer sosyal etkinlikler önemli bir yer tutar. Bu etkinlikler, toplumun bir araya gelmesini ve birlikte kutlama yapmasını sağlar. Düğünler, bayramlar, doğum törenleri ve diğer sosyal etkinlikler hem Özbek toplumunda hem de Türkmen toplumunda önemli bir yere sahiptir. Bu tür etkinlikler, toplumun bir araya gelmesini, birlikte kutlama yapmasını ve sosyal bağlarını güçlendirmesini sağlar.¹⁹⁷

Aile yapısı ve evlilik gelenekleri de benzer özellikler taşımaktadır. Özbekler ve Türkmenlerde ataerkil aile yapısı hâkimdir; büyük aile tipi yaygındır ve yaşlılara gösterilen saygı kültürel bir yükümlülük olarak kabul edilmektedir. Evlilik süreçleri; kız isteme, başlık parası, nişan ve düğün ritüelleri açısından büyük benzerlikler söz konusudur. Özellikle Türkmenlerde görülen "Peygamber Düğünü" (Akkoyun Toy) geleneği, dini değerlerle bütünleşmiş düğün anlayışının bir yansıması olup, Özbeklerin de benzer biçimde dini temelli düğün uygulamalarına sahip olduğu görülmektedir. Bu ritüeller, iki halkın da sosyal yapılarında aile kurumu etrafında şekillenen ortak değerleri ve dini hassasiyetleri yansıtır. Misafirperverlik, Özbekler ve Türkmenlerin toplumsal yaşamında önemli bir yere sahiptir. Her iki toplumda da misafir, kutsal kabul edilir ve ev sahibi olmanın getirdiği yükümlülükler titizlikle yerine getirilir. Özellikle bayramlarda, düğünlerde ve dini günlerde topluca yemek verme, davetlerde özel ikramlarda bulunma ve geleneksel yemekleri birlikte tüketme alışkanlığı, sosyal ilişkilerin gelişmesinde belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, misafir ağırlama kültürü, halklar arasında saygı ve güven ortamının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

¹⁹⁵ Oğuz, s. 62.

¹⁹⁶ Azizi, s. 17.

¹⁹⁷ Allah Berdi, s. 86.

Yemek kültürü açısından Özbekler ve Türkmenler arasında dikkate değer bir ortaklık mevcuttur. Özbek pilavı, sümelek, tandır ekmeği gibi geleneksel yemekler, Türkmen mutfağındaki etli pilavlar, çörekler ve hamur işlerine büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Her iki halk da yemekleri büyük kazanlarda, topluca, yardımlaşma usulüyle hazırlar; bu da imece geleneğini canlı tutar. Yemek sırasında gösterilen saygı kuralları, oturma düzeni ve sunum biçimleri bile birbirini andırmakta, kültürel birlikteliğin sofradan üzerinden yeniden üretildiğini göstermektedir.¹⁹⁸

Dini hayat da Özbek ve Türkmen toplumlarının en güçlü ortak paydalarından biridir. Her iki halk da Sünni İslam inancına mensup olup, dini ritüelleri büyük bir bağlılıkla yerine getirmektedirler. Cuma namazı, Ramazan ve Kurban Bayramı gibi dini günlerde yapılan toplu ibadetler, dualar ve ziyaretler, toplumsal dayanışmayı artırmaktadır. Hacca gidecek kişiler için düzenlenen uğurlama törenleri, mevlitler ve dua günleri gibi gelenekler hem Özbek hem de Türkmen kültüründe ortak biçimde yaşatılmaktadır. Bu yönüyle din, sadece manevi bir unsur değil; aynı zamanda sosyal birlikteliğin inşasında etkili bir araçtır.

Giyim-kuşam kültürü de her iki halkta geleneksel motifleri koruyarak varlığını sürdürmektedir. Özellikle erkeklerde çapan, dokuma kuşaklar ve takkeler; kadınlarda ise işlemeli entariler, renkli başörtüleri ve el yapımı takılar, Özbek ve Türkmen toplumlarının ortak estetik anlayışlarını yansıtır.

Her iki halk da **dokumacılıkta** geleneksel teknikleri yaşatmakta ve kadın emeği üzerinden kültürel mirası sürdürmektedir. Bu noktada halı dokumacılığı hem estetik hem de ekonomik anlamda ortak bir üretim alanı oluşturmuştur. Özbeklerden ziyade Türkmen halısı, ülke içinde ve dışında meşhur olmuştur. Türkmen halısı, hem sanatsal hem de kültürel açıdan büyük öneme sahip olan geleneksel bir el dokuması ürünüdür. Türkmen halıcılığı, yüzyıllardır süregelen göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzının, estetik anlayışın ve kültürel mirasın bir yansımasıdır. Afganistan Türkmen halıları, tamamıyla el tezgahlarında ve geleneksel tekniklerle dokunmaktadır. Halıların temel malzemesi genellikle koyun yünüdür. Bazı özel türlerde deve yünü veya pamuk da kullanılabilir. İplikler geleneksel olarak doğal kök boyalarla boyanır; özellikle kırmızı, bordo, lacivert ve kahverengi rengi ön plana çıkmaktadır. Türkmen halılarında geometrik desenlerin hakim olduğu bir estetik anlayışı vardır. Her Türkmen boyunun kendine özgü desen ve motifleri bulunmaktadır. Bu motifler

¹⁹⁸ Abdullah, s. 46.

genellikle (göl) adı verilen damga benzeri formlardan oluşur ve boy kimliğini yansıtır.

Örneğin:

- **Teke Gölü:** Büyük, belirgin ve simetrik desenler dikkat çeker.
- **Yomut Gölü:** Daha ince işçilik ve iç içe geçmiş desenlerle ayırt edilir.
- **Ersari Motifleri:** Kimi zaman çiçek veya kuş desenleri ön plana çıkar.

Halıcılık, Türkmen toplumunda sadece ekonomik bir faaliyet değil, aynı zamanda sosyal yapının ve kadın emeğinin belirginleştiği bir kültürel alandır. Halı dokuma sanatı büyük ölçüde kadınlara aittir ve kız çocuklarına erken yaşta öğretilir. Kaliteli ve büyük ebatlı bir halıya sahip olmak, bir ailenin sosyal statüsünü gösteren unsurlardan biridir. Misafir odalarına serilen halılar, estetik beğenin ve ev sahibinin maddi gücünün göstergesi olarak kabul edilir. Aynı zamanda Türkmen toplumlarında halı, çeyizin vazgeçilmez parçasıdır. Gelin olacak genç kızın çeyizinde mutlaka birkaç parça el dokuması halı yer alır. Ayrıca bazı bölgelerde başlık parası ya da nişan hediyesi olarak da halı verilmesi gelenektir. Kırsal bölgelerde, birçok Türkmen ailesi geleneksel tekniklerle halı dokumaya devam etmektedir. Yurt dışı pazarlarda halen büyük rağbet gören Afgan Türkmen halıları, kültürel ihracatın da önemli bir parçası olmaya devam etmektedir.

Müzik ve halk eğlenceleri de kültürel bağların canlı tutulmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Özellikle dombıra, dutar gibi geleneksel çalgılar her iki halkın müzik kültüründe önemli yer tutar. Düğünlerde icra edilen halk şarkıları, destan anlatımları, oyun ve halaylar hem eğlence hem de kültürel kimliğin aktarımı açısından işlevseldir. Nevruz gibi ortak kutlamalarda bu gelenekler en yoğun şekilde sahnelenmekte, halklar arası kaynaşma bu vesileyle pekiştirilmektedir. Nevruz Bayramı, Özbekler ve Türkmenlerin yıl içerisindeki en önemli ortak kutlama alanlarından biridir. Sümelek pişirme, halk oyunları düzenleme, bayramlaşma ve sosyal barış ritüelleri bu özel günde sıkça görülür. Nevruz, yalnızca doğanın uyanışı değil, aynı zamanda toplumun yeniden kaynaştığı bir zaman dilimi olarak işlev görür. Bu bağlamda, hem kültürel hem de psikolojik olarak topluluklar arası birlikteliği güçlendirici bir işleve sahiptir.¹⁹⁹

Son olarak, **geleneksel sporlar** da Özbekler ile Türkmenler arasındaki sosyo-kültürel ilişkilere katkı sunmaktadır. Özellikle “Buzkeşi” adıyla bilinen atlı spor, her iki halkın da toplumsal eğlenceleri arasında yer alır. Bu spor, sadece bir rekabet alanı değil; aynı zamanda

¹⁹⁹ Firuz, s. 11.

kolektif katılımın sağlandığı, seyircilerin ortak duygular yaşadığı bir sosyal etkinliktir. Tüm bu unsurlar dikkate alındığında, Afganistan'daki Özbekler ile Türkmenler arasında güçlü bir sosyo-kültürel ilişki ağı bulunduğu açıktır. Ortak tarih, dil, din, aile yapısı, gelenek ve görenekler; bu iki topluluğun yüzyıllardır aynı coğrafyada barış ve uyum içerisinde yaşamalarına imkan tanımıştır. Bu bağlamda Özbek-Türkmen ilişkileri, sadece etnik yakınlığa değil; aynı zamanda kültürel dayanışmaya dayalı çok boyutlu bir birliktelik örneği olarak değerlendirilebilir.

6. DİL VE EDEBİYAT BAKIMINDAN

Afganistan'daki Özbek ve Türkmen toplulukları, tarih boyunca dil ve edebiyat aracılığıyla kendi kültürel kimliklerini korumuş ve geliştirmiş iki köklü Türk topluluğudur. Özbekler, ana dilleri Özbekçe üzerinden hem sözlü hem de yazılı iletişimlerini sürdürürken, edebiyat alanında zengin bir mirasa sahiptir. Şiir, hikaye, masal ve destanlar gibi geleneksel edebi formlar, toplumsal değerlerin, inançların ve yaşam felsefesinin kuşaktan kuşağa aktarılmasında temel rol oynamıştır. Özbek edebiyatı, tarih boyunca Orta Asya'nın önemli kültürel ve siyasi süreçlerinden etkilenmiş, halk hikayeleri ve destanlarla toplumsal belleği beslemiş, aynı zamanda modern yazar ve şairler aracılığıyla çağdaş sosyal, politik ve kültürel meseleleri de ele alarak geleneksel formları çağdaş konularla harmanlamıştır.²⁰⁰

Türkmenler ise ana dilleri Türkmençe üzerinden kültürel ifadelerini sürdürmekte, edebiyatları tarihsel süreç içinde derinleşmiş bir sözlü ve yazılı gelenek üzerine inşa edilmiştir. Türkmen edebiyatı, özellikle şiir, destan, masal ve atasözleri aracılığıyla toplumsal değerleri, tarihsel deneyimleri ve kültürel kimliği yansıtırken, dilin zenginliği edebiyatın temelini güçlendirmiştir. Türkmenler de modern dönemle birlikte edebiyatlarında geleneksel teknikleri çağdaş temalarla birleştirerek sosyal ve kültürel değişimleri eserlerinde işlemişlerdir.²⁰¹

Her iki toplulukta da dil, toplumsal dayanışma ve kültürel bağların korunmasında merkezi bir rol oynarken, edebiyat ise sadece estetik bir ifade aracı olmanın ötesinde, kimlik duygusunu pekiştiren, tarih ve kültür bilincini gelecek nesillere aktaran bir işlev görmüştür. Bununla birlikte, Özbekler arasında dil daha homojen bir yapıya sahipken, Türkmenlerde coğrafi farklılıklar nedeniyle lehçe çeşitliliği mevcuttur; ayrıca Özbek edebiyatı bilim ve entelektüel katkılarla daha geniş bir kültürel etkileşim alanına sahipken, Türkmen edebiyatı ağırlıklı olarak sözlü gelenekler, toplumsal dayanışma ve kültürel mirasın korunması

²⁰⁰ Karimi, s. 36.

²⁰¹ Noor, s. 28.

ekseninde gelişmiştir. Her iki toplumda modern edebiyatın ortaya çıkışıyla birlikte geleneksel edebiyat formları korunurken çağdaş temalar işlenmiş, bu sayede hem Özbek hem de Türkmen edebiyatı toplumsal değişimleri yansıtan ve kültürel kimliği besleyen dinamik bir yapı kazanmıştır. Sonuç olarak, Özbek ve Türkmen toplumlarının dil ve edebiyatları, tarihsel kökenlerinden modern çağın getirdiği değişimlere kadar kısmi farklılıklar ve daha çok benzerlikler gösterirken, her iki halkın kültürel kimliğini ve toplumsal değerlerini koruyan vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Orta Asya'nın stratejik açıdan kritik konumunda yer alan Afganistan, tarih boyunca farklı toplumların istilalarına sahne olmuştur. Bu durum, Afgan halkının çeşitli dönemlerde saldırılara ve baskılara maruz kalmasına yol açmıştır. Dış güçlerin çıkar çatışmalarının odağı haline gelen ülke, telafisi mümkün olmayan kayıplar ve derin acılar yaşamış; söz konusu tecrübeler halkın kolektif hafızasında kalıcı izler bırakmıştır. Afganistan, tarih boyunca çok sayıda etnik topluluğa ev sahipliği yapan ve etnik, dini, kültürel farklılıkların bir arada bulunduğu bir coğrafya olmuştur. Bu çerçevede Özbekler ve Türkmenler, Afganistan'ın kuzeyinde yüzyıllardır yaşayan, tarihsel olarak Orta Asya ile sıkı bağları bulunan ve köklü bir toplumsal yapıya sahip iki Türk topluluğu olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada, Afganistan'da yaşayan iki önemli Türk topluluğu olan Özbekler ile Türkmenlerin tarihsel süreçteki varlıkları, sosyal ve kültürel yapılarındaki benzerlik ve farklılıkları, siyasal sistem içindeki rolleri ve nihayetinde aralarındaki ilişkiler derinlemesine analiz edilmeye çalışılmıştır.

Tez *dört bölümden* oluşmakta olup, *İlk bölümde*, genel olarak Afganistan'ın tarihi gelişimi, coğrafi konumu, siyasi yapısı, ekonomik durumu ve eğitim sistemi ele alınmıştır. Ülkenin tarihsel süreci, M.Ö. 500'lü yıllarda Perslerin, ardından M.Ö. 330'larda Büyük İskender'in hâkimiyetine girmesiyle başlamaktadır. Afganistan toprakları, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde İslam dini ile tanışmıştır. Türklerin bölgedeki varlığı ise İskitler ve Halaçlar dönemine kadar uzanmaktadır. Daha sonra da sırasıyla Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harezmşahlar, Timur, Babüriler ve en son 1747'de Nadir Afşar tarafından kurulan Türk devletidir. "Nadir Afşar'ın vefatından sonra Ahmed Şah Abdali, Afganistan'daki farklı etnik ve sosyal grupları bir araya getirerek yeni bir devlet teşkilatlanması oluşturmuştur. 19. yüzyılın ortalarına doğru İngilizler bölgeye müdahale etmiş ve 1839'da Afganistan'ı işgal etmiştir. Bu işgale karşı Afgan toplumu üç kez İngilizlerle savaşmış ve uzun mücadelelerin ardından 1919'da bağımsızlık kazanılmıştır. 1979'da bu kez Sovyetler Birliği ülkeye girerek yaklaşık on yıl boyunca işgali sürdürmüştür. Sovyet müdahalesi, Afganistan'ın siyasi ve toplumsal istikrarını derinden sarsmış ve kesintisiz çatışmaların önünü açmıştır. Sovyet ordusunun çekilmesinden sonra ise barış tesis edilememiş, bu kez Afgan grupları arasında iktidar mücadeleleri başlamıştır. Bu ortamda 1994'te ortaya çıkan Taliban hareketi kısa sürede güçlenmiş, 1996 yılına gelindiğinde ise Pençşir dışında ülkenin büyük bölümünde hâkimiyet sağlamıştır. 2001-2021 yılları arasında ülkede Amerika'nın hakimiyeti söz konusudur. 2001 yılında Taliban'ın devrilmesiyle ülkede

yeni bir hükümet kurulur. Genel olarak bütün Afganlıların desteklemek durumunda kaldığı yeni hükümetin ilk cumhurbaşkanı Hamid Karzai olur. 2014 yılına kadar ülkeyi yönetir. Daha sonra başa gelen Eşref Gani, 2021 kadar ülkenin başında kalır ve 2021 yılında Amerika'nın ülkeyi terketmesiyle ikinci Taliban dönemi başlar. Günümüzde Taliban ülkeyi idare etmeye devam etmektedir.

Sık sık ortaya çıkan iç savaşlar ve siyasi istikrarsızlık, Afganistan'ı ekonomik açıdan dünyanın en yoksul ülkelerinden biri haline getirmiştir. Devam eden çatışmalar, ekonomik kalkınmayı sürekli olarak engellemiştir. Ülkenin mevcut ekonomik yapısına bakıldığında tarım ve hayvancılığın temel gelir kaynaklarını oluşturduğu görülmektedir. Çeşitli bölgelerde çimento, şeker ve gıda üretimi yapan fabrikalar bulunmasına rağmen, güvenlik sorunları nedeniyle birçok işletme faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır. Oysa Afganistan, yer altı kaynakları bakımından oldukça zengin bir potansiyele sahiptir. Çinko, demir, kurşun, berilyum, petrol ve yakut gibi önemli madenler olmasına rağmen, uzun yıllar süren savaşlar ve altyapı yetersizlikleri sebebiyle bu kaynaklardan yeterince faydalanılamamıştır. Bugün dünyanın en yoksul ekonomilerinden biri sayılan Afganistan'da kişi başına düşen milli gelir ortalama 200–300 dolar seviyesinde kalmaktadır.

İkinci bölümde Afganistan'da yaşayan Türkmenlerin tarihsel gelişimi, ekonomik koşulları, demografik özellikleri ile siyasi ve eğitim alanındaki durumları detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Afganistan'da yaşayan Özbek topluluğu, tarih boyunca bölgedeki en önemli Türk kökenli etnik gruplardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölümde ele alınan tarihsel gelişim süreci, yalnızca bir göç hikâyesini değil; aynı zamanda Orta Asya'nın siyasi, kültürel ve demografik dönüşümlerinin Afganistan'a yansıyan boyutlarını kapsamaktadır. Afganistan'daki Özbeklerin etnik kimliğini, yerleşim düzenlerini ve kültürel yapılarını anlamak, onların bu ülkedeki genel toplumsal yapıya nasıl entegre olduklarını ve ne tür bir tarihsel rol oynadıklarını da açıklığa kavuşturur.

Özbeklerin Afganistan'a yerleşimi, esasen Orta Asya'da meydana gelen büyük siyasi altüst oluşlarla ilişkilidir. Timur Devleti'nin yıkılışı, Şeybanîler'in yükselişi ve ardından gelen çalkantılı dönem, birçok Özbek kolunun güneye yönelmesine neden olmuştur. Şeybanî Han'ın ardından gelen hükümdarların Horasan bölgesine olan ilgisi, bu göçleri daha da yoğunlaştırmıştır. 16. yüzyıldan itibaren özellikle Buhara ve Hive hanlıkları

arasındaki rekabet, birçok Özbek boyunun bugünkü kuzey Afganistan topraklarına göç ederek yerleşmesini beraberinde getirmiştir. Bu göç hareketleri aynı zamanda beraberinde güçlü bir askerî, kültürel ve idarî miras da taşımıştır. Özbekler, sadece göç eden topluluklar olarak değil; belirli bölgelerde idarî etkinlik gösteren hanlıklar ve beyler aracılığıyla da bu coğrafyada iz bırakmışlardır.

Rusların Türkistan'ı işgaliyle birlikte, Afganistan'a yönelik Özbek göçleri daha da hızlanmıştır. Rus baskısından kaçan birçok aydın, derviş, alim ve sıradan halk, özellikle Andican, Fergana ve Buhara bölgelerinden Afganistan'a geçmiştir. Bu göçler, Afganistan'daki Özbek nüfusun sadece sayıca değil, nitelik olarak da artmasını sağlamıştır. Böylelikle Özbekler, Kuzey Afganistan'da — özellikle Mezar-ı Şerif, Cüzcan, Faryab, Sar-i Pul, Tahar gibi vilayetlerde — önemli bir demografik yoğunluğa ve sosyal yapıya kavuşmuşlardır. Aynı zamanda geleneksel tarım ve hayvancılıkla uğraşmalarına rağmen, şehirleşme süreçlerinde de aktif roller üstlenmişlerdir.

Sosyal ve kültürel açıdan Özbek toplumu, büyük ölçüde Hanefî mezhebine bağlı Sünni bir yapıya sahiptir. İslami değerlerin günlük yaşam üzerindeki etkisi, Özbeklerin geleneksel yapısının temel taşıdır. Bunun yanı sıra, aşiret ve boy aidiyetleri önemli bir sosyal düzenleyici olarak günümüzde dahi etkisini sürdürmektedir. “Lakay”, “Ming”, “Keneges”, “Katagan” gibi boylara dayalı yapılanmalar, hem iç dayanışmayı artırmış hem de yerel güç odaklarının oluşmasına imkân tanımıştır. Bu noktada, etnik kimlik ile yerel güç ilişkileri arasında organik bir bağ kurulmuştur.

Dil, Özbek kimliğinin temel taşı olarak öne çıkmaktadır. Özbek Türkçesi, hem gündelik yaşamda hem de yerel yazılı kültürde kullanılmaktadır. Ancak özellikle Sovyet sonrası Orta Asya ülkeleriyle olan iletişimin sınırlı olması, Afganistan'daki Özbekçenin belirli ölçüde arkaik yapısını korumasına neden olmuştur. Bununla birlikte, eğitim kurumlarında Farsça'nın baskınlığı, Özbekçenin kurumsallaşmasını sınırlamış ve bu durum Özbek kimliğinin modernizasyon sürecinde bazı kırılmalara yol açmıştır.

Siyasal katılım açısından bakıldığında ise, Özbekler 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Afganistan'ın iç savaş dönemlerinde, özellikle General Raşid Dostum'un liderliğinde önemli bir askerî ve siyasal güç olarak sahneye çıkmıştır. Raşid Dostum'un kurduğu “Cünbüş-i Millî” hareketi, yalnızca askeri bir yapılanma değil, aynı zamanda Özbek kimliğinin modern anlamda siyasal bir temsilini de oluşturmuştur. Bu durum, Özbeklerin

yalnızca kültürel değil, siyasal özne olarak da Afganistan sahnesinde etkin rol oynamasına neden olmuştur.

Netice itibariyle bu bölümde sunulan veriler ışığında denilebilir ki Afganistan'daki Özbekler, tarihsel süreçte yalnızca göç eden bir topluluk değil; aynı zamanda coğrafyayı dönüştüren, yerleşikleşen, kültürel kimliğini muhafaza eden ve zamanla siyasal alanda da aktörleşen dinamik bir etnik yapı olarak değerlendirilebilir. Onların tarihsel kökenleri, kültürel yapıları ve siyasal katılım düzeyleri, Afganistan'daki çok-etnikli bir yapının hem karmaşıklığını hem de potansiyel uyum dinamiklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Özbeklerin tarihsel tecrübesi, ülkenin gelecekteki toplumsal barışı ve siyasal bütünlüğü açısından da önemli bir referans çerçevesi sunmaktadır.

Üçüncü bölümde Afganistan'da Türkmenlerin, tarihsel göçleri, toplumsal yapıları, yerleşim alanları, geçim kaynakları, siyasi etkileri ve kültürel özellikleri oldukça ayrıntılı biçimde ele alınmış.

Afganistan Türkmenleri, tarihi derinlikleri ve kültürel özgünlükleri ile bu ülkenin önemli etnik gruplarından birini teşkil etmektedir. Çoğunlukla Orta Asya'dan, özellikle de Rusların Türkistan'a yönelik istilaları neticesinde 19. yüzyılda başlayan zorunlu göçler sonucu Afganistan topraklarına yerleşen Türkmenler, bu süreçte hem siyasi hem de sosyal açıdan çeşitli değişimlerle karşı karşıya kalmışlardır. Özellikle Teke, Ersari, Sakar, ve Salur gibi boylar üzerinden şekillenen Türkmen varlığı, bugün Faryab, Cüzcan, Badgis, Belh ve Herat gibi vilayetlerde yoğunluk göstermektedir.

Türkmenler Afganistan'a geldiklerinde çoğunlukla tarıma ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik yaşam sürmekteydiler. Bunun yanı sıra özellikle halıcılık alanında büyük bir ustalık ve gelenek taşımaktaydılar. Halıcılık sadece ekonomik bir faaliyet değil, aynı zamanda Türkmen kadınının becerisi, estetik anlayışı ve toplumsal katkısının da sembolü haline gelmiştir. Yerleştikleri bölgelerde sulak ve verimli toprakları tercih etmeleri, onların yaşam tarzlarıyla doğrudan ilişkili olmuş; bu da Türkmenlerin tarımsal üretimde önemli bir aktör haline gelmelerini sağlamıştır.

Sosyal yapıları aşiret düzenine dayalı olan Türkmenler, kendi içlerinde saygı, örf-adet ve gelenek bağlamında güçlü bir dayanışma sergilemektedirler. Dügünler, başlık parası, peygamber düğünü (akkoyun toy) gibi geleneksel merasimler hâlen canlı bir biçimde

yaşatılmakta; bu merasimler Türkmen toplumunun kültürel hafızasını korumasına katkı sunmaktadır. Bu törenler aynı zamanda toplum içi birlikteliği artıran ve kuşaklar arası bağı pekiştiren işlevlere de sahiptir. Türkmenler, bu yönleriyle kendi kimliğini ve yaşam biçimini muhafaza etme konusunda kararlı bir tutum sergilemiştir.

Afganistan Türkmenleri, tarih boyunca büyük hanlıkların, göçlerin ve savaşların etkisi altında kalsa da, kendi kimliğini kaybetmeden bu yeni topraklarda yaşamayı başarmışlardır. Siyasi olarak genellikle geri planda kalmayı tercih etmiş olsalar da, yerel liderlik düzeyinde kanaat önderlerinin etkisi daima var olmuştur. Devletle ilişkileri genellikle mesafeli ve dikkatli bir çizgide ilerlemiş olan Türkmenler, kimliklerini koruyarak uyumlu bir toplum profili çizmişlerdir.

Sonuç olarak, Afganistan Türkmenleri hem tarihî hem de kültürel açıdan kendine özgü dinamiklere sahip, üretken, geleneklerine bağlı ve toplumsal değerleri güçlü bir etnik yapıyı temsil etmektedir. Göçebe geçmişlerinden getirdikleri kültürel miras ile yerleşik hayat arasında kurdukları denge, onları sadece Afganistan'ın kuzeyinde değil, genel anlamda ülke sosyolojisinde önemli bir yere oturtmuştur. Bugün hâlâ kendi örf ve adetlerini yaşatmaları, bu toplumun dirençli ve kimlik bilinci yüksek bir yapı sergilediğinin açık bir göstergesidir.

Çalışmanın son bölümünde Afganistan'da Özbek-Türkmen ilişkileri ele alınmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Afganistan'da Özbek ve Türkmen toplulukları, tarihsel olarak Orta Asya'nın derin kültürel ve sosyal dinamikleriyle şekillenmiş, birbirine yakın etnik gruplardır. Her iki grup da coğrafi olarak büyük ölçüde aynı alanlarda, özellikle ülkenin kuzey bölgelerinde yaşamaktadır. Bu coğrafi yakınlık, tarih boyunca kültürel alışveriş ve ekonomik işbirliğini teşvik etmiş, iki halk arasındaki sosyal bağları güçlendirmiştir. Tarihsel açıdan bakıldığında, Türkmenlerin Afgan topraklarındaki varlığı 10. yüzyıla kadar uzanmakta olup, Özbeklerin bölgedeki etkinliği ise 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren belirginleşmiştir. Özbeklerin siyasi ve askeri tarih sahnesindeki etkileri özellikle modern dönemde daha öne çıkarken, Türkmenler daha çok yerleşik ve kırsal bir yaşam sürdürmüş, siyasi temsilde Özbeklere kıyasla daha sınırlı kalmıştır. Bu tarihsel farklılıklar, iki topluluk arasında zaman zaman siyasi rekabet ve temsil sorunlarına yol açsa da ortak dil, kültür ve sosyal ritüeller bu farklılıkların üstesinden gelinmesine imkan sağlamıştır. Siyasi temsil bağlamında, Özbekler Afganistan siyasetinde daha aktif ve görünür olmuş, özellikle Sovyet işgali sonrası dönemde güçlü liderlikler ve siyasi figürlerle varlık göstermiştir. Türkmenlerin

siyasi temsil gücü ise nispeten daha zayıf kalmış, bu durum toplumsal katılım ve hak arama süreçlerinde bazı eksikliklere neden olmuştur. Ancak her iki topluluk da anayasal düzeyde dillerinin ve kültürlerinin tanınmasıyla meşruiyet kazanmış, bu durum uzun vadede siyasi ve kültürel hakların güçlendirilmesi için bir zemin oluşturmuştur.

Ekonomik ilişkilerde ise Özbekler ve Türkmenler arasında önemli bir karşılıklı bağımlılık söz konusudur. Tarım, hayvancılık ve özellikle halıcılık alanlarındaki ortak ekonomik faaliyetler, sadece ekonomik kazanç sağlamamakta, aynı zamanda sosyal dayanışmayı ve kültürel alışverişi de artırmaktadır. Bu ekonomik işbirliği, bölgesel istikrar ve toplumsal refah açısından kritik bir rol oynamaktadır. Eğitim alanında ise iki topluluk arasında belirgin farklar bulunmaktadır. Özbekler kendi dillerinde eğitim alma imkânına sahipken, Türkmenlerin kendi dilinde yeterli eğitim materyalleri bulunmamakta ve özellikle kırsal kesimde eğitim erişimi ciddi biçimde kısıtlanmaktadır. Bu durum, Türkmenlerin sosyo-ekonomik gelişiminde önemli bir engel teşkil etmekte ve topluluklar arasında fırsat eşitliği açısından sorunlar yaratmaktadır. Son olarak sosyo-kültürel bağlamda, iki topluluğun ortak kökene dayanan dil, gelenek, göçebe yaşam biçimi ve sosyal etkinlikler gibi pek çok ortak yönü bulunmaktadır. Bu benzerlikler, Özbek ve Türkmenler arasındaki karşılıklı anlayış ve işbirliğinin temel taşlarını oluşturmakta, bölgesel barış ve toplumsal bütünleşme için önemli bir potansiyel sunmaktadır. Özetle, Afganistan'daki Özbek ve Türkmen toplulukları arasında var olan tarihsel, kültürel ve ekonomik bağların daha da güçlendirilmesi, siyasi temsil ve eğitim gibi alanlarda eşitlikçi politikaların geliştirilmesi, hem bu toplulukların refahı hem de Afganistan'ın genel istikrarı açısından stratejik bir gerekliliktir. Topluluk liderleri ve siyasi aktörlerin bu yönde adımlar atması, ülkenin çok etnikli yapısının sağlıklı ve kalıcı şekilde yönetilmesini destekleyecektir.

Kısaca Özbekler ile Türkmenler arasındaki ilişkiler maddeler halinde şu şekilde ifade edilebilir.

- Türkmenlerin **Afganistan'daki varlığı** 10.-11. yüzyıla, Özbeklerin varlığı ise 15.-16. yüzyıla kadar uzanır. Her iki topluluk Orta Asya'dan göç ederek kuzey Afganistan'da yerleşmiştir.
- Ülkede Özbekler, güçlü liderler ve aktif **siyasi katılım**la önemli siyasi roller üstlenirken; Türkmenler daha az temsil edilmiş ve ikinci planda kalmışlardır. 2004 Anayasası her iki halkın dillerini resmi statüye kavuşturmuştur.

- Özbek ve Türkmenler **tarım, hayvancılık ve halıcılık** gibi alanlarda ortak ekonomik faaliyetlerde bulunmakta, bu durum sosyal dayanışmayı da güçlendirmektedir.
- Özbekler kendi dillerinde **eğitim** alabilirken, Türkmenlerin eğitim materyali ve imkanları sınırlıdır; kırsal bölgelerde eğitime erişim düşüktür.
- Dil, göçebe yaşam tarzı, sosyal törenler ve misafirperverlik gibi kültürel unsurlar iki topluluk arasında güçlü bağlar oluşturmaktadır.
- **Ortak tarih ve kültür**, Özbek-Türkmen ilişkilerinde diyalog ve uzlaşmayı teşvik etmeli; siyasi temsil, eğitim ve ekonomik işbirliği alanlarında adımlar atılmalıdır.
- **Toplumsal Bütünleşme** ve iki topluluk arasındaki **işbirliği**, Afganistan'ın çok etnikli yapısının yönetilmesinde istikrar ve kalkınma için kritik bir unsur olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

- ABBASLI, Subhana, *Osmanlı Tarih Yazıcılığında Türkmen Hanedanları: Akkoyunlular ve Karakoyunlular*, (Yük. Lis. Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları ABD), Ankara, 2019.
- ABDULLAH, Mohammad Qhasem, *Afganistan Türklerinde Aile ve Evlilik – Andkhoy Örneği*, (Yük. Lis. Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD), Kayseri 2017.
- Afganistan Ülke Raporu*. 2017, T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği.
- AHMETOĞLU, Ahmet, *Karakoyunlular ve İskender Mirza'nın Siyasi Hayatı*, (Yük. Lis. Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD), Aydın, 2019.
- AKA, İsmail “Timurlular”, *DİA*, C. 41, İstanbul, 2012 . s. 177-180.
- AKBULUT, Şahin, *Timurlu Devleti'nde Saltanat Mücadeleleri*, (Yük. Lis. Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD), Şanlıurfa, 2021.
- ALLAH BERDİ, Abdullah, *Abdurrahim Oraz'ın Seçilmiş Şiirleri (Dil Ve Üslup İncelemesi)*, (Yük. Lis. Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD), Denizli, 2022.
- ASLANLI, Kenan “Afganistan'ın Doğal Kaynak Zenginlikleri ve Jeopolitik Güç Mücadelesi”, *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, (Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü), C. 7/1, Ankara 2023, s. 19-32.
- ALPARGU, Mehmet, “Özbekler”, *DİA*, C. 34, İstanbul, 2007, s. 119-121.
- ALTIER, Semiha *Şiban Han Dönemi (1500-1510) Özbek Kitap Sanatı*, (Doktora Tezi/ Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD) , Ankara, 2007.
- AMİNİ, Mohammad Kazım, *Zorawanlar Hakımı*, (Dostan Basmahansı), Mezar i Şerif, 1398.
- , *Faryabda intilişler Tarihi*, (Dostan Basmahansı), Mezar i şerif, 1399
- , *Gurbet Köyleri*, C I, (Dostan Basmahansı), Mezar-ı Şerif, 1391.
- AVCI, Erkan, *Özbek Kimliğinin İnşa Sürecinde İslam'ın Rolü*, (Doktora Tezi/ Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ABD), Bursa, 2024.
- AYAN, Ekrem - Abdul Shukoor Koyuk, “Afganistan Türkmenleri (Kuzey Bölgesi)”, *MSKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1/2, Muğla, s. 451-459.

- AZAAD, Abdul Bashir, **1990-2015 Arası Afganistan Siyasetinde Afganistan Türkleri ve General Dostum**, (Yük. Lis. Tezi – Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2019.
- AZİZİ, Abdul Karim, **Afganistan'ın Ekonomik Kalkınması'nın Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri**, (Yük. Lis. Tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Tekirdağ, 2019.
- AZİZİ, Firuze, **Afganistan Özbek Halk Edebiyatında Yazı ve Zeba Hikâyesi Koşukları**, (Yük. Lis. Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD), Ankara, 2021.
- BARATI, Hekmatullah, **Taliban İktidarı Ve Afganistan Üzerindeki Etkisi**, (Yük. Lis. Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Eskişehir, 2024.
- BEHROZ, Atiqullah, **Afganistan Siyasi Coğrafyası Ekseninde Tarih ve Toplum**, (Yük. Lis. Tezi Karabük Üniversitesi Eğitim Enstitüsü), Karabük, 2020.
- BIK, Mahjoubullah, **Hamid Karzai Dönemi Afganistan'ın Bölgesel Dış Politikası (2001-2014)** (Yük. Lis. Tezi, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Karabük, 2024.
- BÜYÜKBAŞ, Murat. **Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan'a Müdahalesi ve Afganistan'da Oluşturulan Yeni Yönetim Yapısı**. (Yük. Lis. Tezi Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Isparta. 2006.
- CEYLAN, Nimet, **Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Mirza'nın Eserlerindeki İnkilemler**, (Yük. Lis. Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD), Adana, 2009.
- ÇAĞLITALASLIGİL, İbrahim, **Timurlu Devleti ile Karakoyunlu Devleti Arasındaki Münasebetler (1380-1469)**, (Yük. Lis. Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi ABD), Kayseri, 2024.
- ÇINARLI, Özgür “**Afganistan'daki İç Savaş ve Dış Müdahale (1989-2001)**,” (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD), Ankara, 2009.
- , “Afganistan'ın Etnik Yapısı”, **Aksaray Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü İİBF Dergisi**, C. 4/1, 2012, s. 72-84.
- DARAWGAR, Sayed Barmak **Afganistan Özbek Türkçesi Grameri**, (Yük. Lis. Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı), Erzurum, 2016.
- DOĞAN, Yasemin **Uluslararası Göç ve Entegrasyon Teorileri Bağlamında Afganistan Hazaralarının Türkiye'ye Göçü: Trabzon ili Örneği**, (Yük. Lis. Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji ABD), Trabzon, 2020.
- DUDAK, Mustafa “İlbars Han”, **DİA**, C. 22, İstanbul, 2000, s. 78-79.

- ERDEN, Gökhan - Ulaş Töre Sivrioğlu. “Peştunların Kökeni: Beni İsrail Teorisi/ Etnolojik, Tarihi, Dilbilimsel ve Genetik Kaynakların Işığında Bir Tartışma”, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, S. 5, Kış 2019, s. 23-39.
- FİRUZ, Fevzi - Hasan Cankurt , “Afganistan’da Türkoloji ve Türkçe Çalışmaları Hakkında Bir Araştırma”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C,11/2. Manisa 2013, s. 491-502.
- , *Afganistan’ın Maymana Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru*, (Yük. Lis. Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD), Erzurum, 2013.
- , "Afganistan’da Türk Kültürü ve Edebiyatı Üzerine Bir Araştırma", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C.1, Batman, 2012, s. 549-553.
- GARİBYAR, Abdulrahim, *Altın Tabak*, (İntişarat-i Al Azher), Kabil, 1394.
- GUBBAR, Mir Gulam Muhammed, *Afganistan Der Mesir-i Tarih*, C.I, (Merkez İntişarat-i Cumhuriyet), Tahran, 1386.
- GULI, Emin, *Tarih Siyasi ve İctimai Türkmen ha*, (maharat yay), C, I, Tahran, 1366.
- GÜNDOĞDU, Abdullah “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler*, C. 2, Ankara, 2002, s. 606-616.
- GÜNDÜZ, Tufan, “Şah İsmail ”, *DİA*, C, 38, İstanbul, 2010, s. 253-255.
- HASAS, Salih Mohammad, *چوماقار (Çomaklar)*, (Matbai Nasıb), Mezar i Şerif, 1389.
- , *Toyga Barsan Toyub Bor*, (intiarat saqafat), Kabil, 1397.
- İLBAY, Mustafa, *Geçmişten Günümüze Kadar Türkmenler (Oğuzlar)*, C, I, (hdy yay.), Ankara, 2010.
- İLSEYER, Noor Yaghdı, *Kuzey Afganistan’da Ziyaret Dindarlığı Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* (Andkhoy Örneği), (Yük. Lis. Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri ABD), Kayseri, 2015.
- İŞGÜZAR, Mustafa Yasin, *Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf ve Dönemi (1389-1420)*, (Yük. Lis. Tezi, Yozgat Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD), Yozgat, 2019.
- JALALİ, Ali Ahmad, *A Military History of Afghanistan from the Great Game to the Global War on Terror*, Kansas University Press, Kansas, 2017.
- KABULİ, Shahim Ahmad vd., *Afganistan İn 2014 A Survey of the Afgan People*, (Ed. Nancy Hopkins), The Asia Foundation, AINA Afghan Media and Culture Center, Kabul 2014. s. 133.
- KAFALI, Mustafa “Ebülğazi Bahadır Han”, *DİA*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 358-360.

- KARA, Füsün, **Özbekistan Tarihi, (1917 – 1991)**, (Doktora Tezi / Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD), Elazığ, 1999.
- KARA, Mehmet, “Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 14, Ankara, 2002, s. 235-251.
- KARAGÖZ, Mürüvet, **Safevi Devleti’nin Kuruluş Dönemi**, (Yük. Lis. Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD), Şanlıurfa, 2010.
- KARİMİ ,Kianoosh, **Afganistan Özbekçe Türkçesinin Üzerinde Farsçanın Tesiri**, (Yük. Lis. Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) , Antalya, 2013.
- KARTAL, Ahmet, **Akkoyunlu - Timurlu Siyasi ilişkleri (1400 – 1470)**, (Yük. Lis. Tezi, Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih ABD), Iğdır, 2022.
- KAZU, İbrahim Yaşar - Sadık Güleçen, “Afganistan Eğitim Sisteminin İncelenmesi”, **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, Fırat Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Elazığ, 2008, s. 25-31.
- KELEŞ, Erol, “Doğu Anadolu’da Kara Koyunlu- Timurlu Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi”, **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 2, Malatya, Ekim 2017, s. 219-234
- KILIÇ, Nurten, **Siyasal Kültürde Değişim Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)**, (Doktora Tezi/ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD), Ankara, 1999.
- KIRCA Umut, , **Nadir Şah Döneminde Afşarlıların Babürlüler ve Türkistan Hanlıkları ile İlişkileri (1736-1747)**, (Yük. Lis. Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2018.
- KİREN, Akın, **Afganistan’ın Yeniden Yapılandırılmasında Türkiye’nin Rolü**, (Yük. Lis. Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2012.
- KONUKÇU, Enver “Hayber Geçidi”, **DİA**, C.17, İstanbul 1998, s. 23-24.
- , “Hokand Hanlığı”, **DİA**, C. 18, İstanbul 1998, s. 215-216.
- KORKMAZ, Ahmet, **Karakoyunlu Devleti’nin Askeri Teşkilatı**, (Yük. Lis. Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD), Şanlıurfa, 2020.
- KOYUK, Abdul Shukoor, **Afganistan Türkmen Ağzı (Şemal Bölgesi)**, (Yük. Lis. Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Muğla, 2020.
- NECEF, Ekber N. - Ahmet Annaberdiyev, **Hazar Ötesi Türkmenleri**, C, I, (Kaknüs yay.187), İstanbul, 2003.
- NASİR, Bory, **Afganistan’ın Faryab Bölgesindeki Türkmenlerin Sosyo Kültürel Yapısı**, (Yük. Lis. Tezi- Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kırşehir, 2021.

- NASIRİ, Hussain, *Afganistan'da Hazaralar-Taliban İlişkisi*, (Yük. Lis. Tezi- Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kırşehir, 2022.
- NAZARI, Hudayberdi, *Türkmen Nakıları ve Ata sözleri*, (Dostan Basmahansı), Mezar-ı Şerif, 1401.
- NOOR, Nooryaghdi, *Türkmenistan Türkmencesi İle Afganistan Türkmencesinin Ses ve Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırması*, (Yük. Lis. Tezi, Ankara Hacı Bayram veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD), Ankara, 2020.
- MACİT, Abdulkadir *Şeybani Hanlığı (1500-1599)*, (Doktora Tezi/ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları ABD), İstanbul, 2015.
- MAJEEDI, Ezatullah *Afganistan Ekonomisinin Genel Görünümü Ve Afganistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri*, (Yük. Lis. Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Afyonkarahisar, 2021.
- MAHMOD, Sayed Farid, *Afganistan Özbek Türkçesinde Birleşik İsimler*, (Yük. Lis. Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD), Ankara 2012, s. 10.
- MAKHDOM, Abdulahad, *Afganistan Türkmenlerinin Sosyo- Kültürel ve Dini Durumu (Mezar-I Şerif Örneği)*, (Yük. Lis. Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD), Samsun, 2016.
- MAQSUDI, Abdul Karim, *Afganistan Özbeklerinin Akrabalıkla İlgili Atasözlerinin Türkiye'de Kullanılan Atasözler İle Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi* (Yük. Lis. Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD), Konya 2018.
- OBAYD, Naqibullah “11 Eylül Saldırısı Sonrası Afganistan'daki Ekonomik Kalkınma Dönüşüm”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9 , Ankara, Ocak-Nisan 2017, s. 133-156.
- OĞUZ, Esedullah, *Hedef Ülke Afganistan*, (Doğan Kitapçılık yay.), İstanbul, 2001.
- ORTAQ, Bakhtiar & Mehmet Akif Özer, “Afganistan'da Son Dönem Gelişmeler Doğrultusunda Siyasal ve Toplumsal Yapıda Yaşanan Değişim ve Dönüşüm”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.3, Kasım 2023, s.497-519.
- OYGHAGH, Karimullah, *Afganistan'ın Tahhar Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru*, (Yük. Lis. Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), Erzurum, 2019.
- ÖZCAN, Azmi, “Nadir Şah”, *DİA*, C, 32, İstanbul, 2006, s. 276-277.

- ÖZTÜRK, Rıdvan, “Afganistan Türkmenlerinin Ferhengi Encümeni ve Güneş Dergisi”, *International Periodical for the Language, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 4/3. 2009, s.1805-1818.
- PEKMEZCİ, Müslüm *Trabzon Rum Devleti-Akkoyunlu Devleti Münasebetleri (1340-1461)*, (Yük. Lis. Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD), Malatya, 2024.
- RAHYAB, Abdul Sami, *Afganistan’ın Ürün İhracatının Belirliyecileri: Çekim Modeli Yaklaşımı*, (Yük. Lis. Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Samsun, 2020.
- RAOFİ, Farangis “Afganistan-Çin İlişkilerinde Ortaklık Politikaları ve Bölgesel Rekabet”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, C. 9/86, 2022, s. 1533-1545.
- RASEKH, Shogofa *Afganistan Eğitim Sisteminde Nitelik Sorununun Tarihsel, Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Temelleri*, (Yük. Lis. Tezi – Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri ABD), Ankara, 2017.
- REJEPOVA, Arazgül, *Timurlarda Kültürel Hayat ve Sultan Hüseyin Baykara Dönemi*, (Yük. Lis. Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2019.
- SADAT, Sayed Hamidullah, *Afganistan İç Savaşının Yapısalcı Yaklaşım Çerçevesinde Analizi (1992-2022)*, (Yük. Lis. Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kayseri, 2023.
- SADAT, Sayed Shafiqua, *Nadir Şah Döneminde Afganistan*, (Yük. Lis. Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD), Sakarya, 2017.
- SAİFİ, Noorullah, “Afganistan Türkmen edebiyatında önemli bir araştırma Abdülkerim bahman” *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S.24, C. 9, 2021, s. 183-190.
- SARAY, Mehmet, “Afganistan”, *DİA*, C.I, İstanbul 1998, s. 401-408.
- , “Hive hanlığı”, *DİA*, C.18, İstanbul 1998, s. 167-170
- SIDDIQI, Jawad “Afganistan’da Yüksek Öğretimde Din Eğitimi”, *AÜİFD*, C. XLVIII, S. II, Ankara 2007, s. 135-148.
- , *Afganistan’da Yüksek Öğretimde Din Eğitimi*, (Yük. Lis. Tezi – Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD.), İsparta, 2006.
- SOYER, Nuryağdı, “Türkmenlerin Kökeni ve Afganistan’a Yerleşmeleri”, *İJVUTS Dergisi*, C. 5/9, Sakarya, s. 72 – 88.
- SÜMER, Faruk, “Türkmenler”, *DİA*, C, 41, İstanbul, 2002, s. 607-611
- , “Karakoyunlular”, *DİA*, C, 24, İstanbul, 2001, s. 434-438

- , “Akkoyunlular”, *DİA*, C, 2, İstanbul, 1989, s. 270-274.
- ŞAHBAZ, Davut “Hindistan'da Babür İmparatorluğu'nun Kuruluş Dönemi: Zahirüddin Muhammed Babür”, *DTCF Dergisi*, C. 57/1, Ankara, 2017, s. 582-604
- ŞAHİN, Savaş “Afganistan'daki Türkmen Varlığı ve Kültürü Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C 5/7, Bursa, 2016, s. 1144-1160.
- ŞAHRANİ, İnayetullah *Tarihçai ekwam der Afganistan*, C I, (Kanun ferhangi kızıl çopan), Kabul, 1395.
- , *Türkan parsı goy*, C I, (Kanun ferhangi kızıl çopan), Kabil, 1394.
- TEKİN, Feridun “Hive Hanlığı”, *Türkler.*, C. 2, Ankara, 2002, s. 634-640.
- TÜRKMEN, İlker, *19 Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*, (Doktora Tezi/ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD), Nevşehir, 2019.
- WAKİLZADA, Ghulam Sakhi, *Ana tilim jan-u-dilim*, (Soretger yay), Mezar-ı Şerif, 1399.
- WASIL, Muhammad Reza, *Afganistan Ekonomisi ve Ekonomik Entegrasyonlar (Eco) Örneği*, (Yük. Lis. Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2015.
- YARKIN, Mohammad Halim, *Barg hay az Tarih Özbek hay Afganistan*, C II, (Kanun ferhangi Mirza oğlubik), Mezarı Şerif, 2009.
- , *Özbeklerin geleneksel oyunları*, (Bonyad ictemai ve Ferhangı beyatı), C II, Kabil, 2016.
- YARKIN, Şafika, *Yıldızlar iziden*, (Mosesi İntişarat-i Talimi), C, I, Kabil, 2014.
- YILDIRIM, Muhammed Salih, *Tarih ve Ferheng-i Türkmenha*, (İntişarat-i Meyvend), Kabil, 1381.
- , *Tarih ve Ferheng-i Türkmenha*, (İntişarat-i Al Azher), Kabil, 1394.
- , *Şecerei Trakeme Abulgazı Bahadır Han*, (Matbai Sultani), Mezar-ı Şerif, 1388.
- ZAHİR, Abdul Jameil, *Taliban İdaresi Altında Afganistan*, (Yük. Lis. Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kastamonu, 2025.
- ZİYAYİ, Najiba *Afganistan Türklerinin Dini, İnanç ve Yaşayışları(Kuzey Afganistan Örneği)*, (Yük. Lis. Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD), Isparta, 2004.
- ZEKİ, İzzetullah, *1973 Sonrası Afganistan'da Siyasal Partilerin Gelişmesi ve Cünbiş Partisi Örneği* (Yük. Lis. Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ve Kamu Yönetimi Bölümü), Konya, 2015.

KAYNAK ŞAHISLAR

- Abdullah Gunesh, 1994 Tokay doğumlu, Üniversite mezunu, Esnaf.
- Abdullah Sallami, 1993 Devletabad doğumlu, Üniversite mezunu.
- Abdul Gaffar Ağa, 1960 Devletabad doğumlu, İlk Okul Mezunu Muhtar.
- Abdulrahim Nazari, 1991 Cevzican doğumlu, Esnaf.
- Abdulrazeq Muradi , 1993 Mezarı şerif doğumlu, Lise mezunu, Esnaf.
- Abdul Şükür Rahimi, 1980 Mezar i şerif, doğumlu, Üniversite Mezunu, Öğretmen.
- Abdul Vahid Muradi, 1995 Niçke Devletabad doğumlu, Üniversite mezunu.
- Aga Murad Kaderi, 1990 Devletabad doğumlu, Lise mezunu, Serbest çalışan.
- Ahmed Kul Muradi, 1972 Mezarı şerif doğumlu, Esnaf.
- Allah Murad Pehlivan, 1976 İslam Arık doğumlu, Muhtar.
- Aysha Rahimi, 1953 Niçke doğumlu, Okur yazar değil, Ebe.
- Bory Nasir, 1989 Andhoy doğumlu, Üniversite mezunu.
- Cora Kerimi, 1985 Niçke doğumlu, Okur yazar değil, Çiftçi.
- Cuma Geldi Rahimi, 1993 Tagan Arık doğumlu, Üniversite mezunu.
- Hafizullah Amin 1992 Niçke doğumlu, Lise, mezunu, Serbest çalışan.
- Hacı Ak Muhammed Muradi, 1965 Mezarı şerif doğumlu, Esnaf.
- Hakim Bai Ahmadi, 1998 Mezarı şerif doğumlu, Üniversite mezunu.
- Khodaynazar Pahlavan, 1961, Niçke doğumlu, Okur yazar değil.
- Mevlevi Abdul Kayum, 1982 Niçke doğumlu, Medrese mezunu, Medrese müdürü.
- Mohammad Salam Gökçe, 1975 Niçke Devletabad doğumlu, Üniversite. Mezunu, Memur.
- Mohammad Yakub Nazari, 1988 Niçke doğumlu, Çiftçi.
- Muhammed Şerif Nazari, 1987 Niçke doğumlu, Öğretmen.
- Muhammedullah Nazari, 1995 Niçke doğumlu, Serbest çalışan.
- Mullah Abdullah, 1991 Tagan Arık doğumlu, Medrese mezunu.
- Mullah Kamil Mahdum, 1968 Niçke doğumlu, Medrese Mezunu.
- Mullah Şamsuddin Türkmen, 1985 Mezarı şerif doğumlu, Medrese hocası.
- Nacibullah Kaderi, 1992 Devletabad doğumlu, Üniversite mezunu, Memur.
- Nadir Hacı Ağa, 1959 Niçke Devletabad doğumlu, Okur yazar.
- Nargül, Muhammedi 1970 Devletabad doğumlu, Okur yazar değil, Ev hanımı.
- Nur Canbay, 1980 Kazan Arık doğumlu, Muhtar.
- Nur Muhammed Mahdum, 1990 Belh doğumlu, Serbest çalışan.
- Nursultan Nazari, 1951 Niçke Doğumlu, Okur yazar değil, Ebe.

Oğulbike Kerimi, 1976 Tagan Arık doğumlu, Okur yazar değil, Ev hanımı.

Shir Ali Shahriyar, 1960 Dalı Arık Devlet Abad, doğumlu, Asker emeklisi.

Zahir Komandan, 1978 Tagan Arık doğumlu, Komutan.

Zehra, Salami, 1978 İslam Arık doğumlu, Okur yazar değil, Ev hanımı.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Noorullah RAHIMI

Eğitim Durumu:

İlkokul ve Ortaokul: Salman Fars lisesi, Niçke Devletabad Mezar-ı Şerif/Afganistan

Lise: Bakhter lisesi, Mezar-ı Şerif /Afganistan (2011)

Lisans: Belh Üniversitesi Mezar-ı Şerif /Afganistan (2016)

Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü-Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı - Kırşehir (2025).

Diller

Ana Dili **Türkmençe**

Türkçe, İleri Düzey, (C1- Türk Dili Sertifikası, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi-2019).

İngilizce, Orta Düzey, (Certificate of English Language AZARKHSH Academic Center, Mezar-ı Şerif /Afganistan-2010).

Özbekçe- İleri Düzey

Peştuca-Orta seviye

Bildiriler

Uluslararası Kapadokya Sosyal Bilimler Öğrenci Kongreleri, 16-18 Haziran 2021, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Türkiye.